

КРИВА ВИМИ
Шляхами.

З М И С Т

Галицьке-українське село під володінням австро-угорської монархії	3
Вибух першої світової війни в 1914 році	5
Російська інвазія в Галичині в 1914-му році	9
Нерозважний вчинок	12
В австрійській армії	28
Виїзд на фронт	32
Перший бій	33
Бої в південному Тиролі	39
Розчарована подорож	44
В італійському полоні	63
Від головного отамана Українських збройних сил Симона Петлюри	71
З головної команди воєннополонених в Неаполі	71
Торгівля полоненими українцями	74
Західня Україна під польською окупацією	78
Вибух другої світової війни в 1939-му році	82
В тюрмі	88
На будові аеродрому в Суемцях	93
Вибух советсько-німецької війни	97
Україна під окупацією німецьких військ	106
На скитальщині	109
Українська Повстанська Армія	112
На примусовій праці в Німеччині	119
Втеча до Італії	126
На праці в Італії	134
Мандрівка до Риму	139
В оселі польських скитальців в Трані	144
Виїзд до заокеанських країн	148

Кривавими Шляхами

(ХРОНІКА ХХ СТОЛІТТЯ)

▲

«—————(«|»)————»

Друкарня і Видавництво ОО. Василіян
Прудентополіс, Парана, Бразилія — 1967

ВСТУПНЕ СЛОВО

В цій книжці описав я мої переживання в 1914-1950 рр. Тут не написав я нічого з власної фантазії і нічого не переборщив. Написав тільки те, що бачив і переживав.

Ю. Витриваленко
Автор

1. — ГАЛИЦЬКЕ-УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ПІД ВОЛОДІННЯМ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ

Село! І Серце одпочине...

Село на нашій Україні

Неначе писанка: село

Зеленим таем поросло;

(Т. Шевченко)

Подорожуючи українськими землями... подорожуючого чарує країса українських сіл з білими хатами покритими солом'яною стріхою та затопленими у вишневих садах.

Чарують своєю красою ріки з зеленими берегами, річки, потоки. Зелені гаї, діброви, луги, ліси.

Чарує краса розлогих ланів, покритих буйною золотою пшеницею. Чарує краса і багатство Карпатських гір.

Чарують багаті міста, містечка, фабрики, копальні.

Вороги України, заздрісним оком приглядаються українському багатству і красі, тому хмарою насувають на Україну, щоб загарбати українські землі, а український народ поневолити. Тому український народ веде тяжку, завзяту боротьбу з різними наїздниками.

Всі українські села подібні до себе будовою і розташуванням. Одне село розташоване на безкрай, як море рівнині. Інше в балці. А ще інше під горою.

Мое рідне село С. велике. Одна частина його лежить в долині й тягнеться аж до лугового яру, де губляться білі хати в зелених садках. Друга половина пнеться вгору й кінчается при громадській толоці.

Через село проходить бруковий шлях, що йде з повітового міста Городенки. Він вбігає в село з гори Стражниці, опісля йде рівними полями до сіл П. і Г. Ці села лежать у гарному Дністровому яру й своїми садами та левадами стикаються з Дністром.

При битому шляху стояв у моєму селі муріваний дім, критий бляхою, з великими вікнами й великими подвійними дверима. Це читальня "Просвіти". В ній велика театральна заля й гарно розмальована сцена.

Побіч читальні прибудовано невеликий муріваний будинок. Тут містилася "Народня Торгівля". Серед села стояла на горбочку старенька церковця. Її вік кілька століть. Бачила вона козацьку славу, панщину, дикі вибрики панів-магнатів. Проте в лиху й добру годину церква як слід виховувала своїх парохіян, вчила їх жити по-християнському в любові до Бога й рілного народу.

В читальні завжли кипіла культурно-освітня праця. Був діяльний аматорський гурток. Він часто давав постановки на сцені. Було і пожежне товариство "Січ" та січова дута оркестра.

Щовечора сходилися члени читальні, щоб читати книжки й часописи. Вони організували різні курси: крамарський, рільничо-гospодарський, садівничий, пасічничий, куховарський та інші.

Покликано до життя теж і Товариство Тверезости, що вело завзяту боротьбу проти пиятики. Допомагало йому в цій боротьбі Товариство "Січ". Згуртувавши в селі всю молодь і молодих господарів "Січ" вела людей до добробуту.

Хто жив у ті часи, той не може забути, як січовики й члени Товариства Тверезости відстрачували налогових пияків від алькоголю. Бували випадки, що непоправних обмазували дьюгтем і пускали на людське посміховисько. Але й це не давало добрих вислідів. Не помагали також напімнення священиків, присяги новоженців та їх батьків проти вживання алькоголю ні навіть репресії.

Треба знати, що й коршмар (жид) теж не дармував. Він зорганізував у селі свою "партію", до якої належали війт з усією громадською радою і старі багаті господарі.

Почалось змагання — хто кого. Вкінці перемогла молода "Січ". Селяни врешті-решт зрозуміли, що "Просвіта" і "Народня Торговля" несе їм поміч, а коршма погубу.

Від тоді мешканці села С. сплативши давні борги, взялися до корисної праці.

Така праця знайшлася на місці. Справа в тому, що в глибокому яру званому "Лугом" є дуже добрий камінь червоний і білий, що надається до будівництва й до мощення доріг.

Крім того, є ще тут камінь, з якого можна виробляти хрести, нагробники, сходи, стовпи і т. д. Отож мої односельчани взялися до праці в каміноломах. Іншим відкрилася можливість заробітків на горі Миней, де є жовтий пісок, потрібний до будови домів і доріг. Одночасно з піском узялися добувати круглі рінняки (шутер), що їх вживали до виробу бетонів. Інший рід заробітків складали т. зв. фірманки.

Поволі все мое село взялось до освітньої праці. Школа зароїлась дітьми. Деякі діти почали ходити до міської школи й до гімназії в Городенці та до вчительської семінарії в Заліщицях. Таким чином С. дало нашому народові багато інтелігентних працівників.

2. — ВИБУХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В 1914 РОЦІ

Чорна рілля виорана,
І кулями засіяна,
Білим тілом зволочена,
І кров'ю сполочена.
(воєнна пісня)

Отак жили мешканці села С., хліб їли й Бога хвалили. Вони й не сподівалися, що так швидко прийде кінець їхньому спокійному життю й настануть часи горя, пожарів, руїни, смерти; часи голоду й холоду, тифу, червінки, холери. Нікому й не снилося, що спалахне світова війна.

Прийшов незабутній 1914 рік. Прийшли літні місяці (липень і серпень), які ґрунтовно змінили ритм спокійного сільського життя.

Одної неділі після Богослужби, яку відправив о. Андрій Стільчик, люди громадно висипались з церкви, щоб вдома трішки підкріпітись і відпочити після тижневої праці. Опісля дехто з господарів заходив до читальняної домівки. Там можна було поговорити про це й те. Темою найчастішої балачки були господарські справи.

— Прекрасний урожай цього року — перший озвався Микола Ісаїв. Аж душа радується. Щоб Господь Бог допоміг нам щасливо зібрати все, що зародило поле.

— Правду кажете, Миколо — підхопив старенький Лесь Іванчук. — За моєї пам'яті лише один раз був такий урожай. Та на гаразд це не вийшло. Чому? Тому що після жнив кинулась пошест' і вигубила чимало людей.

— Правда ваша, діду, — потакнув старий коваль Михайло Дідич.

За ним повторив те саме Петро Рудик: Мій покійний тато оповідав, що в один урожайній рік вибухла війна між Австрією і Італією. Тривала довго — цілих чотири місяці.

На такі поважні розмови молодь не звертала уваги. Вона неділю посвячувала на культурно-освітню працю й товариські забави.

Найбільшу працю мав, як звичайно, бібліотекар. Він випозичав книжки кому попало, а найбільше дітям. Не дармuvав теж молодий господар Юрко Королюк. Він залобки читав уголос українську газету. Королюка радо слухали й шанували за працю в кооперативі й за боротьбу проти пиятики. Водночас студент Тосько Гевків робив на естраді пробу з аматорським гуртком.

На читальному майдані теж було гамірно. Вся “Січ” на вправах. Нею керував січовий осаул у приявності січового кошового й чотарів, що зайняли місця на довгому ослоні в тіні зелених акацій. Пригравала січова дута оркестра під проводом студента Миця Рудика.

Раптом на закруті вулиці, біля Менделевої коршми, з'явилися музики з скрипкою, цимбалами і басом. Вони з сусіднього села С. Коли скрипаль Петрина зупинився біля читальні, хлопці й дівчата

приступили до “старшого парубка” Івана Остапика, щоб дозволив потанцювати. “Старший парубок” той, що звичайно втримував лад і порядок під час забави. Він виконував також обов’язки судді й карав грошовою карою за провину.

В той час, коли охочі до танцю дали своїм ногам знати, Юрко Королюк узяв найновіший часопис і вичитав страшну новину, яка потрясла всіх слухачів: в Боснії, в місті Сараєво, сербські заговірники забили австрійського наслідника престолу, архікнязя Фердинанда та його дружину Зиту. Виявилося, що цісар Франц Йосиф I вислав сербському урядові ультимат з домаганням видати Австрії вбивників.

Після короткої гнітуючої тиші, раптом зчинився рейвах. Кожний говорив, що хотів.

— Буде війна!...

— Сербія виновників не видасть!...

— Сербію намовила Росія, тому що вона хоче окупувати Галичину й Буковину.

Всі читальники посумніли. Військові глибоко похилили голови.

Тим часом танці не вгавали. Їшли коломийки за коломийками, вальси за вальсами. Просвітянська й січова молодь доказувала, що вона метка не лише в праці на полі й читальні, але й при троїстій музиці.

Та лихо не спало. В один момент з-під Дудлової кузні з'явився жандарм у супроводі війта й двох громадських поліцай. Наблизившись до гурту танцювальників, жандарм піdnis руку вгору й гукнув: — Годі хлопці! Перестаньте танцювати, бо не можна тепер веселитись! Сербія не відповіла на австрійський ультимат, тому вже почалась часткова мобілізація війська. Ось і я приніс чотирьом резервістам покликання до армії. Вони мають негайно виїхати найближчим потягом до своїх полків.

Ця вістка зробила на всіх дуже погане враження. В свідомість залягла одна-єдина печальна гадка:

— Буде війна!...

Але воєнна тривога не могла припинити пильну польову працю. Так серед здогадів і розмов на тему війни промінув один день, другий, третій.

II.

Погідна серпнева ніч. На небі ні хмаринки. Зірки переморгуються між собою. Всюди тихо, повітря переповнене запахом збіжжя, трав, квіття.

Люди стомлені цілоденним гаруванням на нивах сплять твердо. Лише де-че-де проходить гомін парубоцьких розмов. То тут, то там забреше собака. А потім — тиша.

З під церковної дзвінниці чути хропіння. Таким чином дають про себе знати нічні вартівники. І вони сіромахи напрацювавшишсь удень, не можуть опертися силі солодкого сну.

Десь коло півночі на шляху, що веде з Городенки до С. дався чути сильний гуркіт хури. По тупоті кінських копит можна було здогадуватись: коні біжать стрілою. Підвода в'їхала в село й на Щирниковому мості затуркотіла так сильно, що під дзвіницею збудився старий Плитчук і відразу скопився на ноги.

— Куме Гарасиме! — озвався до свого нічного колеги. — Підемо звідси, хтось приїхав у наше село.

Пішли. Зупинились перед ворітми війта. Засягнули язика: Зле! Жандарм привіз оповістку про загальну мобілізацію, що охоплює всіх військовиків від 21-го до 42-го року життя.

З хати вийшов війт і відразу до вартівників:

— Один із вас піде дзвонити на сполож; другий побіжить вулицями з вигуком “мобілізація”! Треба кричати що тъху. Зрозуміли?

Через кілька хвилин пролунав серед нічної тиші понурий голос дзвону. Його тривожні звуки скопив легенький вітерець і ніс до кожної хати. З села подався на далекі ниви й вигони, йдучи назустріч гомонові із сусідних сіл.

Люди зривались з ліжка й до вікон: не видно пожару. Треба вийти надвір. Але й надворі ніде нічого. А дзвін безперестанно гудів і гудів — грав сумну-сумну мелодію. Нарешті почулись тривожні голоси війта й вартівника:

— Мобілізація!... Мобілізація!... Село заметушилось. Над ним повисло страшне марево війни. Така воля цісаря ображеного “найяснішого пана”, за скритовбивчу смерть одного з чільних членів Габсбурської династії.

Поки зійшло сонце, всі зобов’язані до воєнної служби були готові до походу. Кожний ніс на плечах торбу з харчами. За кожним нісся плач рідні, матерів, сестер, дружин... Ридання супроводило покликаних аж на залізничну станцію в Городенці.

Та між “цісарськими дітьми”, як популярно звали вояків, десят раптом зник сумний настрій. Усі вони ушикувались у чвірки й на команду “пісню, пісню... Хай не плачуть наші мами й жони!” Раптом струснула повітря улюблена військова пісня:

Ой, цісарю-цісароньку,
Нацдо нас вербуєш?
Забрав москаль магазини
Чим нас нагодуєш?
Ой, буду вас годувати
Вівсяннов половов
Та й буду вас провожати
Цісарськов дорогов.
На цісарській доріженці
Ніжки підіб’юси,
За вівсяннов полововою
Водиці нап’юси.

На залізничній станції гамірна метушня. Всюди біганина й крики. Вантажні вагони вже переповнені вояками. Присунувся паровіз. Його швидко причепили до потягу. Паровіз сердито засичав і за-

свистав -- хоче рушити з місця. Та в цей мент зчинився такий крик і плач, що Господи! Матері з дітьми вчепилися паровозу й вагонів — не дають вивезти своїх найдорожчих у мрячну безвість. Тоді пішли в рух кольби жандармських рушниць. Нарешті потяг рушив полішаючи за собою смугу диму. Вкінці зник усім з очей. Такий був початок великої світової трагедії. Між Австрією і Сербією почалася війна. На поміч Сербії прийшла Росія, Австрію підтримала Німеччина, пізніше Болгарія й Туреччина. Російському великанові "на глиняних ногах", допомогли: Франція, Англія, Північна Америка, Італія й вкінці Румунія.

Народи почали взаємно себе вбивати. Горіли села й міста. З днем ішов людський дорібок. За що? Таке питання ставили собі й селяни з С. Їх скували ціарською присягою й веліли вмирати за чуже добро.

3. — РОСІЙСЬКА ІНВАЗІЯ В ГАЛИЧИНІ В 1914-МУ РОЦІ

Ой, наш цар Николай
Виграв собі бідний край.
(тобто Галичина)
Ні коров, ні волів —
Повний город євреїв.

(московська салдатська пісня)

Після виїзду вояків з села, люди були наче приголомшені. Але з бігом часу, звикали з тим, що сталося, й в селі життя та праця ішли своїм шляхом дальше. Люди взаємно допомагали собі в праці, а особливо тим жінкам, що їх мужі виїхали на війну.

В селі панувала тиша. Не було жодних новин. Нарешті люди почали отримувати листи від своїх рідних в армії, в яких було написано: я здоров і виїзджаю. Але куди, — не писав, бо було заборонено.

Одного дня, на шляху, що йде з Коломиї через Городенку до Заліщик, з'явилися маси військ, які йшли та їхали на австрійсько-російський кордон.

До села нишком приходили вісті: Австрійська армія перейшла австрійсько-російський кордон та й іде далі. Люди не переговорили ще першої вістки, — а вже прийшла друга: Москалі прогнали австрійців з Росії, перейшли кордон й окуповують Галичину. — Австрійські війська відступають.

Вже в перших днях війни, на австрійсько-російському кордоні, почалися тяжкі бої. Росія ще перед вибухом війни змобілізувала великі сили військ і першого дня війни почала оффензиву. Австрійська армія не була ще приготована до оборони як слід, тому відступила до гір Карпат. Там на шпілях гір засіла наперед у приготуваних окопах й почала з москалями тяжкі бої.

Під час відступу австрійських військ, галицькі і буковинські села були заповнені військами. То було тяжким тягарем для селян, бо військо пожирало в селах всі сільсько-господарські харчеві продукти. Крім цього селяни були обов'язані допомагати війську у воєнній праці: копали стрілецькі окопи, їхали з військом на підводи, вартували військові телефони і т. д.

Але все те, не було ще такого страшне, як інше нещастя, яке спіткало українців в Галичині та Буковині.

Ще далеко перед війною, Росія створила в Галичині і Буковині російську партію “Общество Іменем Михаила Качковського”. Та партія допомагала Росії (як сучасні комуністи) загарбати останні клаптики українських земель — Галичину, Буковину та Закарпатську Україну. Члени тієї партії звали себе — русскими, а українці звали їх кацапами або московофілами. Москвофіли були вповні на послугах Росії, але в мирному часі Австрія не переслідувала їх.

Під час війни, Галичина і Буковина стали воєнним тереном, підлягали військовій владі та воєнному наглуому судові.

В перших же днях війни, до Галичини прибули мадярські полки. Але ще перед вимаршем до Галичини, мадярська команда повідомила вояків: — Ви їдете до Галичини. Населення Галичини ворожо настроєне до Австро-Угорської держави, а натомість прихильно до Росії. Те населення слід нищити, бо ті люди: москвофіли зрадники, московські шпигуни. Вони шкодитимуть нам у воєнних діях. Тому кожний мадярський вояк має право без суду вішати москвофілів!

Мадярські вояки прибувши до Галичини, кожного українця уважали москвофілом, зрадником, російським шпигуном. Тому почали вишукувати "винних" москвофілів і — вішати. У пошукуванні москвофілів, допомагали їм — жиди. Жиди доносили мадярам: цей чи інший — москвофіл!. Одних, мадяри зараз же вішали. Інших вивозили до Талергофу — в Австрії, на мученичу смерть, — залежно як помічник-жид велів. Завдяки жидівській провокації, тисячі селян, інтелігентів невинно зависли на шибениці. А інші тисячі-тисячі помандрували до Талергофу.

Українців опанував жах. Кожна українська людина, а особливо та, яка перед війною мала будь-яку суперечку з жидом, — сподівалась: сьогодні-завтра... до неї прийдуть мадяри та й — повісить.

II.

Одної жовтневої ночі, заметушилось все військо, яке було в селі. Зчинився рух і рейвах. Мадяри сполохливо між собою розмовляли й вказуючи руками в напрямі фронту — гукали: — Муско!... Муско!... (москалі). З фронту доносились рідкі гарматні стріли, й здавалося, що на фронті нічого особливого немає.

Нарешті мадярів опанував переполох, й вони почали тікати з села. Мешканці села не спали. Вони з хат через вікна приглядались мадярській метушні, і здогадались в чому справа: Москалі прорвали фронт, й може бути, що ще цієї ночі прийдуть в село. Люди хрестилися, благали Бога, щоби мадяри як найшвидше вибралися з села, та прийшли москалі. Бо москалі напевно не будуть вішати наших людей так, як мадяри.

Жиди дуже боялися приходу москалів, бо їм було відомо, що москалі винищуватимуть їх. Багаті ж жиди, пакували свої манатки та й тікали разом з мадярами. Бідні, — захапували з хати речі, розбігались по селі, й просили людей, щоб ті речі прийняли і переховали. Були люди, що прийняли, але були люди і такі, що не хотіли прийняти. Бо вони надивилися на те, що жиди з мадярами виробляли українському народові, тому жидів не жаліли.

Австрійсько-угорські війська тікали цілий день. Перед вечором тиша. Три дні в селі і в околиці, не було видно вояків і не було чути гарматних пострілів, наче війни й немає.

Четвертого дня вранці, за селом, на полі, з'явилися на конях якісь вершники. Вони розійхалися по полі, й раптом зникли. Незабаром знова з'явилися. Щоб узнати хто це є, мешканці села вирушили за село та й приглядались вершникам. Один із вершників

під'їхав до гурту людей, і російською мовою запитав:

— Що ви тут робите?

— Та, ми побачили на полі якихось людей на конях, та й вийшли поглянути що це.

— Чи в селі є австрійці? — запитав верховий.

— Немає! сказав гурт. — Вже чотири дні, як забралися з села!

Верховий дав рукою знак іншим верховим, щоб приїхали до гурту. Верхові приїхали. То були черкеси. Між гуртом і черкесами почалась розмова та угощування: Черкеси угощували чоловіків російською маюркою, а жінки виносили з хат кисле молоко, та й угощували черкесів. Черкеси відмовлялись пити молоко; боялися щоб не було затроене. Аж коли — по наказу черкесів, кожна жінка наперед сама напилася, тоді й черкеси почали пити.

— Чи у вашому селі є жиди і чи багаті? — запитали черкеси.

— О, є багато жидів і всі багачі! — сказав гурт. Вони з майдрами чимало лиха накоїли нам!

— За те тепер ми відплатимось їм своїми нагайками! — сказали черкеси.

— Ой, Боже, зішли кару на жидів! — сказала одна жінка з гурту. — Вони доволі вже назнущались на нашому народові.

Другого дня вранці, на шляху, що йде з Заліщик до Городенки, дався чути сильний гуркт возів, іржання коней, людський гомін та не знаний нам досі спів. В селі люди глянули на шлях, й побачили великі маси російських військ. Понад військом взносилась хмара куряви і лунала грімка салдатська пісня:

— Чубарики чупчики каліна...

Люди покинули працю, побігли на шлях та й приглядались москалям. А військо, наче ріка, плило, й ні початку ні кінця йому не було видно.

Де переходила російська армія, там шлях був позначений на облаках! Вдень хмарами думу, — вночі червоною загравою. Це москали палили жидівські фільварки та хати.

Як тільки московські війська зайняли Галичину і Буковину, московський уряд зараз же скасував українське товариство "Просвіта", Кооперацію, пресу, школу. Жандармерія виарештувала українських визначніших діячів, між іншими і Митрополита Андрея Шептицького.

А жидам настали дні горя. Жидів москалі громили, грабили, палили їхні хати. Жиди тікали від своїх домів та й скривалися серед українців.

За те українські селяни жили гарно. Вони державних податків не платили. Жидам боргів не сплачували. На війну не йшли. Тільки їли, пили і гуляли. Тому й постала приказка:

Як були москалі

Був хліб на столі.

4. — НЕРОЗВАЖНИЙ ВЧИНОК

Хто горілку п'є
Робить дуже зле.
Тратить гроші
На розкоші,
Потім бриндзю б'є

(о. Іван Наумович)

Дня 10-го жовтня (за старим стилем), припадає церковне свято св. Івана Богослова. В цей день в С. храмовий празник. Якщо це свято припаде серед тижня, священик для вигоди людей переносять празник на неділю. Вдень празника, люди з сусідних сіл, сходяться на Богослужбу до церкви в С. Після Богослужби мешканці С. запрошують знайомих людей та своїків з сусідних сіл до себе на обід.

Цей звичай є по всіх селах України. Мешканців С. не зважаючи на воєнну хуртовину, храмове свято відбували і під час російської окупації Галичини.

В день празника вранці, до мого сусіда Михайла Савчина, заїхали підводою на подвір'я два російські салдати. Залишивши підводу на подвір'ю, — пішли до церкви. Після Богослужби повернулися до Савчина, й з його родиною та гістюми засіли біля стола обідати.

Я прийшовши з церкви додому, після обіду пішов до Савчина, щоб почути, що говорять салдати. Савчин запросив мене до стола і угостив чаркою горілки. Я з салдатами завів балачку. Вони дуже гарно говорили українською мовою. Між іншим вони сказали: ми не є русскі, ми — малороси.

(За царських часів, москалі називали українців малоросами, а Україну — Малоросією).

Почувши від них, що вони є українці, я зрадів і в моєму серці спалахнула до них братня любов.

Вкінці забракло горілки. Салдати післали мене до коршми по горілку. Але не купити, а щоб коршмар (жид) дав задармо. Щоб коршмар повірив мені, що горілка для салдатів, а не для кого іншого, салдати дали мені на знак п'ять рушничних патронів, й на добавок наложили мені на голову свій військовий кашкет. Коршмар дав одну літру горілки, але блиснув очами на мене так, як блискає голодний вовк на ягнятко.

Нарешті салдатам захотілось їхати до сусіднього села Г. грабити жидів. Вони почали намовляти Савчина, щоб він своїми кіньми повіз їх до Городниці, бо їхні коні стомлені. П'яному Савчинові казати це два рази не було треба, він відразу погодився. Салдати повеліли і мені їхати з ними.

Вїхали ми з подвір'я на вулицю, та п'яному Савчинові не до їзди було. Савчинова дружина просила його: щоб у п'яному стані він не їхав, але допроситись Савчина, — вона не могла.

На вулиці стояв гурт людей та й приглядався нам. В гурті між іншими був молодий господар — Василь Бойцун. Савчинова дружина побачивши Бойцуна, просила його, щоб він сідав на воза та помагав Савчинові фірманити. Бойцун відмовлявся від фірманки, та нарешті — погодився.

Коли ми виїхали в поле, запала темна осіння ніч. З півночі шіяв холодний вітер й гонив чорні хмари, з яких падав дрібний дощ. Надворі була така темрява, що заледве ми бачили коней перед собою. Коні ішли поволі по польовій розмоклій болотнистій дорозі. Хура часто натрапляючи колесами на вибоїни, перехилялася в одну то в другу сторону. Заледве приїхали ми до Г.

Була вже пізна ніч, й жиди спали. Салдати розбуджували їх, заходили до хати та й грабили гроці, годинники та інші цінні речі. Ограбивши всіх жидів в Г. салдати повеліли нам вертатись до С.

Коршмар Срулько, дуже бажав пімститись на мені за те, що я прийшов до нього за горілкою для салдатів. Тому напоїв війта і намовив, щоб війт арештував мене і добре вибив. Коли над ранком прийшов я додому, батьки зразу ж накинулись на мене кажучи: Хлопче, бійся Бога! — Шо ти робиш? Цієї ночі, в нас був війт, й хотів арештувати тебе за те, що ти у коршмаря Срулька, заграбив одну літру горілки, та ще й погрожував йому рушничними патронами, що застрілиш його. Але що ти не був вдома, війт думав, що ти заховався, тому шукав тебе всюди. Навіть під ліжка заглядав та в шафу з одягою, чи ти там не заховався.

(Батьки не знали ще, що я їздив з салдатами ще й до Г.).

Вкінці розсерджений батько вхопив в руку палицю і почастував мене так, що опісля довго носив я синяки на плечах та спині.

Вранці, в селі всі люди загули — а найбільше жиди: — “Савчин, Бойцун і Витривалечко, іздили з москалями до Г. грабити жидів. Коли вернутися мадяри, за це повісять їх!”

Я зажурився. Бо дійсно, якщо вернутися мадяри, за це повісять нас. Але як щоб москалі відступали, я тікатиму з москалями.

Та, поки що, москалі не відступали і не було вигляду, що відступатимуть. Росія — це ж потуга. Загнала австрійців в Карпати, та й там добиває їх. Ще трішки поб'є, та й Австрія скапітулює. Тому я перестав журитися.

А тим часом, Росія таки добре вже розгосподарювалась в Галичині і в Буковині. Встановила свою владу та завела свій лад. Тому українці затратили надію на поворот австрійців.

Тільки жиди були впевнені в цьому, що австрійці таки вернуться й тоді жиди пімстяться на "гоях" (українцях) за ті кривди, що москалі вчинили жидам.

II.

Проминули осінь і зима й настала весна в 1915-му році. В перших же днях місяця березня, по селі рознеслась вістка: — Австрійці при допомозі німецької армії, в Карпатах почали велику оффензиву. — Російська армія розгромлена відступає з Карпат.

Та прийшла до села ще й друга вістка: — По другому боці Дністра, москалі копають окопи і закладають дротяні засіки.

Тим вісткам в селі люди не вірили, бо бачили, яка потужна російська армія пішла в Карпати — та й ще йде. Але кілька днів пізніше, з Карпат далися чути далекі гуркоти гармат, яких досі не було чути. З кожним днем, гуркоти були щораз то сильніші, і щораз то близчі.

Одного разу, я побачив, що москалі дійсно тікають з Карпат за Дністер й гуркіт гармат був вже близький. Українці зажурилися, бо вертають мадяри, шибениця, Талергоф. А було вже зашо вішати, бо наші люди таки добре були побраталися з москалями. Жидів бісів батько не забрав, буде кому доносити мадярам на нових москвофілів.

Зажурились люди, та зажурився і я та й почав приготовлягись до втечі з москалями. Мої батьки радили мені: Не тікай! — Ти політикою не займався. А що їздив з москалями до Г., це не є політичний злочин. Ти не грабив жидів, — грабили москалі. Будеш тікати — буде гірше. Це воєнний час. Ти ще малолітній, підеш між чужих людей — марне пропадеш!

Батьки радили мені добре, але ж до нас доходили вісті: — Де приходять австрійці, там віщають навіть і тих людей, які давали їсти москалям чи молока напитись. А що ж я? Та ж жиди, як почнуть доносити мадярам на мене, — а Срулько? то мені навіть і смигтись не може, щоб то оминуло мене безкарно. Тому я рішучо постановив тікати.

Одного березневого дня, надворі була прегарна погода. Сонце своїми теплими промінями розгрівало замерзлу землю. Сніг таяв й ріньнями пливли річки води. Над полями в повітрі жайворонки співали першу весняну пісню. А ще вище в повітрі перелітали стада бузьків повертаючись з вирю. Деколи давався чути близький гарматний стріл, й отпісля панувала тиша.

Після полуудня, всі жиди, вирушили з села до Городенки. Помимо того, що то була субота, й жидівська релігія забороняє жидам р суботу йти чи іхати далеко, вони старі і молоді, а навіть й малі жидичнята, з веселими обличчями переганяли одні одних.

Я зацікавився, що це таке сталося в Городенці, що вся жидова біжить до Городенки. Але довідатись не було в кого, бо свої люди нічого не знали. А питати жидів, я не хотів.

Надбіг один жидок, мій ровесник і близький сусід — Шльомко. Я запитав його: — Що це таке сталося в Городенці, що жиди біжать до Городенки. Шльомко не зупиняючись сказав: — Сьогодні в Городенці вішатимуть москвофілів, а тебе повісять насамперед. Й зареготовавшись, побіг далі.

Зараз же і я пішов до Городенки, щоб узнати що там діється. Прийшовши на ринок... тут я побачив одного кубанського козака, який стояв на перехрестю вулиць й опершився на свого коня, та пильно глядів в сторону Українського Народного Дому. Трішки подальше, на вулиці С-цькій, три козаки сиділи на конях і наче чогось очікували. На ринку нікого більш не було видно.

Раптом біля Українського Народного Дому, залунали людські пігуки, які негайно перемінились в один сильний дикий рев. Із-за мів виникли маси жидів, залягли всю вулицю й ревіли дальше:

— Гох Естерайх! — Гох наш татко цісар Франц Йосиф перший!

Козак, що стояв на перехрестю вулиць, миттю вискочив на коня, і з тими трьома козаками, що були подальше, пігнали кіньми в сторону села С.

В жидівській товпі, з'явилися п'ять мадярських гузарів на конях, а незабаром ще й кільканадцять піхотинців. Жиди з радості піньковали й приспіували:

А козаки всі до С...

Ай вай, а вай —

Ограбили наш край,

Та й випили ввесь наш чай!

Незабаром прибуло ще більше мадярів та й розбрелися по вулицях міста.

На вулицях з'явилися вже й українці. Жиди насміхаючись з українців казали: — Іване, вже нема ваших козаків! — Ісма вже кому бити й грабити жидів. — Тепер всі вас шлях трафить! — Ми нас всіх вивішаемо!

Я не був вже в силі глядіти дальше на жидівську злобу, тому пішов додому й почав приготовлятись до втечі. Батьки вже не засторонювали мені тікати, бо бачили, що біда. Але радили мені: — Підвечір не вибирайся з дому, — небезпечно. Краще переночуй вдома, завтра досвіта з Богом в дорогу.

Другого дня досвіта, вийшов я з хати. Батьки перехрестили мене й напоминали: — Уважай щоб не попав в руки мадярів!

Надворі було ще темно, коли я вийшов з хати. Був трішки мороз і гарна погода. Вийшовши з села, подався я полями в сторону Дністра до села П. В П. стояв ще лід на Дністрі, по якому я міг перейти на другий бік Дністра. Довкола мене панувала ще темна ніч і гробова тиша, лише під моїми ногами хрупкостів замерзлий сніг. Я ішов й розглядався на всі сторони, щоб не наткнутись на мадярів. За сходом сонця без жадних пригод прийшов я до П. Але... дальше дороги не було для мене, бо мадяри зайнняли вже становища над Дністром. Іншої ради не було, лише вертатись додому та й очікувати мадярської шибениці.

III.

Як тільки прийшли австрійські війська до нас, зараз же жиди кинулися з доносами на українців до військової влади. Але на пре велике здивування жидам, з їх доносів не було висновку. Траплялось і таке, що старшина з криком і з грозбою проганяв від себе «жид-донощик».

Раптова зміна відношення австрійців до українців, немало здивувала людей в моєму селі, та пізніше все те виявилось. Тим разом прийшли до нас словянські полки: хорвати, словінці, чехи, словаки. Ті народи не сприяли Австрії й бажали її розвалу, бо стреміли до

побудови власної суверенної держави. Тому вони відносились добре до українців. Мадярські ж полки перекинено на інший відтинок фронту, тому в нас перестали арешти та вішання.

Незабаром австрійську армію змінила німецька армія. Німці взагалі не цікавились москвофілами, а жиди не мали доступу до німців, бо німці дуже ненавиділи галицьких жидів. Коли в нас була німецька армія, ввесь той час не трапився випадок, щоб кого з українців повіщено чи арештовано.

Москалі за Дністром обсадили наперед приготовані окопи, а німці й австрійці обсадили правий берег Дністра й почали тяжкі бої.

Австрія відчула брак війська, тому в місяці квітні зробила другу загальну мобілізацію від 18-42 року життя. І знова плачі, прощання та випроваджування мужів, синів на війну.

Та і Росія змобілізувала великі маси військ, кинула їх до Галичини над Дністер й 3-го травня 1915-го року почала раптову єфензиву. Австрійська і німецька армії не витримали російського наступу й відступили до Карпат. Москалі знова зайняли Покутя по Коломию.

Тоді Росія кинула на фронт такі великі маси військ, яких до тієї пори ми ще не бачили. Всіми шляхами, полями, селами... війська ішли наче хмара. Тоді Росія змобілізувала й вислала на фронт до Галичини півдикі азійських народів. Ті півдикі азіяти без різниці жидів і українців били, грабили, палили хати, села, міста й між іншими спалили і місто Городенку.

А жидам настали справжні пекельно-жахливі дні. Військова влада наказала безпощадно громити жидів. Тому півдикі азіяти били жидів, вішали, живих кидали в горіючі доми й там вони гинули серед тяжких мук.

Тих жидів, які залишились живими, москалі позганяли до купи вишикували у чвірки, та й гонили їх шляхами в голоді і в спразі з одного міста до другого. Довкола них їхали на конях черкеси та й підганяли їх нагайками. Якщо жид виснажений на силі упав, черкес застрілив його.

В Коломиї і в Снятині, москалі гонили жидів на пасовище, й там жиди мусіли лазити на колінах і на руках, та й пасти траву наче тварина. Опісля гонили їх до Прута напоювати.

Москалі так поводили жидів два тижні й вкінці розділили їх на дві групи. Одну групу повели в Росію й там жиди пропали. Другу групу залишили в Галичині й призначили на примусову працю при копанні стрілецьких окопів.

Моя мати завжди казала мені: — "Сину, ти мабуть уродився в лихій хвилині, бо маєш щастя до напасті. Тому бережись напасті, — уникай її! Де сподіваєшся напасті, те місце оминай далеко!"

Я переконався, що мати мала рацію, бо я таки дійсно, маю щастя до напасті, й тому напасть часто чіпається мене. Але як що я вже з уродження призначений напасті, то хочби я від неї в печі заховався, то напасть і там знайде мене.

Щойно москалі увійшли в наше село, зараз же дались чуті

іп'їки битих людей. Я боючись напасті, сидів у своїй хаті, й через пікно приглядався московській навалі, що плила наче повінь. Пежд вечором навала закінчилась, тільки зрідка переїзджали ще обози.

Ввечорі пішов я відвідати братову дружину. Щойно вийшов я на вулицю, — надіхав обоз. Дорогою йшла стара людина — Михайл Гардабура. Командант обозу, зупинив Гардабуру і щось запитував його. А Гардабура йому:

— Не знаю, пане! — Йі бо не знаю!

Зараз же я здогадався, що тут спіткає мене напасть, і щоб її обминути, звернув я з дороги вбік та й пустився йти стежкою над потоком. Але Гардабура побачив мене і щоб спекатись москаля, показав рукою на мене — й сказав:

— Запитайте того хлопця, бо він все знає! — Він покаже вам! Москаль покликав мене.

Вже є напасть. — подумав я, — та й приступив до москаля. Ти тутешній? — запитав москаль.

— Так!

— Ти знаєш де є село С.?

— Знаю.

— Дорогу до С. знаєш?

— Знаю, але — не зовсім добре.

Він знає! — сказав Гардабура. — Він добре знає дорогу до С. Він лише так вам каже, що не знає.

Москаль наказав мені:

— "Веди мене до С.! — Але уважай! — Тут близько є німці. Ікішо заведеш мене до німців, — дам тобі кулю в голову!"

Я поведу вас до С., — сказав я, — але до С. далеко. Бігти півтоюю попереду обозу — я не можу.

Дам тобі коня! — сказав москаль. Приведено осідляного коня.

Сідай на коня! — повелів москаль. — Ідь біля мене, — і веди!

Іду та й думаю: — Що скажуть люди, як побачуть мене на коні з москалями? — А жиди?... Всі скажуть: — Як були німці. — він сидів тихенько. Але цього прийшли москалі — він з ними.

В С.. на толоці, таборував великий обоз. До того обозу прилучився москаль, а мені велів йти додому.

Мої батьки знали вже, що я з москалями поїхав кудись. — Люди сказали. — Коли я прийшов додому, батько сердитий запитав:

— Де ти був? — Я оповів йому все — відпочатку до кінця. Батько вислухавши крутнув головою — й сказав:

— Пропадеш, хлопче! — Марне пропадеш через свою дурну голову і через свій непослух! Я ж напоминав тебе: — Не виходи з хати нікуди, бо надворі воєнна хуртовина! А ти, не послухав мене. Вийшов з хати, та й серед ночі... з москалями опинився аж в С. Побачимо, що з цього вийде.

Мати стала в моїй обороні, — кажучи: Що ж він винен? — Бачиш... має щастя до напасти.

Біля мене в сусідстві, жила жінка — Іваниха Процюк. Її муж Іван, пішов на війну, полишаючи її з двома малими діточками. Коли до нас прийшли москалі другий раз, півднікі азіяти, вдень і вночі нападали на хати. Тому жінки мусіли скриватись. Іваниха зо своїми дітьми теж скривалася.

Другого дня після моєї їзди з москалями до С., — на подвір'я Іванихи заїхав конем азіят, вибив вікно та й вліз до хати. В хаті розгосподарювався наче в себе дома. Повідчиняв скрині, повикидав із них всі речі, шукав грошей, годинників та інших цінних речей.

Ввечорі, Іваниха мусіла йти до хати: накормити й напоїти худобу, здойти корову... але йти до хати сама, боялася азіята. Тому просила мене, щоб я йшов з нею. Але я не хотів йти з нею, бо передбачував, що там спіткає мене напасть. Вона почала благати мою маму, щоб мама просила мене йти з нею. Нарешті я погодився. Іваниха дала мені ключ від хати і я пішов, а вона залишилась в моїй хаті.

Прийшовши на Іванишине подвір'я, — через вікно заглянув я до хати. В хаті було перевернене все до гори ногами. Азіят побачивши мене — запитав:

— Ти жид? — Ти господар цього дому?

Я не є жид і не господар цього дому, — сказав я. — Я є сусід. Господиня цього дому бідна жінка. Її муж пішов на війну, а вона пішла в поле працювати. А я доглядаю її дітей і худобу. Ось, в мене і ключ є від її хати.

Відчиняй двері й заходи в хату! — гукнув азіят.

Коли я увійшов до хати, азіят запитав:

— Ти русский?

— Так, русский!

— Ану, перехрестися по русскому!

Я тричі перехрестився.

Харащо! — сказав азіят. — Тепер я вірю тобі, що ти русский чоловік. — А господиня цього дому русска чи жидівка?

Русска, — сказав я. — Ось, бачите, на стінах висять святі ікони!

Він глянув на ікони й сказав:

— Ну, да-да. Вот я й дурак. Вже одну годину я в хаті, та й ікон не бачив. Ну, нічого! — Господиня коли приайде додому?

— Не знаю.

— Може вона через мене не приходить додому? — Боїться мене? — скажи їй хай не боїться! Я не зроблю їй нічого злого, бо Аллах (Бог) каже: — Не роби кривди нікому! — А як Аллах наказує, так й повинно бути. Я в дома також полишив дружину і дітей.

Почувши від нього слово "Аллах", я узняв, що він магометанського віровизнання й зацікавився якої він національності, тому й запитав:

— Ви якої національності?

— Я татарин з кримського кінного полку. Я буду тут на квартири кілька днів. Господиня варитиме мені іжу. А ти, заведи мо-

го коня до стайні, дай йому їсти і води. А я йду до ліжка, бо дуже хочу спати.

Завів я коня до стайні, розсідав, дав йому їсти і напоїв. Опісля пішов я додому і все розказав Іваннисі. Вона зараз пішла зо мною додому. Коли увійшли ми до хати, — татарин спав твердим сном. Іваниха метнулась наводити в хаті порядок. Повикидувані татарином речі зложила в скриню й позамітала домівку. Перед вечором татарин прокинувся зо сну, вибалувши заспані очі, й побачивши Іваниху — запитав:

— Ти господиня цього дому?

— Так!

— Харашо! — сказав татарин. — Ти не бійся мене, бо я не зроблю тобі зла! Аллах наказує: — Не роби кривди нікому! — А як Аллах наказує, так й повинно бути. Я вдома також полишив дружину і дітей і хай Аллах опікується ними. Я зараз дам тобі харчеві продукти й звари мені їсти, бо я голодний.

Вийшов він надвір й незабаром вінс до хати: гречанних круп, цукру, чаю, пляшку горілки і дві зарізані не обскубані ще з пірам курки. Все те він мав запаковане в сідлі. Іваниха зварила вечерю, ісі ми засіли до стола, та й разом вечеряли. Іваниха наніч не тікала з дома. Але попросила мене, щоб я ночував в неї, бо сама з татарином боялася ночувати. Татарин спав в одній кімнаті, а Іваниха і дітьми і я в другій. І так ми замешкали в одному домі. Татарин поводився досить чемно. Під час балачки, він завжди згадував свою родину і Аллаха.

Живучи разом, кожне із нас мало своє заняття: Татарин ходив по селі й грабив в людей кури, яйця, молоко, хліб, горілку... Іваниха варила. Я займався конем: чистив, кормив, напоював. Так проминули чотири дні.

П'ятого дня вранці, татарин зірвавшись з ліжка, і як звичайно — пішов в село грабити. В південь повернув в п'яному стані. Обидати не хотів. Мені наказав сідлати коня! Сів він на коня — і мені наказав сідати на того ж самого коня — позаді сідла. Я відмовився їхати з ним, бо був свідомий того, що та їзда не на гаразд мені вийде. Побачуть люди, й буде свіжа балаканиця про мене. А що буде якщо повернуть мадяри? Тому хотів я тікати. Та п'яний татарин витягнув з піхви шаблю, трізно глянув на мене й крикнув: Сідай! Не було ради. Сів я на коня, й придергуючись татарина — вийшли ми з подвір'я та й стрілою пігнали вулицями села.

Люди побачивши мене з татарином на коні... Знова загули про мене так, як тоді за Г. Кінь гнав з нами як стріла. Куди татарин іхав, — я не знав, та й не запитував його. Я розмишляв, якби то вирватись з тієї халепи.

На краю села, жив багатий вірменин — Мошора. Татарин увігнався конем на подвір'я Мошори, й тут ми зіскочили з коня. Татарин звелів мені тримати коня за поводи, а сам пішов до хати. В хаті він вигукував, вистукував й незадовго вийшов надвір. Всіли ми на коня, тай пігнали далі. По дорозі, татарин повертає до хат заможніших господарів та й грабив те, що йому подобалось.

Заїхавши на подвір'я Дмитра Ткачука, забив шаблею дві курки, прив'язав їх до сідла й пішов до хати. Той мент я використав-втік та й скрився в лозах над річкою. Татарин вийшовши з хати й побачив, що мене нема, почав шукати та гукати за мною. Нарешті сів на коня та й пігнав дорогою далі. Більше я його не бачив.

Коли я прийшов додому, застав батьків дуже розсерджених. Мати плакала й промовляла:

— “Сжаминися, сину і не вищукуй собі біди! Ти поїхав з татарином по волі чи по неволі, а люди донесли нам, що ти з татарином ограбили чимало людей“.

Батько попавши в лютъ — скрикнув: Хлопче, що ти робиш? Як що повернуть мадяри — повісять тебе! Я тебе навіть не буду обороняти, бо всі люди в селі докажуть, що ти за зіллячко. Якщо я маю бачити тебе нашибниці, то краще я сам тебе уб'ю!

І в скаженій лютті, вхопив палицю й почав бити мене так, що я повірив, що батько дійсно хоче убити мене. Але мати побачила, що те биття закінчиться погано, тому вирвала мене з рук розлюченого батька.

Після того, кілька днів сидів я в хаті й навіть на подвір'я не виходив, боячись, щоб не спіткала мене свіжа напасть.

Подерлися мої черевики й треба їх наладити, тому пішов я до шевця. Виходячи з хати, мати напоминала мене: Уважай, щоб по дорозі не спіткала тебе напасть!

Повертаючи від шевця додому, на Щирниковому мості, зустрінувся я з трьома черкесами на конях, які гонили кілька штук худоби награблену в людей. Один з черкесів запитав мене: Куди дорога до Городенки? Я показав та й пішов далі. По дорозі до Городечки, черкеси повертали на господарські обійстя, та й грабили худобу.

Біля Щирникового мосту, в потоці жінки прали білизну. Вони чули що я з черкесами говорив. Але що? чи не зрозуміли, чи не дочули, чи на свіжу напасть мені, зараз же розголосили по всьому селі, що я ішов попереду черкесів та й направляв їх, де грабити худобу. Почувши це мої батьки, сказали мені:

Тобі і кадило вже не поможе! Другого дня вранці, дорогою їхав черкесский обоз й біля моєї хати зупинився. Кілька черкесів, з дикими бородатими обличчями увійшли до хати, й побачивши батька, думали, що батько жид. (Батько носив довгу бороду). Один із черкесів, прикладавши дуло рушниці батькові до грудей, сказав:

— Давай, жиде, гроші! — якщо не даси, я тебе застрілю!

Я не жид, я є русский, — сказав батько. А грошей не маю, бо тепер війна, й не маю де заробити.

На слово “русский” черкес злагіdnів. Віднявши рушницю від батькових грудей, звернувся до матері, й сказав:

— Бабусю, звари нам чаю! — Один із черкесів вийшов на двір, й за кілька хвилин вернувся та й вніс чай, цукор, м'ясо і хліб. З ним увійшли до хати два черкеські старшини.

Заки мати варила чай, старшини сиділи біля стола, й розклав-

ши на столі мапу, заглядали в неї, водили по ній пальцями і щось по черкеському говорили.

Тим часом мати зварила чай й подала на стіл. Черкеси метнулися до харчів і зі смаком їли м'ясо, хліб та запивали чаєм.

Після снідання, старшини звеліли батькові, щоб повів їх до Г. бо в мапі вони не могли знайти дороги.

Батько відмовлявся, бо і якже вести? Побачуть люди та й скажуть: Ось не лише синок, але і старий Витриваленко вже возиться з москалями! — А що буде, якщо повернуть мадяри?

Тому батько просився, що не може вести, бо хворий на ноги.

То нічого! — сказав старшина. — Я дам тобі коня, верхом їхатимеш!

Та батько таки відмовлявся.

Старшина розсердився й вхопивши з кобура револьвера — промовив:

“В імені його імператорського величества, великого русского царя Николая, наказую тобі повести нас до С. Якщо не поведеш, — в імені його імператорського величества, великого русского царя Николая, — я розстріляю тебе!”

Батько ввесь затремтів і не знов що робити. Вести черкесів — але. Не вести — теж не добре.

Я в душі радів, що батька спіткала напасть у власній хаті. Я був впевнений в цьому, що мене не омине бути водієм черкесам, бо батько не поведе їх. Але батько хай трішки пожуриться. Хай знає, що це таке — напасть!

Я нишком засміявся, і подумав: — А що, батьку, чи добре як людину спіткає напасть? — А моя їзда з черкесами до С.... їзда з татарином на коні... черкеська грабіж худоби в селі... чи то не напасть була? А ти за те, так сильно побив мене! А хто ж тебе, батьку, битиме після того, як ти їхатимеш на вороному коні попереду черкесів неначе — генерал?

Батько сіромаха звернув на мене свій благальний зір, й мовчки глядів. Я відгадав батькові думки, яких він не мав відєаги мені висловити. З його очей я вичитав:

— Сину мій! Вирятуй мене з цього нещастя. Виручи мене з провідника черкесам, й веди їх ти! Тобі вже все одне. Бо якщо понертатимуть мадяри, ти мусітимеш тікати. Якщо не втечеш, повиснеш на шибениці!

Мені дійсно було вже ”море по коліна“. Тому я черкесам сказав:

— Залишіть батька в спокою! Я поведу вас!

Їдучи на коні попереду черкесів, люди гляділи на мене, — й казали:

— “Ой, та їзда матиме для нього дуже погані наслідки!”

Та мені було вже все одне!

IV.

Москалі побули в нас один місяць й раптом почали відступати за Дністер. Заки я приготувився до втечі, австрійці наскочили в село. Прийшли мадярські полки. Жиди свою обіцянку українцям виконали. Вони зараз же рушили до мадярів з доносами на українців. Повторилися арешти, шибениці, Талергоф. Українцям настали жахливі дні. Я сидів в хаті і очікував своєї черги на шибеницю.

Промайнуло кілька днів. Одного дня, прийшли до мене до хати два військові телефоністи і військовий полевий жандарм. Жандарм запитав мене: як я звуся і де я вчора був?

Вчора цілий день, я був вдома — сказав я. — Телефоністи і жандарм вийшли з хати.

Того ж самого дня перед вечором, на вулиці з'явилася товпа жидів, а поміж жидами кілька жандармів. Жиди наблизившись до моїх воріт і з шумом та галасом вбігли до хати. Нічого не питуючи нас домашніх, розлізлися по всьому домі й почали бушувати в скринях, в шафах перевертаючи все до гори ногами. Перевертали ліжка, перемацували подушки, перени... Ми домашні спокійно приглядалися жидівському бушуванню.

Один жидок виліз на піддашня і там бушував. Коли я то побачив, в мені скипіла кров. Я миттю виліз на піддашня, входив руками жидка за горло й почав дусити. Жидок без стогону повалився на долівку. Я придавив його колінами й задумав задусити. Але раптом почув я вигук:

— Гей! Що ти робиш?

Я оглянувся... й побачивши жандарма, — випустив жидка з рук. Жидок став на ноги, й заледве прөхрипів:

— "Ай вей мір!" — Пане постенфрер, цей козак-москвофіл хотів мене задусити.

І добре б був зробив! — сказав жандарм. — Ти що тут шукаеш? До шукання є ми, — жандарми! — І наказав нам обидвом злазити з піддашня.

Після жидівського бушування, жандарми арештували мене й замкнули в промадському арешті. Коли мене вели до арешту, за мною йшла товпа жидів й ревіла:

— "Повісити його!" — Зараз же повісити козака-грабіжника-москвофіла!

В арешті застав я арештованого стареньку людину з сусіднього села С. — Степана Бучовського.

Бучовський перед війною заснував в селі Товариство Тверезости й боровся проти пиятики. За те коршмар-жид пімстився на Бучовському й доніс мадярам, що Бучовський москвофіл й тепер він очікує шибениці. Мадяри були б вже повісили Бучовського, але повіщення задержало те, що три сини Бучовського служили в австрійській армії і четвертий син був в Українських Січових Стрільцях і всі сини на фронті по лицарському боролися проти москалів. Два сини в австрійській армії були старшинами й за воєнні подвиги були нагороджені золотими медалями. Дружина Бучовського вешта-

чась по мадярських командах й покликуючись на заслуги своїх синів, благала, щоб звільнили її мужа. Тому повіщення затримано, бо справа пішла для рішення до вищої військової влади. Але не було ще відомо що там вирішать, тому Бучовський сидів в арешті та й очікував своєї долі.

Завіщо, сину, ти арештований?

— Запитав мене Бучовський.

Я розказав йому про Г., про їзду з черкесами і татарином та про клевету грабежі худоби в людей.

Бучовський вислухавши моого оповідання — сказав:

— Зле з тобою — сину, дуже зло! — Буде біда! Але ти не журися, бо то в усьому є Божа воля. Людина ще в лоні матері, а Бог призначив їй вже долю і смерть. Як що Бог призначив нам смерть на шибениці, то шибениця не омине нас.

Я тобі, сину, щось скажу, але ти не лякайся, бо то нічого тобі не поможе.

— "Сьогодні перед вечором тут вішатимуть"...

Але кого, — я не дочув. Може мене, або — тебе. А може — й нас обидвох.

Слова Бучовського не злякали мене, а навпаки, бажанням моїм було — щоб зо мною покінчили як найшвидше.

Бучовський перестав говорити й скиливши голову на груди, — глибоко задумався. В арешті запанувала тиша наче в гробі, лише з вулиці доходив жидівський галас. Біля арешту проходжувався жандарм та часто заглядав на годинник.

Раптом на вулиці затупотіли коні. Я глянув у віконце. Дорогою надійшли мадярські гузари з пузатим майором попереду, й біля арешту зупинились.

Чи тут вже є арештований Юрій Витриваленко? — запитав майор жандарма.

Так! — сказав жандарм.

Виведіть його на двір! — звелів майор. Почувши слова майора, я задрижав всім тілом. Біля серця запекло вогнем, а в очах затьмілось. Жандарм відчинив двері й наказав мені виходити на двір. Я вийшов та й став під арештом. Майор приступив до мене й довго приглядався мені. Опісля звелів жандармові заглянути до моїх кишеней. Жандарм вибрав з моїх кишень все, що там було й поклав на землю.

Кілько років маєш? — запитав мене майор по словацькому.

Сімнадцять! — сказав я.

Я хочу, щоб ти признався мені, хто тебе до цього намовив, щоб ти таке зробив. — Сказав майор. — Як що признаєшся, пущу тебе на волю й арештую того, що тебе намовив. А як що не признаєшся, накажу дати тобі в голу спину сто буків, а опісля повісити — й показав рукою — на цьому дереві.

Маючи на думці мою їзду з москалями до Г., та ізду на коні з татарином і з черкесами — я сказав:

— Я признаюсь вам все по правді.

Добре! — сказав майор. — Скажи й мені, хто намовив тебе, щоб

ти на полі між селами С. і Г., пірвав дроти військових телефонів?

Неначе грім з чорної хмари вдарив мене... наче електричний ток поразив, так поразили мене майорові слова. — Та цеж страшне! — Хтось пірвав військові телефонічні дроти, а вина впала на мене. Та ж мене зараз же повісять. Кого ж я візьму на свідка що я не винний? Тільки единого Бога.

І зараз же стало мені ясно, чому то перед полуднем військовий полевий жандарм запитував мене: де вчора я був, та чи не був в полі близько Г.

Я наче б закам'янів. Язык в горлі застяг й не міг я видобути слова із себе. В грудях запекло так сильно, наче б там розгорівся пекельний вогонь. А майор вплялив в мене свої грізні очі й очікував відповіді. Нарешті заледве я промовив:

— Те-ле-фо-ніч-ні дро-ти? — Я-кі дроти?

Ті що вчора ти пірвав! — сказав майор.

Вчора цілий день я був вдома. — сказав я. — I Бог мені свідком, що в справі дротів я нічого не знаю.

Майор вигукував мадярські вульгарні слова та й вдарив мене тростиною по обличчі. Вдарене місце запекло мене так, що я мав враження, що він приклав мені до обличчя кусок гарячого заліза.

Признаєшся? — запитав майор.

Не маю до чого признаватись. — сказав я.

Майор повелів одному гузареві винести з громадської канцелярії ослона, а двом іншим гузарам звелів вирубати з верби два буки. А мені наказав роздягнутись до гола!

Наказ виконано.

Лягай на ослона! — гукнув майор.

Я почав плакати та просити; що я не винний. Та два гузари вхопили мене й взадили на ослона.

Почалось катування. Два гузари тримали мене, щоб я не кидався, а інші два били мене буками. За кожним ударом виривалось тіло й витікала кров. З великого болю я пищав та викручувався на всі боки.

Нарешті перестали бити.

Ну, признаєшся? — запитав майор.

Не маю до чого признаватись. — сказав я. — Bo я в нічому не винний!

Далі! — гукнув майор.

І знова посипались на мене болючі удари. Знова рани і кров.

Коли перестали бити, — я став на ноги, але встояти не міг й повалився на ослона. Та не міг і сидіти, бо спина пекла так, що видавалось мені, що сиджу на гарячій блясі, під якою горить вогонь. Тому піднісся я з ослона та й став на ноги. Та знова нестерпимий біль. Мені видавалось що мое тіло відпадає від костей.

Даю тобі десять хвилин до надуми. — Сказав майор. — Як що признаєшся, — відпущу тебе на волю. А як що не признаєшся, — накажу бити далі, а потім — повісити!

Робіть зо мною що ваша воля! — сказав я. — A я нічого не знаю і в нічому не винний.

Але уважай на те, що ти дістав лише п'ятьдесят буків, — сказав майор, — а ще п'ятьдесят маєш дістати!

В дійсності майор не знав скільки буків мені дали, бо хіба ж він рахував їх.

Десять хвилин що майор дав мені до надуми — промайнули.

Ну, признаєшся? — запитав майор.

Ні! — сказав я. — Не маю до чого признаватись.

Бийте далі! — гукнув майор.

І знова посипались на мене тяжкі удари. Але той раз удари були тікі болючі, що я стратив свідомість. Коли я відзискав свідомість, я сидів на ослоні, а один гузар притримував мене.

Нарешті майор наказав повісити мене. Два гузари поволікли мене під деревину й наказали стати на осліна. Один гузар зо шнурком в руці вискочив на осліна, й один кінець шнурка привязав до гиляки, а на другому кінці зробив петлю й наложив мені на шию. Майор стояв оподалік й приглядався мені.

А жди?

Жиди рейвахували та шуміли наче розбурхане море, й з піднесеними в гору қулаками — вигукували:

— Повісити! — Мерщій повісити! Всіх гоїв-москвофілів треба вивішати!

Я спокійно стояв на ослоні й благав Бога, щоб простив мені мої гріхи, та щоб без тяжкої муки загинути.

Промайнуло кілька хвилин. До мене приступив майор й лагідно промовив:

— Хлопче, чи не жаль тобі твого молодого життя? — Ще раз питала тебе: — Хто намовив тебе пірвати телефонічні дроти?

— Я вам вже казав; що телефонічних дротів я не рвав. Як що не вірите моїм словам, то повірте моєму змасакрованому тілу і цій крові, що витікає з моїх ран.

Майор оглянувши мене — сказав:

— Даю тобі ще десять хвилин до надуми.

Й відступив від мене та й почав розмову з жандармом. Під час розмови, майор і жандарм часто споглядали на мене. Вкінці майор цісся сказав тому гузареві, що заклав мені шнурок на шию. Гузар приступив до мене. Вже кінець моєму житті! — подумав я.

Гузар став на ослона, здоймив з моєї шиї шнурок, відв'язав від гиляки та й пішов до свого коня.

Майор скомандував гузарам всідати на коней і зараз же з гузарами від'їхав.

Жандарм завів мене до арешту. Я зразу ж упав на долівку, але не міг сидіти ні лежати. Все тіло боліло, пекло й з ран витікала кров. Тому я клякнув на коліна й руками оперся на долівку. Жандарм вніс мою одежду й велів мені одягнутись, але про вдягання не могло бути й думки. Все тіло боліло так, що я навіть сорочки не міг на себе натягнути.

Коли яувійшов до арешту, — застав старенького Бучовського чаллятого гіркими слізами. Він плакав так, що не міг промовити слова до мене. Виплакавшись — промовив:

— "Сину мій! — Дитино моя! — Я бачив, — бачив через віконце арешту, як тебе масакрували. — То було страшне! — Весь час твого масакрування я ридав та благав Бога, щоб дав тобі силу витримати ті тяжкі муки. — Чи ти, сину, сирота, — не маєш жадної родини?

— Я не сирота, — маю батьків і сестер.

— А чому ж тут не прийшов хто з твоєї родини та не обороняв тебе? — Може мадяри були б менше катували.

І справді, аж тепер здав я собі справу, що під час моого катування, не було нікого з моєї родини. А коли я прийшов додому, то дізнав причину. Справа в тому: коли мене арештували, — жандарм наказав моїм батькам: — не виходити з хати! — Біля хати залишилося кілька жидів на варті, щоб ніхто не виходив.

Надворі запав вже вечірний сумерк. До арешту увійшов жандарм й велів мені йти додому. Я заледве натягнув на себе сорочку, решту одежі взяв в руку та й вийшов з арешту. Але я був обезсильний так, що вийшовши на вулицю — впав на землю. Дорогою надійшли добре люди, вони взяли мене на руки та й занесли додому. Мої батьки побачивши мене з масакрованого, окривавленого... мати зомліла, а батько ревно заплакав.

Цілу ніч перебув я в тяжкому болі. Вранці до хати увійшов жандарм. Побачивши жандарма, я думав; що він прийшов забрати мене до арешту, або — приніс мені не добру вістку. Жандарм сів на крісло біля моого ліжка, й запитав мене так ніжно наче рідний батько:

— "Синку, як почуваєшся на здоров'ї"?

Я впевнений в цьому, що тебе невинно скатували! — Та не тільки ти один падеш жертвою наших ворогів, — падуть десятки — тисяч нашого невинного українського народу". Жандарм був свідомий українець — Петро Хомін.

Слухаючи його слів, — й хоча він українець — але я не вірив, щоб людина одягнена в австрійський та ще й в жандарський одногрій, говорила таке зо щирого серця. Тому його слова яуважав звичайним жандарським підступом. Він свою бесіду продовжував даліше:

— "Кілька днів тому... на мадярській командині в Городенці, явилися з доносом на тебе три с... жиди:

— Йось Цалеф, Хайм-Зирих Кофлек і Сруль Зільберг. (Сруль Зільберг, це той коршмар, що до нього я ходив по горілку для російських солдатів в Савчина).

Вони донесли, що ти з москалями грабив жидів й домагались карі для тебе. Але командант сказав:

— "Грабіж належить до цивільного суду, а не до військового!"

Передвчора, в полі між С. і Г., хтось перетяг дроти військових телефонів. Раптом всі телефонічні апарати стали не чинними. Телефоністи видалиши шукати причини, і — знайшли. Команда зрозуміла, що цей саботаж зробив хтось з місцевих московофілів, й наказала жандармерії докласти всіх зусиль і віднайти саботажника.

Жандарми наполегливо взялись до справи і в декого зачерпну-

ли інформації. Інформаторами, як звичайно, були жиди-коршмарі. Тому жандарми зайдли до коршми і Срулька Зільберга. Срулько сказав:

— З мешканців С., це міг зробити тільки той козак — грабіжник-московофіл... тобто ти! — жандарми про тебе донесли команді. Команда наказала жандармерії негайно арештувати тебе і вислава майора з гузарами, щоб майор ту справу прослідив. Якщо виявиться, що ти перетяг телефонічні дроти, — команда наказала покарати тебе карою смерти через повіщення. Майор побачивши тебе — сказав:

— "Може бути, що цей хлопчисько перетяг дроти, але я думаю, що не зі своєї волі. Його хтось старший і розумніший намовив до цього. Тому цей хлопчисько мене мало цікавить. Мене більш цікавить той, що його намовив".

Тому майор грозив тобі повіщенням, обіцяв, що випустить на волю, щоб ти признався, що ти перетяг дроти і хто тебе намовив. Ти не признавався. — Наказав катувати тебе, — лякав шибеницею, — але ти таки не признавався. Тим ти доказав, що ти невинний. Тому майор звільнив тебе від вини і кари.

5. — В АВСТРІЙСЬКІЙ АРМІЇ

Ой, закувала сива зазуленька
У вишневому саду,
Ой, виряджала мати свого сина —
До цісаря на війну!

(вояцька пісня)

Проминуло кілька днів. Одного дня, на мурах і на стінах будинків, з'явилася оповістка, що Австрія робить третю з черги загальну мобілізацію. Всі чоловіки, віком від 17 до 50 року життя, мають явитися дня 2-го липня 1915 року в Городенці в будинку магістрату, для військово-лікарського перегляду.

Мій річник також йде.

До другого липня було ще кілька днів, а я ще не прийшов до цілковитого здоров'я.

Настав день 2-го липня. Раннім ранком заметушилось село. Чоловіки почали виряджатись в дорогу. Почалися плачі й прощання.

Прибув я до Городенки і разом з іншими пішов до магістрату. Там на подвір'ї застали ми масу людей з інших сіл, що прийшли раніше нас. Військово-лікарська комісія вже працювала. Чергу села за селом, впорядковували жандарми. До комісії викликав прибулих війт з даного села.

Прийшла черга і на мене. Я ввійшов до середини. Всі присутні звернули свій зір на мене і з цікавістю приглядались. Весь я мав вигляд великолітньої писанки. Мое тіло було різної краски: білої, червоної, жовтої, синьої й чорної. Одні рани гойлися, другі ропіли, а з третіх ще витікала кров.

Дехто з комісії аж жахнув. Один лікар запитав мене:

— Що це, сину, тобі сталося?

За мене відповів наш війт:

— Знаєте... його... так мадяри побили!

— Але за що — не сказав.

— Ай-яй-яй! Це справжнє звірство! — озвався один член комісії.

Проте мене визнали здібним до військової служби. Над вечером усіх нас прийнятих вже до війська завели у великий сад, де у прекрасному і великому будинку містилася Повітова Рада. Установили нас чвірками в колонах і якийсь старшина виголосив дуже патріотичну промову.

— Ви вже вояки. Ви маєте святий обов'язок служити вірно нашій державі й нашему найяснішому панові цісареві Франц Йосифові першому. Ваш обов'язок — захищати нашу дорогу батьківщину Австрію й нашого найяснішого пана цісаря. За ці святі справи не вагайтесь і життя своє віддати.

Коли він промовляв, мене раптом заболіли й запекли мої рани. Перед моїми очами почали мерехтіти образи наче на фільмовій ленті: шибениці, Талергоф, катування української інтелігенції й селян і... вкінці моя масакра.

І стала мені та "дорога батьківщина" такою гидкою й мерзеною, що я аж сплюнув. Я тоді відчув безмежну ненависть до Австрії й до всього, що австрійське. Разом з ненавистю мене опанувала жадоба пімсти. Я не бажав нічого більше, як тільки пімститись на Австро-Угорщині й на тих, що робили кривду моєму народові. Нагода до пімсти сама пхалась мені в руки, бо думав я, тільки в австрійському однострої й з рушницею в руці можу виконати свою пімсту.

Після промови, на команду того ж самого старшини, піднесли ми догори два пальці правої руки... Й почалась присяга. Присягали ми, що будемо вірно воювати на суші, воді і в повітрі.

Я також піdnіс руку і щось устами мелькав. Але, в душі, я присягав пімсту на суші, воді і повітрі. Там, де тільки трапиться нагода.

Після присяги помарщували ми на залізничну станцію. Наказали нам всідати до вагонів. Тому, що змобілізованого народу було дуже багато, поділили нас на групи й по черзі, група за групою, всідала в вагони й зараз від'їздила. Я чекав цілу ніч і аж вранці о годині 6-тій від'їхав.

Мене супроводжали на станцію батько і сестра. Але я їх з дороги завернув і просив іти додому. Батько і сестра погодились. Але на прощання батько ревно заплакав, обняв мене й пригорнув сильно до своїх грудей, поцілував в чоло й сказав:

— Сину мій! Твої дороги ведуть тебе на Голгофту. Лиха твоя доля не дозволила тобі вигоїти своїх ран у рідній хаті. Будеш їх гоїти між чужими людьми. Та хай дістесь свята Божа воля. Ми розлучуємося. Я вертаюсь додому, а ти йдеш в невідоме. Чи ти вернешся додому, і чи ще ми побачимось — Господь знає. Але на останку напоминаю тебе, сину. Коли підеш на фронт, старайся наперед не вибігати і позаду не лишатись. І завжди май свій розум.

Ми розійшлися. Коли ми рушили з Городенки й приїхали до Коломиї, на двірці ми дістали перший військовий обід, з військової кухні. Суп із лагозою, кусок м'яса й 600 грамів чорного хліба. Після обіду поїхали далі, до Делятина. Нам казали висідати з вагонів. Зараз з'явився наш командант транспорту-підпоручник, який звелів нам ставати чвірками. Зо станції пішли ми над ріку Прут, де на величезній площі застали величезні маси змобілізованого народу. Вони там вже кілька днів під голим небом на голій землі, в порохах і бруді... сиділи й лежали очікуючи черги їхати в дальшу дорогу.

Тут перебув я три доби. Але те перебування доводило нас до розпukи. Ми валялися в порохах, як поросята. В нас заплодились воші й гризли нас нємилосердно. Сиділи і спали ми на голій землі. Іedenо нас липче сонце, а вночі дошкулювало нам гірське холодне повіття. Цілими ночами люди розводили вогні й гріли своє заціпеніле від холоду тіло.

Четвертого дня виїхали ми з Делятина, перетомлені, брудні й зовошивлені та поїхали в Мадярщину, до міста Hargi-Шальонта. Там була кадра 30-го полку піхоти. Цей полк, перед війною стояв у

Львові на Цитаделі. Тепер він був на російському фронті.

Після чотирнадцьотиденної "контомації" в Нагі-Шальонта мене призначили до першої сотні, що стояла в селі Інанд.

II.

Вже пізно вночі, прийшли ми до села Інанд і примістились у поміщицькому фільварку. Другого дня вранці видали однострої, рушниці, багнети "патронташі" і наплечники. Опісля почлась військова муштра.

Почалося військове життя. Життя важке й тверде. Але минали дні за днями — я помалу привычайся до всього. Лише туга за дном і ненависть до Австрії щоденно давили мої груди. Я це не виявляв ні кому і завжди старався бути веселим та добрим вояком.

Стали підготовляти нас на "гарматне м'ясо", тобто на вояків, що внедовзі підуть на фронт. Наш полк був тоді на російському фронті. Тому бажанням моїм було піти як найшвидше на фронт, бо тільки там міг я вгасити свою жадобу пімсти.

Але сталося наперекір моїм бажанням. Одного разу прийшов наказ, щоб усіх нас, хто ще не має повних 18 років, відділити, юніори окрему чоту під назвою "Чота вісімнадцятьлітніх". Цю чоту не можна висилати на фронт, аж до Нового Року.

Пізніше прийшов другий наказ, щоб чоту вісімнадцятьлітніх вишколювати твердо і у вояцькому дусі, тому, що їй призначено лишитись у військовій службі і після війни.

Наказ виконано.

Нас відділили юніори й почали виховувати твердо і у вояцькому дусі. Виховниками нашими стали найсуворіші старшини і підстаршини.

В першій мірі дали нам якось львівського батяра-капрала Лапця. Цей капраль Лапець був старий вояк і наскрізь здеморалізований. Не давав нам спокою, ні вдень, ні вночі. Вдень ганяв нас на площі вправ як собак, а вночі приходив з міста п'яній і показував нам свою "капральську" владу.

Звичайно, пан капраль стояв на площі вправ на одному місці, а ми довкола нього крутилися. Він приглядався і безпереривно викрикував:

— Гей, ти Самчук, подайся наперед! Тримай голову до гори! Кольба назад.

— Заболотний, ти офермо! Не неси рушницю, як коромесло. То лиши при жандармерії так носять рушницю.

— Костюк, не гойдайся, як Гануська біля гусей!

— Айнс, цвай, драй, фір! Цуг гальт! Іншим разом була така команда:

— Чота біgom руш! Впадь! Встань! Впадь! Встань!

І так без перестанку бігаємо довкола капрала, падаємо на землю, встаемо і біжимо.

І так щодня.

Нарешті капрала від нас забрали й надали десятника Довбуша. Довбуш був для нас дуже добрій, тому ми назвали його — батьком.

Та полегшення нам не було. Для нас не було ні спеки, ні морозу, ні слоти. Інші спочивають, а ми ні. Інші мають вільний час, а ми у вічній службі.

Згодом наша сотня перенеслася в сусіднє село Биапю. Тут ми примістилися у фільварку мадярської баронової, спали ми в стайннях разом з двірською худобою. Від стаеного бруду і гною, важко було очиститись. А найбільше докучали нам мухи, блохи і стаенний сморід.

Прийшла осінь. Йшли безпереривні дощі. Земля розмокла. Всюди болото. Вертаємось з вправ завжди мокрі, заболочені від ніг до голови. Насамперед треба очиститися від болота й витерти до сухо-го рушницею та намазати вазеліною.

Виходимо зо стайні на обід і відразу влазимо в болото і чалашнемо в ньому аж до кухні. Після обіду знову рушницею на плече, і знову на вправи. І спання тут було дуже погане. Спали ми покотом на землі, на брудних сінниках, бо ліжок не було.

Одного дня прийшов наказ їхати в гори Карпати, до міста Сальготарян. Разом з кадрою, мають від'їхати і всі її сотні, що знаходяться в довколишніх селах.

Приїхали ми до Сальготарян, де осілась наша кадра. Всі сотні роз'їхались на свої місця. Наша сотня прибула до містечка Філек й примістилась в школі та в готелі. Тут ми замешкали в чистих примищеннях і спали в чистих ліжках, тому й себе могли тримати в чистоті.

В перших днях місяця грудня 1915 року чета вісімнадцятьлітніх вернулась до Сальготарян у переходовий табір. Тут було багато рекрутів, що очікували куди їх приділять. Наїхало також багато вояків з різних шпиталів і відпочинкових домів.

Почався лікарський перегляд. Поділено нас на чотири категорії: "тавіліх", — здорові і здібні на фронт.

"бевахунг", — трішки слабші, але можуть робити легку службу "поза фронтом".

"супровіт", — це цілком не здібні до військової служби, і їх немайно звільнили з війська.

Четверті — це здорові і здібні до військової служби, але через один місяць мають ще раз ставитись до лікарського перегляду. Але хто з четвертої категорії добровільно зголоситься до категорії "тавіліх", той чегайно поїде до своєї сотні. А там з найближчим "похідним курінем" піде на фронт.

Мене комісія призначила до четвертої категорії і я лишився в таборі. Та не надовго. Постійна служба й непорядки привели мене

до того, що ми не чекаючи на лікарську комісію, зголосились на фронт, щоб захищати австро-мадярську державу і най-пізнішого пана.

Захищати на землі, на воді й в повітрі.

6. ВИЇЗД НА ФРОНТ

Ой, на горі вогонь горить,
Під горою козак лежить.
Порубаний, постреляний —
Китайкою покриваний.

(народня пісня)

Прибувши до своєї сотні у Філек, мене зараз приділили до 19-го похідного куріння. Нас випосажили новими фронтовими однотряями та всім тим іншим, що воякам на фронті потрібне. Ми очікували дня виїзду на фронт. Тепер наш полк, був вже на італійському фронті.

Одного дня, прийшов наказ-поготівля. Нам наказано, не віддалюватись від казарми, бо кожної хвилини може впасти наказ-виїздати!

Перебули ми в поготівлі три доби. Вночі, з 11-го на 12-го лютого 1916 року, прийшов наказ-негайно виїзджати! Вийшли ми з казарми й на площі перед мадярською-католицькою церквою вставились колонами. Командант куріння виголосив патріотичну промову. Після промови, дали кожному воякові три дубові листки-емблема цісарської Габзбурської династії — щоб їх заткнути собі на шапці. Роздали і австрійські прaporці, щоб встремити в дуло рушниці й опісля почалась присяга. Присягали ми, що будемо вірно служити австро-мадярській державі і цісареві, та що будемо бити ворогів на суші, на воді і в повітрі. Після присяги, з церкви вийшов мадярський священик в ризах і з хрестом в руці й благословив нас на війну. Опісля помарщували ми на залізничну станцію. Нам пригравала дута аркестра веселого марша.

Маршуючи містом, зо всіх вікон кам'яниць й балконів, сипались на нас цвіти, цигарети, чоколада, цукорки. Мешканці міста пращали нас помахами рук; бажали нам доброго успіху у воюванні та скоро го повороту домів. Жінки, як звичайно втирали собі слези в очах, а неодна ревно й заплакала.

Прийшли ми на станцію, та й всіли до вагонів. Оркестра на прощання, нам заграла марша й потяг з нами рушив в дорогу.

Переїхавши через Мадярщину Австрію, Словінню, приїхали на станцію недалеко міста Горіція. Тут наказали нам висідати з вагонів. Висідаючи з вагонів, з фронту почули ми гуркіт гармат, який зробив нам прикре враження.

Зо станції помарщували ми до села Годовіце. Тут біля двох великих бараків зупинились. Бараки були порожні, але було видно сліди, що в них недавно перебувало військо. На стінах бараків, були різні написи: імена і прізвища вояків, числа полків, похідних курінів, дата коли хто сюди прийшов і звідси пішов. З тих написів ми довідалися, що всі похідні куріні з нашої кадри, були також тут.

В цих бараках примістився наш курінь, й тут перебули ми два тижні. Але тут ми не сиділи дармо. Днями і ночами ходили ми на воєнні вправи та й вправлялись воювати в горах.

Одного дня, прийшов наказ вирушати на фронт. Помаршували ми шляхом, що веде до Горіції. В селі Батуя ми зупинились й зақватиравали в сільських хатах. Я з кількома колегами, зақватиравали в одного господаря в клуні.

7. — ПЕРШИЙ БІЙ

Ми йшли до бою темної ночі,
А ясні зорі сіяли —
Гармати били, а ми наступали...
Одні по других падали.
(воєнна пісня)

Настав вечір. Полягали ми спати. Мої колеги струджені маршуванням — поснули. Я також був струджений, але сон мене не брав. На фронті гуркіт гармат був такий сильний, аж земля дрижала. Дрижала і та клуня, що ми в ній спали. Я відчував в душі неспокій, тому не міг заснути. Встав я з лігва, закурив цигарку та й вдивлявся в сторону фронту. На фронті гриміло... горіло. Небо було до половини червоне, як при заході сонця. В повітрі було видно вибухаючі артилерійські шрапнелі.

Вийшов я надвір. На вулиці дався чути кінський тупіт. По туторі я впізнав, що кінь жене стрілою. Біля дому, в якому зақватиравав командант куріння, — вершник зупинив коня і запитав вояка, що стояв на варті:

— Чи тут кватерує командант 19-го походнього куріння?
— Тут! — сказав вартовий.

Вершник зіскочив з коня, прив'язав його до деревини, та й зник у дверях дому.

Я очікував — коли вийде вершник. Недовго я чекав. Через кілька хвилин, він вийшов, сів на коня та й поїхав.

Щось буде! — подумав я, — та й пішов до клуні.

Проминуло кілька хвилин. Раптом по селі рознісся алярмуючий голос сурми. Курінь прокинувся зо сну, та кілька хвилин вставився колонами на призначений площі. Командант куріння став на високому місці перед курінем, та й почав промовляти:

— "Брати вояки!"

Цієї ночі, підемо перший раз у бій з ворогом. Наше завдання тяжке, але я вірю, що при Божій помочі, ми виконаємо його. Я впевнений в цьому, що ви не пожалуєте своєї крові ні життя віддати, за нашу батьківщину і за нашого найяснішого пана цісаря. Я впевнений, що в першому бою, ви не оганьбите нашого славного 30-го полка, а вславите його так, як вславили і ваші попередники".

І гукнув:

— Гура-а-а! — Хай живе наш найясніший пан цісар!

У відповідь йому, із тисячі грудей тричі вирвалось грімке: — "ура-а", і тисячу шапок підлетіли вгору високо.

Коли командант куріння промовляв, я слухав та й нишком на-

міхався з нього — думаючи: Ти, небоже, вже старий, а ще дурний. Ти вже стара людина, на фронті бував вже чотири рази і кожний раз вертався з фронту раненим. Тобі тепер лише б в кадрі бути, сидіти в старшинському касині та й попивати шампан.

Але що ж?

Старій сивій людині забажалось степеня майора, що без фронтових подвигів не міг осiąгнути. (він мав степень капітана) — То у добровільно пішов на фронт, з надією, що таки здобуде собі степень майора.

Після командантової промови, видали нам по дві ручні гранати й до наших 240 рушничних патронів, добавили нам ще по 100, й курінь вирушив в похід.

Ніч була тепла й погідна. На фронті гармати ревіли безперервно. Курінь йшов мовчки, лише було чути рівномірний великий тупіт. З-під наших ніг уносився порох та хмарою налягав на нас. Ніхто із нас не мав охоти до розмови. Кожний ішов мовчки та й снував свої думки.

Мені в ужах гомоніли ще командаントові слова:

— "Я впевнений в цьому, що ви не пожалуєте своєї крові ні життя віддати, за нашу батьківщину і за нашого найянішого пана цісаря".

Ой ні! — голубе сивий. — За таку батьківщину і за такого цісаря, що невинно катують мій народ, вішають, у Талергові морять голодом, я не хочу віддати свого життя чи хоча б краплину кро-ви. На цій батьківщині і на цісареві, я хочу — пімститись! — Пімститись, і ще — пімститись.

Йдучи на фронт, я розмишляв, як то б попасті в італійський полон.

Ми вже стомились, бо ми були обтяжені тяжким військовим ви-рядом. Але віддиху не давали нам ні на хвилину.

Спішимо.

Простір між нами і фронтом, стає щораз то вужчий. Щораз зближаемось до того місця, де ожидають нас страждання і смерть. Гуркіт гармат стає щораз сильніший. По дорозі зустрічаємо однокінні візки, на яких санітарі везуть ранених з фронту до шпиталю. Дальше зустрічаємо полонених італійців, під конвоєм австрійських вояків. В італійців на обличчі відбивається вдоволення, бо вони свою війну вже закінчили. В нашому куріні в кожного вояка зродилася заздрість до щастя італійців, а одночасно й бажання попасті в по-лон.

Зо шляху звернули ми на вузеньку доріжку, зроблену австрійськими саперами вже під час війни. Прийшли ми до артилерійських становищ, й біля одної батерії зупинилися. Почав я приглядатись праці артилеристів. Тут йде жвава праця. Артилеристи, — одні доносять амуніцію. Інші подають до гармат. А ще інші, ладують гармати й чекають поручника, що стоїть біля батерії, й подає наказ коли стріляти. Гармати з громовим гуком ригають вогнем, й викидають із себе смертоносні заліза, які з різким свистом вилітають в повітря.

Приглядаючись артилеристам, я їм завидував. Бо артилеристи, не так як ми — піхотинці, ходимо ночами і дніями та поміж кущами й камінням повзаемо на животах наче вужі. Вони стоять на одному місці, ладують і стріляють, аж поки не прийде італійська "тяжка" (стрільно тяжкої артилерії) та не виручить їх від праці. А тоді, ранений, або — смерть.

Прийшов наказ; йти далі гусаком у віddалі десять кроків один під одного. Понад нами перелітали з різким свистом італійські та австрійські гарматні стрільна.

Раптом на дорогу впало ясне довге світло й освітило всю дорогу. Це італійські прожектори освітлювали дорогу, слідкуючи за рухом австрійських військ.

Залунала команда:

— Лягати на землю і не рухатись!

Оподали нас, бахнула італійська "тяжка". Потім друга... третя... четверта... Дехто зо страху зірвався на ноги та й хотів тікати кудись. Прийшов гострий наказ:

— Не рухатись!

А світло мигало в одну та в другу сторону дороги.

Нарешті світло згасло. Пішли ми далі. Щойно пройшли ми кільканадцять кроків, на дорогу почали падати італійські "тяжкі". В нашому куріні далися чути стогони ранених.

Прийшов наказ бігти далі, один за одним у віddалі двадцять кроків. Прибігли ми в долину й тут зупинились. Тут будо захисто перед італійською артилерією, бо від італійської сторони, з трьох сторін заслонювали нас високі стрімкі гори. Тому ця долина мала назву; "мертва точка", бо цю долину, італійська артилерія не могла поцілити. Тут зібрався цілий наш курінь.

II.

Після короткого відпочинку, розвинулись ми в розстрільну та скриваючись поза скелями, йшли вперед.

Вже розвиднялось, коли прийшли ми до запасних окопів. Тут чистали ми одну сотню Галицького 80-го полку піхоти і одну чоту саперів. Почали ми з ними балачку на тему фронту.

— Ой, тут браття — біда! — оповідають вони. — Таліяни почали офензиву. Іхня артилерія порозбивала всі наші "декунки". (крийку) Позасувала "штелюнки", (окопи), й тепер не маємо де "декуватись" (скриватись). Таліяни кілька разів денно ангріфують (нападають) на нас. Тут нашого народу погинуло вже дуже багато. Тепер не маємо, що істи, бо кухарі не можуть довезти нам "фасул" (харчі). Таліяни артилерійов розбивають на дорозі наші кухні. Але добре, що хоч маємо що курити, бо "файкового" (до люльки) тююну маємо подостатком.

Чи тут наших багато попадають в полон? — запитав я.

Та де там, братчику, попадають! — кажуть вони. — Тут, брате, туже важко попасті в полон. Тут, небоже, смерть, або — Лейбах. (ранений поїде до шпиталю в місті Любляна). Любляна по німецькому — Лейбах.

Ми нераз вже таке думаємо, коли "форікують" (наступають) таліяни:

— От-от, та й підемо на "помаранчі". (В полон до Італії. На "помаранчі" тому, що в Італії родяться помаранчі).

Таліянів суне як сарани. А ми припускаємо їх близько наших "шпелюнків", й тоді... як утворимо вогонь — Господи!... Таліяни починають кидати на нас "гаандранатами". (ручними гранатами). Накидають їх в наш "штелюнок", (окіп) нароблять саламахи з наших людей, й потім... або здаються нам в полон, або — тікають назад до своїх "штелюнків". — Ая-ая, брате. — Тут не так легко піти на "помаранчі". Тут поїдеш на "тімель-командо", (загинеш) або до Лейбаху!"

З першої лінії далась чути раптова, густа рушнична і скорострільна стрілянина. Згодом побачив я, що 80-тий полк відступає назад. До нас прийшов наказ, щоб з нашого куріння, дві сотні пішли на підмогу 80-му полкові. Залунала команда:

— "Перша і друга сотні — вперед"!

Я був в першій сотні, тому мені припало йти вперед. Зірвались ми з землі й стрілою пігнали до 80-го полку. Щойно зрівнались ми з 80-тим полком, залунала команда:

— "Вперед"!

Біля нас свистали італійські кулі, та на них ніхто із нас не звертав вже уваги. Люди наче божевільні, з диким криком "тура-а-а", бігли вперед.

Добігли ми близько наших перших окопів. Але наші перші окопи зайняли вже італійці, й ми отримали наказ, щоб їх вигнати.

Почався завзятий бій.

На допомогу нам прибула ще одна сотня з нашого куріння. Разом з сотнею, прийшов наказ, йти у бій на багнети, і за всяку ціну вигнати італійців з наших окопів.

Кілька тисячна маса народу з вигуком — "тура-а-а", — кинулася на італійців. Але до бсю на багнети не дійшло, бо італійці вискочили з окопів й тікали, як сполохані зайці. А чимало із них покидали з рук рушниці, та й здались нам в полон.

Бій закінчився.

До вечора день перейшов спокійно, тільки з обидвох сторін артилерія зрідка стріляла.

Вночі, італійська артилерія почала барабанний вогонь. Вранці, італійська піхота почала наступати на наші становища, але ми її відперли. І знову цілий день проминув спокійно, тільки артилерія часто давала про себе знати.

Нарешті італійці офензиву закінчили. Побули ми на фронті ще один тиждень, й одного дня, з кадри 80-го полку, прибув похідний курінь, доповнив полк, й ми вернулися назад до Батуї, на відпочинок, та й розійшлися на ті ж самі квартири, де були перед вимарщем на фронт.

Але з фронту не всі повернули до Батуї. Багато позістали там навіки, а ще більше ранених поїхали до шпиталю в Любляні.

З моїх колег, що разом з ними я був на квартирі в клуні — два

не вернулись. Один був убитий, а другий ранений поїхав до шпиталю.

III.

В Батуї кілька днів проминули нам спокійно. Одного дня вранці, збудили нас раніше, як звичайно. Після снідання, прийшов наказ виступати в похід. Пішли ми шляхом, що веде до фронту. Шляхом, як лише далеко можна було оком доглянути... попереду і позаду нас — маршувало військо. Ішли похідні куріні, йшли і старі ополченці одягнені в старі ще передвоєнні однострої та зі стародавніми рушницями на плечах. Ішли відділи саперів, відділи праці, а дальше... тягнулись валки обозів та низка гармат.

Побачивши це, я зразу ж догадався, що Австрія приготовляється до оfenзиви на відтинку Горіція й підтягає війська під фронт.

Наш курінь зупинився на відпочинок. Ми посідали в придорожніх ровах та й приглядались людській повіні, що йшла та й ішла, та й не було її видно ні початку, ні кінця.

Надіхала артилерія.

Але та артилерія мала дуже дивацький вигляд. Гармати, — це були звичайні тічки від старих возів. На тічках були вміщені гарматні дула, зроблені з чорної паперової папи, що нею покривається дахи на бараках. До кожної гармати, були запряжені три пари нижуджених коней, а на конях і на гарматах їхали старі віком артилеристи, й такі ж самі вихуджені, як і їхні коні.

Я не міг догадатись, що все те мало б означати. Невже ж цими гарматами Австрія задумує розвалити Італію?

Вище згадана "армія" і наш курінь прийшли під фронт. Тут ми розтаборились і перебули цілий день. Ввечорі, вернувшись ми над до Батуї.

Другого дня вранці, знову похід як і вчора. І знову та сама "армія" і артилерія, тaborування під фронтом, а ввечорі повернення до Батуї. Таке діялося два тижні.

Одного вечора, на фронті стало неспокійно. Цілу ніч безперервно гриміли гармати. Над ранком, наш курінь отримав наказ, бути в поготівлі.

Над вечером, прийшов наказ, йти на фронт. Вночі прибули ми на гору Монте Сабатіно, де в окопах був наш полк. Тут примістились ми в каверні.

Каверна, це — видовбана в скелі діра, де під час артилерійських боїв, скривається піхота. В одній каверні вміщується одна чета, сотня або й курінь. Залежно від її величини.

Під час артилерійського бою, біля каверни і в окопах стоять стійки. Вони мають уважати та дати знати до каверни, коли італійці наступають на наші становища. Стійки змінюються, що пів години, бо довше ніхто не може вистояти. Звичайно, стійкові падуть убитими чи раненими від італійських гарматних стрілень.

А траплялося і таке, що змінений за стійки вояк, не дійшов

ще до каверни, як його наступник був вже убитий. Курінь чи сотня сиділа в каверні спокійно, бо була певна, що стійковий дастъ знати, коли наступають італійці. А тим часом, італійці наступають, а стійковий не дає знати, бо вже не живе. Вислід з того такий:

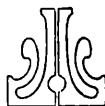
— Італійці нападають на каверну, й закидують її ручними гранатами. Горе тоді тим, що в тому часі знаходяться в каверні. Про оборону шкода й думати, бо вузький вхід до каверни, не дозволяє оборонятись. Каверну заповнює ідкий дим з гранат, гризе очі й не дас дихати. Вкінці, хто позістав живий, — попадає в полон.

Щоб таке не траплялось, командант стійкових, що п'ять хвилин провіряв, чи стійкові всі живі і здорові. Але бувало і таке, що по дорозі і командант був убитий чи тяжко ранений. А італійці якраз в той час наступають, і нема кому дати знати до каверни.

Та траплялось ще й таке:

— На сам вхід до каверни, — попало італійське артилерійське тяжке стрільно й засипало його. Якщо до каверни не було другого входу, тоді в каверні всі гинули від удушеннЯ.

На Монте Сабатіно, побули ми три доби. Італійці не наступали й тому вернулися ми до Батуї. Після кількох днів, повідомили нас, що наш полк зійшов з Монте Сабатіно до Салькано на відпочинок. Разом з полком спочиватиме і наш похідний курінь.

8. — БОЙ В ПІВДЕННОМУ ТИРОЛІ

Коли ви вмирали —
Вам дзвони не грали,
Ніхто не заплакав над вами,
Лиш в чистому полі,
Ревіли гармати,
І зорі вмивались сльозами.

(стрілецька пісня)

Кінчився місяць квітень в 1916-му році. Весна була в повному розгарі. Земля вкрилась зеленню та квіттям. Сонце своїми теплими проміннями огрівало землю. В повітрі птиці співали весняву пісню. Все, що жило, раділо та насолоджувалось красою природи.

А ми, — на відпочинку байдикували. Закрадались до людських садів та й рвали черешні. Закрадатись до людських садів, було строго заборонено нам, під загрозою суворої карі. Але що ж? Заборона одне, кара — друге, а поїсти черешень, таки kortilo. Черешні своєю красою і смаком принаджували нас до себе, і — якже не рвати їх?

Одної ночі, збудили нас, і наказали; виходити з села як найтихіше. Вийшовши з села подалися ми на залізничну станцію у Вольча-Драга. Тут наш командант куріння сказав нам, що юхатимемо три доби. — I наказав:

“Під час подорожі, поводитись як найтихіше! — Не співати! — Не замаювати вагонів галуззям дерев! — На вагонах нічого не писати! — На станціях не заходити в розмову з цивільними людьми!”

Але куди їдемо, — не сказав.

— Три доби їзди!

Куди ж це ми їдемо так далеко?

Ми міркували, що їдемо на російський фронт, або... до Сербії на залогу.

Іхали ми цілий день. Ми пильно слідкували — куди їдемо. Потяг йшов на Схід, тому були ми впевнені, що наші міркування здійсняться.

Раптом потяг звернув на Захід. Раптова зміна їзди, перекреслила наші міркування.

Іхали ми три доби та й заїхали у високі гори, покриті вічним снігом. Переїхали через гарні й великі міста Меран і Боцен й приїхали на малу станційку біля села Натурнц. Тут висіли ми з вагонів. Наш командант куріння сказав нам:

— “Ми приїхали до країни, що має назву — Тироль. Тепер їдемо до села Натурнц на кватири. Як довго будемо тут — не відомо. Тут нам буде добре і спокійно, бо звідси до фронту далеко. Тут люди добрі і гостинні. Коли розійтесь по селі на кватири, вони гоститимуть вас добре. Во відколи війна, вони тут ще не бачили війська. Але остерігаю вас; — Тут мусите поводитись чесно. Пиятика, крадіж, крики, авантюра, зачіпка жінок... не сміють бути! Кожну одну з цих провин, я сувро каратиму. Особливо, найсуворіше каратиму за крадіж і за непреличну поведінку. Тутешнє населення —

німці. Вони є люди чесні, релігійні, тому й не мають поняття про крадіжі ні про напастування. Тому, ще раз напоминаю вас: Поводіться чесно, щоб ви не вчинили сорому мені, ані ганьби нашому славному галицькому 30-му полкові!"

Помаршували ми до села. То була неділя. Мешканці села святкували... й побачивши маршуюче до села військо, — всі вийшли на зустріч, та й з цікавістю приглядались нам. В селі розійшлися ми по хатах на кватири. Мешканці села радо прийняли нас та угощували.

В Натурнц поводилось нам дуже добре, але те добро, швидко проминуло. Одної ночі, коли ми спали смачним сном, по селі рознісся алярмуючий голос сурми. Ми позривались з лігва, одягнулись та й вийшли на збірку. Опісля пішли на залізничну станцію, всіли до вагонів, та й — поїхали.

II.

Приїхали ми під фронт до міста Роверетто. В місті не було ні одної цивільної людини. Всі мешканці міста, були виваковані. За те в місті застали ми маси військ. Наш курінь примістився в опущених цивільним населенням домах. Між нами розійшлась чутка, що цими днями Австрія розпочне велику оfenзиву. — І дійсно. Концентрування військ в південному Тиролі, вказувало на те, що Австрія приготовляється до великої оfenзиви.

Одної ночі, прийшов наказ, щоб наш курінь ішов на залізничну станцію. Не довго їхали ми, бо на одній малій станції висіли з вагонів й помаршували до міста Трієнт. В Трієнті був наш полк. Тут прийшов кінець існування нашому похідному куріневі. Курінь 'зліквідували, а нас поприділювали по всіх сотнях в полку. Мене приділили до 6-ої сотні.

Одної ночі, австрійська артилерія почала раптовий барабаний вогонь. Нам прийшов наказ; — негайно виrushати на фронт! — Пішли ми й обсадили гору, на якій змінили якийсь нужденний, розбитий чеський полк. Чехи врадувані зміною, зараз же вийшли з окопів й мерцій подались в запілля.

Гармати ревіли безперервно. Земля дружала. Гори оповились димом.

Вранці, на всьому відтинку південного Тиролю, австрійська армія пішла в наступ. Наступ був раптовий. Італійська армія відразу була розгромлена. Багато італійців з усім військовим майном попали в наш полон. Ми ішли вперед займаючи гору за горою, село за селом, місто за містом та й зайдли в Італію, недалеко міста Верона.

Тепер стало мені ясно. Коли були ми під Горіцією, чому то Австрія збирала війська, і артилерію з паперовими гарматами та й два тижні щодня водила їх під фронт, а ввечорі завертала назад на свої кватири.

Австрія, тоді приготувалася до рішальної оfenзиви у південному Тиролі, тому в Тиролі концентрувалася війська. Але, щоб італійцям концентрування військ було не помітне, Австрія підсувала

війська скрито й розкинула їх по невидимих селях далеко від фронту. Одної ночі, всі ті війська стягнула на фронт, й почала раптою оfenзиву, що на початку вдалась їй добре.

Але щоб обдурити Італію, Австрія на відтинку Горіція-Тріест, явно підсувала війська під фронт, бо ніби то тут, вона хоче робити оfenзиву.

Італійські обсерватори бачучи австрійські військові рухи, думали, що тут Австрія приготовляється до оfenзиви. Тому Італія стягнула свої війська сюди й очікувала австрійської оfenзиви. Тимчасом Австрія почала оfenзиву в Тиролі.

Італія побачивши австрійські хитрощі, негайно перекинула свої війська до Тиролю й почала контрофензиву. Вже першого ж дня контрофензиви, італійці вдарили на австрійців так сильно, аж гори задрижали. Австрійську армію опанував переполох, й вона почала раптовий відворот. Нарешті відворот перемінився в безладну штечу, яка для Австрії напевно була б закінчилася катастрофою. Але полевій жандармерії пощастило спинити сполоханих вояків та спорядкувати до дальших боїв.

Під час відвороту, я задумав залишитись та попасти в полон, але не пощастило мені.

Наш полк зійшовши до купи, обсадив одну гору й почав відбивати італійців, але з браку артилерії, мусів відступати далі. Австрійська армія відступила ввесь здобутий в італійців терен, й зупинилася на старих становищах. Наш полк втратив чимало людей, але з кадри прибув 20-тий похідний курінь, доповнив його, й зараз же обсадили ми долину під містом Борго.

Одної ночі, вже над ранком, кожному із нас видали пів літри руму і пів літри вина. Ми знали вже, коли дають так багато руму, підемо в бій.

Австрійські головнокомандуючі добре знали: що "п'яному море по коліна", тому веліли перед боєм дати воякам багато руму.

Після роздачі руму, оповістили нам:

— "Вранці, зо сходом сонця, наступатимемо на місто Борго, й на всяку ціну, мусимо здобути його. В запасі є один мадярський полк, який вразі потреби, допоможе нам".

Перед сходом сонця, наша артилерія почала раптовий барабанний вогонь на Борго. Італійська артилерія відповіла теж барабанним вогнем. Земля задрижала. Вся долина запалала вогнем і вкрилася димом. Небо криваво зачервонилось, наче б на ньому відзеркалювалась людська кров, що річками пливла на землі.

Зо сходом сонця залунала команда до наступу. На рушницях зблестіли багнети й ввесь наш полк кинувся в наступ. Зчинився рик, шум, стрілянина, зайки ранених, свистки командантів...

Настало справжнє пекло!

Італійці відперли нас. При значних втратах в людях, завернули ми назад до своїх становищ, залишаючи між лініями наших ранених на ласку судьби. Хто був легко ранений, той тікав з нами. Хто був тяжко ранений, той залишався і гинув з упліву крові, або

від заблуканої ворожої кулі, чи й нашої.

Перед полузднем прийшов наказ знову наступати. На допомогу нам, прибув запасний мадярський полк. Та з мадяра вояк, як з клоччя куля. Мадяри герої тільки в Галичині, в запіллі, де не загрожує їм нічого. Там, в Галичині, мадяри виявляючи своє геройство-катують та віщають в нічому невинних безборонних українців. Але тут, на італійському фронті, де ревуть гармати і свищуть кулі, мадяри — боягузи!

Прибіг я під одну скелю, й тут застав двох мадярів. Вони заховались тут зо страху перед італійськими кулями. Вони тремтіли всім тілом і рішили не йти далі. Глянувши на них, мені зробилось гайдко від їхнього боягузства. Тому крикнув я до них:

— Вперед!

Щоби позбутись мене, та й спокійно під скелею перебути лиху годину, один із них, замірився кольбою рущниці вдарити мене по голові. Але в той мент, мене опанувала лютъ, і я проколов багнетом його груди. Бризнула з грудей кров, й мадяр повалився на землю. Замірився я багнетом ще й до другого мадяра. Він зірвався на ноги, забелькотав щось по-мадярському, та й втік.

Тим разом, наш наступ випав ще гірше, як вранці. Але з вини мадярського боягузства. Завернули ми назад до своїх становищ.

Над вечером прибули до нас два босняцькі куріні. Але всі босняки були такі п'яні, що заледве на ногах тримались. Вони відразу запитали нас:

— Ви маєте рум?

— Маємо. — сказали ми.

— "Іма рума, — іма шмурма!" (як є рум, — буде й шмурм), — сказали босняки.

Разом з босняками та мадярами, знову пішли ми в наступ. Наступ був очайдушний. П'яні босняки, з вигуком:

— "Удрі га, італіянца! — беззупинно бігли вперед.

Італійці втекли, й ми зайняли Борго. Вночі, якийсь полк змінив нас й пішли ми в запілля на заслужений відпочинок.

Але наш полк втратив чимало людей й не було з ким йти на фронт. Тому спочивали ми та ожидали з кадри похіднього куріння, щоб виповнити ним полк.

Одного дня, прийшов наказ, щоб наш полк ішов на фронт, та обсадив гору, на якій не відбуваються бої. Там ми маємо бути на варті, щоби тією горою не переходили італійці, та не нападали на австрійські становища зі заду.

Гора була дуже висока і дорога на неї була дуже тяжка. Переходили ми недоступними місцями. Спинались по скелях на колінах і на руках. Гора була вкрита меншими та більшими каміннями. Хтось там вгорі через необережність потрутлив камінь. Камінь з шаленим розгоном котився вниз й розбивав все те, що зустрів на своїй дорозі. Тоді ми один одного попереджували:

— На бік! — На бік!

Але кількох вояків каміння таки поранило, а кількох убило.

На тій горі мали ми змінити два мадярські куріні, що були

там на варті. По дорозі зустріли ми кількох мадярів, й вони скочали нам, що ті два куріні попали в полон. Італійці несподівано наскочили на них ззаду, й забрали їх без одного пострілу.

Після триденної тяжкого ходу, вийшли ми на шпиль гори, де по мадярах тільки слід залишився. На протилежній горі, були італійці. Між італійцями і нами, була глибока, зо стрімкими узбіччями, долина, і тому тут наступати було неможливо.

Другого дня над вечером, на протилежній горі, побачили ми італійців. Вони по снігу на санках з'їзджали на берег долини. Опісля лінвах спускалися в глибину долини й там зникали. Ми спокійно приглядались їх мандрівці.

Настала темна ніч. Над горою нависла чорна хмара, та так низько, що рукою можна було докинути камінь до неї. У хмарі, блискало та гриміло. Низько понад нами, з лоскотом перелітали зигзагами іскри блискавки й нам видавалось, що ось-ось іскра попаде на нас. Раптом линув зливний дощ й настала темрява така, що ми один одного не бачили. То було нашим нещастям. Бо ті італійці, що спустилися з гори в долину, не могли наскочити на нас — як на мадярів — та й забрати в полон, чого всі ми дуже бажали.

Побули ми спокійно кілька днів. Італійців більш ми не бачили. Довкола нас ревіли гармати, але до нас не загостило ні одне артилерійське стрільно.

Одного дня, прийшов наказ опустити гору, хоча ніхто не змінював нас. То означало, що ми відступаємо назад. Зійшли ми з гори, й помаршували до міста — Левіко.

9. — РОЗЧАРОВАНА ПОДОРОЖ

Ідуть, ідуть Чорноморці,
Назад роги гнутися,
А як глянуть в рідний край,
З очей сльози лягуться.

(народня дума)

Чом, чом земле моя
Так люба ти мені?
Чом, чом земле моя
Чарує так мене краса твоя?

(народня пісня)

В Левіко побули ми кілька днів. Одної ночі, прийшов наказ виходити з Левіко. Ішли ми до ранку. Прийшли на залізничну станцію, й тут наказано нам всідати до вагонів, бо їдемо на російський фронт — до Галичини.

На ту вістку, раптово оволоділа нас безмежна радість. Адже ж їдемо до нашого рідного краю. На нашу рідну землю, що ми її дуже любимо і щоденно тужимо за нею. Там буде нам мило і умирати, бо наші кості спочиватимуть в рідній землі.

Там буде нам легше й воювати, бо рівнина і не буде треба спинатись по горах та скелях так як на італійському фронті. Там і бойв немає таких тяжких, як тут в Італії.

А найголовніше, кожний вояк почав укладати собі плян:

Один, піти в російський полон. — Інший, — піти на відпустку додому. А ще інший, щось інше задумував.

Всіли ми до вагонів, та й поїхали.

В той час, коли Австрія робила офензиву в південному Тиролі, тоді Росія зробила офензиву в Галичині, й зайняла Галичину по гори Карпати. Австрія рішила зробити велику офензиву, та й виперти москалів з Галичини. Тому краще полки почала перекидати з італійського фронту на російський.

Приїхали ми під Віденсь. На одній станції, щойно потяг зупинився, зараз з'явився старшина із станційної військової команди, й нашого полковника покликав на команду. Незабаром полковник вернувся, але... приніс нам дуже не весели вістку:

— "Завертаємо назад на італійський фронт!"

Ця вістка поразила нас, наче грім з чорної жмари. Раптом нас оволодів сумний настрій. Співи, — перестали. Всі наші пляни, надії, мрії... раптом розвіялись.

Італія закінчивши контрофензиву в південному Тиролі, — у відплату Австрії — почала офензиву на відтинку Тріест-Горіція. Коли наш полк їхав на російський фронт, тоді на відтинку Тріест-Горіція, відбувались тяжкі бої. Австрійські полки втратили чимало людей й не мали сили встоятись італійській навалі. Тому наш полк завернено назад на італійський фронт.

Приїхали ми до містечка Комен — біля Тріесту. Тут висіли з вагонів й помаршували шляхом до села Брестовице, й тут в куццах перебули до вечера. На фронті цілий день ревіли гармати, бо іта-

їтська офензива була в повному розгарі. Ввечорі, пішли ми до окопів на горі — Коти 121. Тут змінили ми розбитий 102-гий полк піхоти.

Але заки наші попередники вийшли з окопів, завели ми з ними балачку та стали приглядатись їм. Ті люди були виснажені, замішані, забруджені і смертельно перелякані. Вони були в окопах безперервно один місяць, бо ніхто не змінював їх. Нарешті дочасались вони зміни прощались з нами й виходили з окопів. Тут змінили ми окопи повалені, засипані, тому зараз же взялися ми за спірку окопів.

Вранці італійці почали наступати на нас. Але по силі наших трілів, вони узнали, що тепер тут є більша сила як була вчора, і втративши чимало людей, вернулись назад до своїх окопів. Ще два дні італійська артилерія била барабанним вогнем по наших окопах тилях, але піхота більш не наступала. Офензива закінчилася. Тільки артилерія часто обстрілювала наші окопи й тили. Іноді вночі був вогонь сильніший, а вдень цілком затихав.

Почали ми позиційну працю. Вдень, направляли окопи, а вночі гіллям дерев маскували дороги, стежки, переходи... Носили дротини засіки й вкладали перед окопами. Ходили на стежу й на почву варту. Харчі й амуніцію довозили нам вночі. Вдень, з причини терену, довіз був не можливий.

Побули ми в окопах — як і наші попередники — один місяць. Іде це тяжке і страшне. бути один місяць в окопах на італійсько-му фронті, — знають тільки ті, що й самі те переживали. Валяться по землі в бруді і поросі, під голим небом та під постійним барабанним вогнем ворожої артилерії — чимало людей божеволіло. Іще більше молодих людей сивіли, як старенькі дідусі. Не божеволіли і не сивіли з почуття страху. — Ні! А навпаки, де як де, на італійському фронті кожний ставав фаталістом. Кожний перед вірив в "призначення", з гори йому призначено: ранення, поноч чи смерть... те його не омине! А божеволіли і сивіли з того одноманітного фронтового життя. З прив'язання до одного і того ж самого клаптика землі, що з нього не можна рушитись ні назад, ні вперед. В перед ні, бо італійська кулька, назад також ні, бо полева пандармерія і воєнний суд.

Ще до того, огіда опановувала людину на вид своїх брудних рук, обличчя і себе цілого виваляного та вимазаного в порохах на імплі.

А воші?

Здоровенні як біб, загніздилися у верхній одежі й спокійно проводжувалися без найменшого страху. І чого ж мали боятись? Ми їх не били, бо не могли всіх побити — так багато їх було. Іноді тільки забавки я убив сто чи двіста штук... Коли воші зтолодніли, тікли до шкури й починали свій пир. Напившись крові, знова тікли на верх одежі, бо і вош не зносить бруду тому й тікає з брудної білизни.

Коли ми змінили чисту білизну, тоді воші як на команду сучасли всі разом з одежі в білизну і там сиділи, поки білизна не за-

брудилася.

Ми забули світ, родину, вигоди... Ми відорвані від всього того і кинені на шпилі альпійських гір на страждання. Звичайно багатьох смерть виручала з цього.

- Ох Господи, — і доки ж цього?
- Ось, війна!
- Ось, здичавіння!
- Ось, омерзіння!

А ще як часом пригадав я собі світ, рідний дім, м'ягку постіль, чисту одежду, добру їжу, дівчат, вишневий садок, спів соловейка, кохання, забави... Ох! як тоді хотілося жити. Ніколи не хочеться так жити, як в обличчі смерти. — Ох, життя-життя, яке ти коротке, а таке тяжке.

Італійці мали спеціальну методу боротьби. Їхня артилерія — але не під час барабанного вогню — стріляла завжди в одне і те саме місце і в однаковій віддалі часу. Хто був на фронті довго на одному місці, той добре вже орієнтувався, коли і де стрілятиме італійська артилерія. Вночі, італійська артилерія завжди обстрілювала наші дороги, стежки, переходи, місце, де кухарі довожували нам харчі.

Наприклад: є якийсь переход, що там мусимо часто переходити. Італійцям добре відомо, що там вночі ми переходимо, але точно не знають коли. Тому вони наставляли туди одну батерію, яка цілу ніч що п'ять хвилин стріляла сальвою в те місце. Італійська батерія мала шість гармат. Отже, що п'ять хвилин, в те місце падало шість стрілень разом.

Бувало таке, що ті стрільна не зробили шкоди, бо в тому часі, там не було нікого. Але чимало разів було й таке, що там таки когось захопили. Тоді не лише те, що ніхто живий не залишився, але і сліду по нікому не позістало. Стрільна порозривали людей на дрібні шматочки й розкидали на всі сторони.

Щоби цьому запобігти, то ми знали вже, що в те, чи в інше місце, італійська батерія стріляє що п'ять хвилин. Нам якраз там треба переходити. Отже, десь поблизу скривася в безпечному місці й очікуємо стрілень. Стрільна падуть й вибухають. Чекаємо ще одну хвилину, поки в повітрі перелетять каміння і відламки стрілень. Потім перебігаємо те місце і стараємося якнайшвидше і найдаліше втекти, бо зараз же прийдуть другі стрільни.

Через довге перебування на одному місці, вже знали ми, куди котра батерія стріляє. Коли гармата стріляє вночі, на небі видно блиск. Ми завжди обсервували де блиснуло і де від тієї блискавки стрільна падуть. По блискові ми знали чи треба нам скриватись, чи ні. Бо ми наперед вже знали, де падатимуть стрільна. Стрільно приходить пізніше після блиску, тому ще є час скритися, або втекти в інше місце.

Вже один місяць безперервно перебули ми в окопах, а зміни — не було. Щодня обіцяли нам: вже завтра... після завтра... прийде зміна й ви підете на відпочинок! — Але то була тільки обіцянка, а зміна не приходила.

Аж одного дня, — сказали нам: Сьогодні ввечорі, вже напевно прийде зміна й наш курінь, піде в запілля на відпочинок.

Ах, Господи! — Які ж радісні ці два слова:

— “Зміна“ і “відпочинок“.

І дійсно. — Ввечорі прийшов III-ий курінь нашого полку, зміни нас, й ми зараз же вийшли з окопів, та й пішли в напрямі руїбого села Ям'яно. Куди ми йдем — не сказали нам. Але ми міркували, що на відпочинок підемо десь до якого села, далеко від фронту, де є цивільне населення.

Ох, Господи! — як хочеться вже побути десь в затишному селі, між цивільними людьми. Познайомитись з дівчатами, поговорити з ними, пожартувати...

Але... яке ж велике було наше розчарування, коли під селом Ям'яно, звернули ми zo шляху в кущі, й тут застали буди, збудовані з каміння і гиляк дерев. В тих будах примістились ми на відпочинок.

Але ж і той відпочинок був такий, що вже краще було бути в окопах. Цілий день мусіли ми сидіти в буді, бо виходити надвір, було небезпечно. А як що виходили, то мусіли повзати на животах вужі. Ті буди були віддалені від фронту два кілометри. Тому мусіли ми добре скриватись, щоб не побачили нас італійці та не стрілювали тяжкою артилерією.

Ввечорі, кухарі привозили нам харчі. Опісля цілий курінь виходив на цілонічну працю. Одні копали запасні окопи. Інші гилякали дерев маскували дороги, щоб удень, через маскування італійці спостерігали на дорогах австрійського руху. А ще інші, носили протягні засіки на фронт. І так кожної ночі.

ІІ.

На відпочинку — як що це можна назвати відпочинком — почули ми один тиждень. Дня 7-го серпня (це мій день уродин — Ю. Вранці, оповістили нам: сьогодні ввечорі, кінчтимемо наш “відпочинок“, й підемо до окопів.

Ранок був дуже гарний. Сходяче сонце своїм сяєвом позолотило гори й долини. В повітрі з'явилися наші рідкі гості птиці, їх розселювали нас своїм щебетанням.

(На фронті не було птиць. Вони втекли з фронту, щоб зберегти своє життя).

На фронті панувала загальна тиша. Надворі було любо та ми й хотілося жити.

О годині 9-тій, вранці, — італійська артилерія почала раптовий барабанний вогонь. Кілька “тяжких“ загостили і до нас.

Італійці почали офензиву. Нам прийшов наказ-поготівля. Впослідок наші кухарі везли нам обід з Брестовіце. Вже недалеко нас, італійська “тяжка“ убила двох коней і одного кухаря, а другого кухаря — поранила. Ранений кухар прибіг до нас, й повідомив, щоб іти забрати харчі й принести сюди.

Після полуудня, приїхав до нас на коні гінець з фронту. Гінець

і його кінь, — обидва ранені, та про те таки привезли наказ: не-гайно йти на фронт, бо італійці прорвали нашу лінію й зайняли наші перші окопи.

Вирушили ми на фронт. На фронті прийшов наказ наступати, та вигнати італійців з наших окопів!

Рушили ми в наступ. Італійці відкрили по нас вогонь з усієї зброї.

— Крик, зойк, стогін, кров, смерть... Ох! — Страшне. — Не видержують нерви. — Людина божеволіє.

Нарешті італійці вискочили з окопів й рушили в протинаступ. Почався рукопашний бій. Зчинилися крик, зойк, брязкіт зброї. Пішли в рух багнети і кольби рушниць.

Але я відмовився від тієї “приємної забавки” тому постановив собі рішучо:

— У бій на багнети — не піду!

Не з почуття страху. — Hi! — А тому, що Австрія не варт того, щоб для неї я жертвував себе аж на таке. Й розглянувшись сюди-туди... Упав між кількох убитих, притаївся, та й вдавав не-живого.

Лежучи на землі, я нишком приглядався нашим українцям-галичанам, як вони по геройськи боролись і італійцями. В душі я запитував іх: за що і за кого ви боретесь?

Я розумію конечність війни; коли ворог нападає на нашу батьківщину, плюндрує її, винищує наш народ... тоді треба йти у бій, захищати свою батьківщину!

Але, чи італійці нам вороги? — Чи вони нападають на нашу батьківщину Україну? — По правді кажучи; — ми є ворогами італійцям! Бо ми прийшли здалекої Галичини загарбувати іх батьківщину... і то не для України, а для Австрії. Для тієї Австрії, що з своїми мадярами і жидами винищила десятки тисяч українців.

Італійці відступили до своїх становищ. Рукопашний бій закінчився.

Коли наш полк зайняв наші окопи, тоді в окопах зчинилось таке пекло, про яке тяжко описати.

Після італійського відвороту, італійська артилерія почала стріляти барабанним вогнем по наших окопах.

(Барабанний вогонь — це сконцентрований безперервний артилерійський вогонь на першу лінію і тили).

Наша артилерія не була повідомлена, що наш полк зайняв вже наші окопи, й думаючи, що в окопах ще є італійці, стріляла також барабанним вогнем. Таким чином наш полк попав у т. зв. артилерійський перехрестний вогонь. Тоді там діялось — страшне. Окопи валились й присипали живих людей. Інших, стрільна розривали на дрібні куски. Ранені даремне благали помочі, поки не прийшло стрільно і добило їх, чи живих похоронило, насипаючи на них високу могилу каміння.

Повідомити нашу артилерію, щоб перенесла вогонь дальше, — не було чим, бо телефонічні дроти, що лучили окопи з артилерією, були пірвані. Вистріловані вгору ракети, що були знаком для ар-

тилерії на дальнє стріляння, дими заслонили, тому артилеристи не бачили ракет. Аж по довшому часі, якось вдалось повідомити артилерію, й тоді вона перенесла вогонь дальше.

Але мене тс нещасія не горкало, бо після рукопашного бою, я залишився "убитим" між убитими. Коли наш полк пішов вперед, тоді я "воскрес із мертвих", та й метнувся по наплечниках убитих італійців. Набрав хліба, м'ясних консерв, вина... пішов до заваленої каверни і тут почав пир. Поївши й попивши... простягнувся на камінню, та й смачно заснув.

Коли я прокинувся zo сну, — була темна ніч. Що ж мені робити тепер? — Куди ж йти? Де моя сотня — не знаю. Треба її відшукувати, бо за відсутність відповідатиму на военному суді й дістану кулю в потиліцю. На фронті кулі оминають, але на военному суді, куля — не омине!

Пішов я до окопів, й відшукав свою сотню. Свій прихід, нікому я не зголосував, та й ніхто не питав мене — де я був.

Та й хто ж мав питати мене? Вчора наша сотня налічувала 110 людей, а сьогодні заледве 43 налічує. Всі ті, що залишились живими, це самі "лапайдухи", що зберегли своє життя в подібний спо соб, як і я зберіг.

Італійці офензиву продовжували дальше. До нас прибули з капри 20-тий і 21-ший похідні куріні й виповнили полк. Проминув тиждень часу, а офензиві кінця не видно.

Одного дня, біля мене впalo італійське гарматне стрільно, заважило берег окопу, побило мене, та ще й присипало камінням. Каміння придавило мене, — я почав дуситись. І напевно загинув б, але мої колеги видобули мене з під каміння. Я був ввесь побитий, поранений, й по мені спливала струями кров.

Зараз же пішов я на санітарний пункт першої помочі. Лікар плянув мене й звелів санітареві, поранені місця намазати йодиною та заліпити пляїстром. Опісля приписав мені один день "вільний від служби", написав посвідку й наказав йти до окопів.

Почав я скаржитись лікареві, що мене болить все тіло, і що цин день "вільний від служби" замало мені. Тому я просив його, щоб дав більше. Та, лікар розсердився й крикнув: — "Дурню! — ти вчиш мене, що маю робити? — Може захочеш щоб я тебе іще й до шпиталю вислав? — Марш до окопів!"

Цими словами, лікар розсердив мене до крайності. Тому я почував: матері твоїй ковінька! — Добре що ти написав мені посвідчення, і тепер робитиму так як я скочу. І — або виграю, або — проиграю.

I пішов я.

Але не до окопів. А пішов там... де на купах лежали наплечники постягані з фронту убитих італійців і наших, та й в тих наплечниках почав нишпорити. Знайшов я кілька м'ясних консерв, харі (цивібак) вино, та ще й — пів літри руму.

Ex! — Тепер робитиму пир!

З усім тим добром, пішов я там, де була низка каверн... й заглянув до одної. В каверні була вміщена машина до верчення каверн і кілька вояків. — Увійшов я до каверни. Каверна була поділена на дві частини, а стіни були вишальовані дошками. В першій частині була вміщена машина, а в другій лопати, джағани та інші прилади до машини.

Лікийсь фельдверель запитав мене:

— Що хочеш?

Я сказав йому; що я побитий, — лікар дав мені "вільне від служби", й шукаю місця, де б то спокійно перебути ті дні.

— Іди там! — сказав фельдверель. — І показав мені на другу частину каверни.

В куті зашальованої стіни, були відірвані дві дошки. Між стінами — кам'яною і дошаною — було місця стільки, що тут зробив я собі лігво, та й ліг спати.

Другого дня вранці, прокинувшись зо сну, — думав, що даліше робити. Все мое тіло боліло так, що я не міг його доторкнутись. Роздягнувшись, почав я оглядати себе. Все тіло, мало вигляд такий, самий як тоді вдома, коли мене змасакрували мадяри.

Це добре! — подумав я. — Буду мати чим виказати причину, своєї відсутності в сотні. Й похарчувавши та напившись вина, — ліг на своє лігво спати.

Другого дня, в каверні, вояки між собою говорили: — Італійці зайняли Горіцю, тому з цієї гори будемо відступати.

Це добре! — подумав я. — Коли наші будуть відступати, я непо-ітно залишусь в каверні. Коли прийдуть італійці, тоді я вийду з каверни, і без труду попаду в полон.

Після полуудня, в каверні, вояки розбирали машину, виносили надвір і говорили: — Ввечорі наші відступатимуть під Ям'яно і Брестовіце.

Щоб вояки про мене тут забули, й не тягнули з собою, я до вечора лежав у своєму лігві, закритий дошаною стіною.

Ввечорі, почув я з надвору голос:

— Ви вже готові?

— Готові! — сказали вояки в каверні.

— В каверні нема вже нічого й нікого?

— Немає! — сказали вояки.

— Починайте! — наказав голос.

— Підождіть! — Підождіть! — закричав один вояк в каверні.

— Тут ще є один вояк з 30-го полку!

— А щоб тебе чорт забрав! — подумав я. Та хібаж ти, бісів сину, мусиш гавкати що я є тут, й перешкодити мені попасті в полон?

Той вояк, що згадав про мене, приступив до мене, й почав будити. Та я вдавав що твердо сплю. Він термосав мене, кричав, але я таки грав ролю твердого спання. Вояк лишив мене, вийшов надвір й сказав:

— Не хоче вставати. — Спить. Чорт його бери! — Хай гине!

— Якто, хай гине? — сказав голос. — Неможна ж дозволити

людині марне загинути. Зараз же йди і розбуди його, чи на сильно витягти з каверни, бо не маємо часу чекати!

Чого ж той якийсь причепився до мене? — подумав я. Як що і попаду в полон, то це значить, що я марне загину? Та хіба ж італійці полонених убивають?

Той вояк знову прийшов до мене. Термосав мене, тягнув, кричав... нічого не помагало. Нарешті він сплюнув, вийшов з каверни і сказав: такого спання я ще не бачив.

— Не встає? — запитав голос?

— Hi!

Раптом надімною появив той федъдвебел, що дозволив мені пристистись в каверні — й гукнув:

— Чоловіче, вставай та й тікай звідси, бо наші відступили пже під Ям'яно і Брестовіце. Тут залишились лише стежі і ми, щоб розсадити всі каверни. Першу розсадимо цю каверну. Маєш щастя, що той вояк пригадав собі про тебе, бо давав вже наказ писаджувати каверну в повітря.

Від його слів, пробіг мені мороз по тілі. Зірвався я з лігва, та й вибіг з каверни.

III

Надворі був вже темний вечір. Артилерія з обидвох сторін зрідка стріляла. На горі Коти 121, лунали постріли рушниць. То стріляли наші стежі, щоб італійці думали, що наші ще не відступили.

Пустився я біgom шляхом до Брестовіце. Пробігши кількасот кроків... раптом блиснула ясна блискавка, й повітрям струснула сильна детонація. То розсадили ту каверну, в якій, у тій хвилині, я мав закінчити своє життя.

Прийшовши під Ям'яною, я побачив, що тут наш полк займає становище.

Що ж мені тепер робити? Вже три доби я є поза сотнею і ніхто в сотні не знає, що зо мною сталося. А як помандрую ще кілька днів, то опісля таки мушу повернути до сотні. Мене запитають:

— Де ти був? — Що ж я казатиму? — Що я був побитий й лежав хворий? — Треба виказатись посвідкою від лікаря. Я маю посвідку, але в ній є написане тільки один день "вільний від служби", і той день перебувати в сотні. А я зробив собі три дні, та ще й поза сотнею. З моїх ран витікає кров, але ті рани і кров, без лікарської посвідки не мають вартості. Тому рішив я завчасу прийти до своєї сотні. А за свою триденну відсутність — скажу: — Я мав високу гарячку й лежав у каверні, та й посвідчу своїми рантами.

Але раптом впала мені до голови інша гадка: — Йти до полегшого шпиталю в селі Могоріні, а там... побачу, що дальше робити.

Прийшовши до шпиталю, — а тут ранених так багато, що лікарі й санітарі не можуть дати собі ради з ними. Тяжко ранені лежать покотом — одні на полевих ношах, а інші на землі. Легко ранені, сидять на землі. А всі перев'язані та окривавлені. Вони очі-

кують своєї черги на приміщення їх в шпиталі.

Побачивши все те, я зразу ж зрозумів, що тут, я немаю що шукати. Бо такого раненого як я, та ще й без посвідки від лікаря на фронті, відразу візьмуть за обшивку та й викинуть на вулицю, або арештують та й віддадуть на воєнний суд. Тому рішив я вертатись до своєї сотні.

Йдучи до сотні, — на дорозі зустрів я з моєї сотні жидка — Іцка Шварца, який прибув на фронт з 21-шим пожідним курінем. Він мав перев'язану голову і руку, бо був тяжко ранений. Побачивши його, я дуже зрадів, бо цікаво мені було довідатись від нього, що говорять про мене в сотні. Але він не знав нічого, бо вже кілька днів блукає тими ж самими дорогами що і я.

— Звідки йдеш? — запитав Шварц. Я оповів йому свою подію, почавши від присцидання мене в окопах й скінчивши в шпиталі в Могоріні. Шварц довго щось думав, й вкінці запитав:

— Ти маєш ту посвідку, що лікар тобі дав?

— Маю.

— Покажи!

Він глянув на посвідку — й сказав:

— Зараз я зроблю тобі посвідку до шпиталю.

Та й радиркою стер напис: — один день вільний від служби — а на тому місці написав: — до шпиталю — й сказав:

— Ходи зо мною до шпиталю! Я не є ранений і маю таку ж саму посвідку як і твоя. Але хто там в шпиталі буде приглядатись посвідці, головне що на посвідці є печатка і підпис лікаря. А як що в шпиталі не приймуть нас, то я маю, ось!... І показав плящинку з якоюсь чорною рідинкою.

Що це є? — запитав я.

Це є вивар з тютюну — сказав він. — Якщо нап'ємось цього вивару, зараз матимемо високу гарячку. Тоді мусітимуть прийняти нас до шпиталю.

Подались ми до шпиталю. В шпиталі приступили ми до віконця, при якому сидів санітар, що провіряв посвідки від лікаря на фронті. Санітар не звернув уваги на наше шмуґлерство, — прибив на посвідці печатку й пішли ми далі.

В шпиталі побув я один тиждень, й за той час видужав. Лікар оглянув мене й наказав виходити з шпиталю. Видали мені посвідку й пішов я до окопів.

IV

Одного дня, до нашої сотні прибув вояк — Іван Макуковський. Він прийшов без зброї й не робив служби з рушницею, бо був ранений в руку. Тому призначили йому службу зв'язкового, й він ходив на зв'язок до сусідних полків.

Не маючи заняття, він вештався по окопах і з кожним вояком заходив в протидержавну бесіду. Між іншим він жалувався, що йому діється велика кривда бо він ранений і мусить бути в окопах.

З його бесіди, ми здогадувались, що він займається шпигунством

серед вояків. Провокує вояків, щоб довідатись, що вояки думають і говорять, а опісля доносить військовій владі. Тому серед вояків поширилась пересторога:

— “Уникати Макуковського і не заходити з ним в бесіду!”

Одного дня, Макуковський прийшов до мене і як звичайно почав говорити на протидержавну тему. Те що він говорив, я слухав, але не відзвивався до нього. Він зрозумів, що я не хочу розмовляти з ним — й сказав:

— Брате мій, я знаю що ти, — як і всі інші — не хочеш говорити зо мною, бо уважаєш мене провокатором. Але Бог мені свідком, що я не провокатор, — а тяжкий ворог Австрії. Ти думаєш, що я з вояками заходжу в протидержавну бесіду на те, щоб в кого витягнути дурне слово й потім видати його на шибеницю?

«Hi!

Свідчусь живим Богом, що ні!

Я шукаю таку людину, якій Австрія вчинила стільки кривді, скільки вчинила мені. Та щоб та людина стала мені рідним братом і разом зо мною пімстилась на Австрії.

Слухаючи його балаканини, я уважав те провокаторським підступом. Він зрозумів це й сказав:

— Брате мій, я знаю, що ти не віриш в те, що я говорю. Але вір Богу, бо я беру Бога на свідка, що говорю щиру правду.

Й почав він оповідати:

— Я народився у Львові, а замешкав в селі Завишня — Сокальського повіту. Одного разу, до моого дому прийшли мадяри зо своїми помічниками-жидами, перевели трус, а після трусу — повісили моого батька. Мою матір з дрібними діточками і мене, вивезли до Талергофу. В Талергофі, мати захворувала на тиф, та й померла. Коли не стало матері, малі діти погинули, як мухи в осені. Я позістав сам один. Нарешті і я захворував на тиф, але чудом вижував.

Коли трішки прийшов я до здоров'я, австрійські кати забрали мене в армію й приділили до мадярського полку. Мадяри дуже не по людяному поводились зо мною. Часто побивали мене й називали: “кутя муско” (московська собака). З мадярським похідним курінем прибув я на фронт. Місяць тому, біля Горіції, я був ранений в руку й відстavлений до мадярського полевого шпиталю. В шпиталі, не вигойвши мене добре, й з болючою раною відправили на фронт.

В шпиталі, зустрів я знайомого капітана зо Львова. Він у Львові працював професором в гімназії, в якій я учився. Тому він знов мейне і мою родинну трагедію. За його старанням, з шпиталю не завернули мене назад до мадярського полку, а приділили до нашого 30-го. Але я постановив відплатитись Австрії за всі ті кривди, що вона мені зробила. Тому освідомлюю наших хлопців, щоб не проливали своєї крові за Австрію, бо вона нам не батьківщина, а лютий ворог.

Слухаючи його оповідання, перед моїми очами мерехтіли образи: мадярські шибениці, а на них висячі тіла наших людей. Я по-

чув ридання дружин і дітей, коли мадяри волікли на шибеницю їх мужів і батьків. Я побачив верескліву зграю жидів, як вони з насолодою приглядались жнивам своєї провокаторської праці. І вкінці... заболіли мене мої рани від мадярських буків.

В мені спалахнула кров. Я відчув безмежну жадобу пімсти. Макуковський долляв оліви до мого вогню і ще більш розпалив мою жадобу. В Макуковському побачив я самого себе, тому без сумніву повірив його словам й сказав: — Брате, я також невинно перебув муки в мадярській катівні. Тепер ми маємо нагоду до розплати!

Й подали ми собі руки і від тієї хвилини, стали вірними побратимами.

У той час, на фронті і в австрійському запіллі, італійці розкидали з літаків протиавстрійські летючки, писані в таких мовах, якійно були в австро-угорській державі. Одну із тих летючок, писану в українській мові, Макуковський дав мені читати. В летючці було написане:

— “Брати українці! Наближується час розвалу здрухвілої Австро-Угорської держави. Не проливайте надармо своєї крові за Австрію, бо Австрія не є ваша батьківщина. Чим швидше розвалиться Австрія, тим швидше постане наша суверенна українська держава. Але, щоб Австрія якнайшвидше розвалилась і щоб постала українська держава, ви повинні *не воювати* проти наших приятелів-італійців!

Українці, кидайте з рук зброю, й громадно приходіть до Італії! — Не вірте вашим ворогам, що вони вас лякають:

— “Італійці збитуються на полонених, — голodom морять“.

Це не правда! — Італійці поводяться з полоненими по-брательському. Істи дають три рази денно. Приходіть до Італії всі, й не вдовзі повернемо на нашу вільну Україну!

За український військовий комітет капраль М. Бучко“.

Італійські летючки зробили свою роботу в австрійській армії. Вояки затратили охоту воювати й при кожній нагоді здавалися в полон. А як що не траплялась нагода попадти в полон — дезертували. Згодом на фронті запанувала дезертирська епідемія. Не було дня ні ночі, щоб хто не здезертиував.

Військова влада, попала в безрадність. Щоб припинити дезерцію, щоденно читали нам погрозу:

— “За дезерцію до ворога, уряд сконфіскує майно, яке дезертир посідає вдома. — Після війни, дезертир повернувши з полону до Австрії, піде на воєнний суд, й буде розстріляний. — Кого приляпають на дезерції, той зараз же буде повіщений перед окопами, на дротяніх засіках!”

Але погроза не припинила дезерції, а ще — збільшила. Вояки дезертирували не одинцем, а вже гуртом.

Я і Макуковський умовились, дезертирувати у двох.

V.

Одного дня над вечером, Макуковський прибіг до мене й сказав: — Брате, трапляється тобі добра нагода дезертирувати. Ввечорі буде йти велика стежка, що має завдання дійти близько італійських окопів, й там заглянути... що роблять італійці. Стежка має мати 30 людей і один скоро стріл, і всі люди мають бути — добро-вольці.

Командантом стежі буде поручник (забув я його прізвище) тому раджу тобі, зголосися добровільно на стежку. Може пощастиць цілій стежі попасті в полон, або тобі самому висмикнутись з стежі та й піти до італійців. Шкода, що я не можу йти на стежку, — мене не приймуть.

Зголосився я на стежку. Поручник пояснив нам мету стежі та як поводитись під час походу. Опісля кожному із нас видав пів літри руму, одну м'ясну консерву і 250 грамів хліба й наказав:

— «Наберіть як найбільше рушничних патронів і ручних гранат, й за п'ять хвилин, будьте готові до вимаршу!»

Вояки метнулися до патронів і гранат, а я й не думав про патрони і гранати, бо я вибирався не до бою, а в полон. Тому замість патронів і гранат, я взяв одну пару білизни, запасну порцію харчів, менажку, ложку, тютюн.

Через п'ять хвилин, вийшли ми з окопів й гусаком подались до дротяних засік. Перейшовши через дротяні засіки, розвинулись ми в розстрільну й поволі та обережно йшли далі.

Прийшли ми в долину, зупинились, й полягали на землю. Чрез кілька хвилин, поручник наказав йти далі. Всі піднялися із землі, й бальком на зірваному мості, перейшли на другий бік потока.

А я, нікому не помітно залишився на місці, з думкою: скри-тись в кущах, та й очікувати повернення стежі до окопів. А тоді без перепон я піду до італійців. Опісля заховався я у глибокій ямі, вибитій артилерійським стрільном.

Ніч була місячна. Лежучи в ямі, вдвівлявся я в кругле обличчя місяця, передумував різні думки й мимоволі — заснув.

Стежка перейшовши на другий бік потока, розділилась на три частини. В стежі було тридцять людей, тому в кожній частині мало бути десять. В двох частинах було по десять людей, а в третій — дев'ять. Поручник зацікавився — кого бракує. Переглянувши список стежі, побачив, що брак мене.

Що я добровільно зголосився йти на стежку і мое зникнення, поручник підозрівав; що я зголосився тільки на те, щоб вигідніше мені дезертирувати до італійців. Тому наказав стежі відшукати мене! Поки стежка не знайде мене, доти не може вертатись до окопів.

Мене розбудив людський гомін. Виставив я з ями голову й глянув туди... звідки доносився гомін. За потоком побачив я десять вояків, що скорою ходою йшли гусаком і голосно між собою розмовляли. Але чи вони італійці, чи австрійці, — не міг я розпізнати ні по мові, ні по однострої, бо були задалеко від мене.

Місяць хилиться вже до заходу й наближується день. Наша стежка до цієї пори не затрималася б тут. Й на стежі було тридцять

людей, а цих є лише десять. І це ж близько італійських окопів. Наша стежка не ходила б тут так необережно і з таким галасом, бо почули б італійці, й стріляли б.

Це напевно італійці, а моя стежка вернулась вже до окопів. Але я спав, й нічого нечув і не бачив.

А може... може стежка попала в полон, або здезертирувала. — Бо тепер такі випадки трапляються часто. — Ой, яка ж шкода, як що так сталося. Як щоб я був тримався стежі, тепер в Італії я б спокійно їв помаранчі. — Пропало!

А ті вояки крутилися в одну та в другу сторону, наче б шукали чого. Думаючи, що то італійці, хотів я вже вилазити з ями й гукнути до них, щоб вони забрали мене в полон. Але в той момент, вони перейшли через потік та й ішли в моєму напрямі. Я присів в ямі та й приглядався їм. По однострої я впізнав, та й ввесь задріжав. То була одна частина нашої стежі.

Раптом наче б з під землі виринула друга частина та й ішла просто на мене. Я не хотів дочікувати її, підвівся з ями, тай подався за тією частиною, що минула мене. Позаду себе почув я: Пс... пс... Стій! — Я став. Частина прийшла до мене, а з нею і поручник. Поручник сердитий запитав мене:

— Де ти був? — Чому ти відстав від стежі?

Пане поручнику, — сказав я, — коли ми тут зупинилися, й полягали на землю, я мимоволі заснув і нечув коли стежка пішла далі. Мене ніхто не збудив, тому я тут залишився і спав до цієї пори.

— Що? — скрикнув поручник. — За-а-снув? Знаю я чому ти заснув! — Марш наперед! — Поговоримо пізніше!

Пішов я попереду стежі. Вийшли ми на дорогу. Біля дороги, в одному місці, була полева варта. Біля варти ми зупинилися. Поручник знова запитав мене:

— Де ти був, і чому відстав від стежі?

Я знову сказав: — я заснув.

— Ти думаєш, що говориш такому дурневі як ти сам? — сказав поручник. — Я певний цього, що ти хотів дезертирувати до італійців. — А зрештою, я тут не рішаю справи, вранці рішатиме воєнний суд!

На згадку про воєнний суд, мені попід шкуру наче б муравлі пробігли — й сказав я: — Пане поручнику, дезертирувати я не хотів. В мене вини лише стільки, що я невиспаний. Коли ліг на землю, мене відразу опанував сон, і я заснув. Мене ніхто не збудив, тому я й залишився. Це говорю вам, пане поручнику, і це саме говоритиму на воєнному суді!

Поручник трішки злагіднів — й сказав: — Добре! — Й звернувшись до капрала — й сказав: — провірте його, що він має при собі!

Капраль вибрав з моєї хлібної-торби білизну, менажку, м'ясні консерви і все інше... та й все те зложив на землі. Поручник звернувшись до стежі — сказав:

— Ось, гляньте, з чим “добрий” вояк іде на стежку!

Опісля звернувся до мене — й запитав:

— Що було наказано брати з собою, патрони і гранати, чи це барахло що ти набрав?

Я мовчав.

Поручник звернувшись до стежі — звёлів:

— Покажіть йому, що ви набрали!

Декілька вояків показали свою хлібну торбу, повну патронів і грашак. Тоді поручник запитав стежку:

— Люди добрі, тепер ви скажіть; — чи він вибирався на стежку, чи — до італійців?

Вояки мовчали.

— Чому ж мовчите? Говоріть!

В стежі дався чути легенький гомін і слова:

— Та... ніби... це... якесь таке, що до італійців!

— Чуєш, що кажуть люди? — сказав поручник до мене. — Твое діло свідчить про твої заміри. — Вранці підеш, собако, на воєнний суд, а потім по собачому на шнурку й здохнеш. Висітимеш перед окопами на дротяних засіках, для науки іншим таким собакам, як ти!

І звернувшись до стежі — наказав:

— Заберіть від цього зброю й ведіть до окопів! — Але я бачу, що він не будь яка птичка, тому добре уважайте, щоб по дорозі не вислизнув вам з рук, бо за те відповідатимете своїми головами!

Мене розбройли, обступили довкола, та й — повели до окопів.

Йдучи до окопів, я сам собі дорікав; чому не набрав я патронів і гранат, — як було наказано, але набрав пустого барабана. І не треба було мені вставати з ями, але спати дальше. Як щоб поручник був застав мене що я сплю, тепер повірив би моїм словам.

Пропало! — Після смерти вже немає каяння!

А на саму згадку про повіщення, мені в душі зробилось дуже прикро. Бо гинути від кулі, — це смерть легка і не огидна. Але гинути на шибениці, — смерть тяжка і — бррр... яка ж вона огидна.

Прийшовши до окопів, — стежка розійшлась... кожний на своє місце. Я також пішов на своє місце, але біля мене поставили двох вартових.

В окопах миттю розійшлась вістка, що мене прилапали на дезерції, і що за те, вранці, мене вішатимуть.

Почувши це Макуковський, прибіг до мене, розплакався, — й промовив:

— Брате мій, чому ж ти був такий необережний? — Чому ти так по дурному зробив?

— Пропало! — сказав я.

Вартоvi відогнали Макуковського, бо говорити зо мною було строго заборонено.

Мою голову обсіли різні важкі чорні мислі: — Скільки разів був я в обличчі смерти... Скільки небезпек пережив... Скільки тяжких боїв перебув... а я не загинув. — Чому? — Бо від Бога призначено мені загинути на — шибениці, і так мусить бути. Але призначено мені загинути на шибениці не в моєму рідному селі з рук жидівсько-мадярських, а загинути на шибениці таки з українських

рук, на далекій італійській горі. І тому мадяри не повісили мене.

— Так!

— Призначення!

Ой, яка ж ця смерть на шибениці гидка мені. Господи Боже, благаю Тебе, змилосердися надімною, ѹ мою смерть на шибениці, зміни на смерть від італійської кулі, ще заки я піду на воєнний суд.

Клякнув я на коліна й почав палко молитись. Благав я Бога і Матінку Божу о зміну смерти. Після молитви, мені на душі стало так легенько, наче б нічого злого не сталося. В мені зродилася надія на Боже милосердя, що Бог вислухає мене.

Коли я молився, мої вартові стояли мовчки, ѹ з болем серця гляділи на мене. Я доглянув це в їх серцях — й сказав:

— Хлопці, тут на фронті, всі ми собі рідні брати і всі ми однакові. Те нещастя, що сьогодні спіткало мене, завтра може спіткати і вас. — Вранці я піду на воєнний суд, а після суду, — мене повісять. Я дуже не хочу гинути на шнурку, а хочу від кулі. Гому прошу вас; дозвольте мені взяти рушницю, і застрілитись. А щоб опісля ви не мали клопоту, — скажете, ѹ я тікав, тому ви мене застрілили. Або, зараз я вискочу з окопу, ѹ буду тікати, а ви — а ви — застрільте мене!

Та, вартові не погодились, ні на одне, ні на друге, — кажучи:

— Хай Бог милує тебе, а ми своїх рук не хочемо замочувати у твоїй крові.

Прийшла мені до голови гадка, таки дійсно тікати. Тоді вартові мусітимуть застрілити мене.

Але раптово впала мені до голови ще інша думка, — й сказав я:

— Хлопці, як що ви не хочете застрілити мене, то дозвольте мені лягти спати на окопі. Може прийде спасенна спасенна італійська, "тяжка", та й виручить мене від шибеници.

Та лягай! — сказали вартові. — А нам що? Взяв я свій коц, та й виліз на окіп.

Але щоб забути про горе, випив я весь рум, що дістав перед вимаршем на стежу. — закутався коцом з головою, та й заснув твердим сном.

Під час спання, почув я італійський артилерійський барабаний вогонь. Довкола мене вибухали артилерійські стрільни, але я їх не боявся. А навпаки, вони були мені дуже милі, і тому я негерпеливо очікував, щоб котре із них влучило мене, та виучило від воєнного суду і шибениці.

Воєнний суд, був мені таким страшним, що я боявся відкрити голову та поглянути, ѹ довкола мене діється. Мені відавалось, що за мною вже прийшли і чекають, щоб я відкрив голову. Але поки я маю голову накриту, доти вони не сміють покликати мене на суд. Тому накрив я голову ще ліпше і спав дальше.

Нарешті дались чути недалекі стріли рушниць. Наш полк теж відкрив рушничний вогонь.

Що ж це?

Невже ж італійці почали офензиву? Раптом рушничний вогонь перестав, а артилерійський збільшився. Гармати ревіли аж земля дрижала. Я не спав вже, ѹ не відкриваючи голови, спокійно лежав,

очікуючи смерти від гарматніх стрілень, або воєнного суду, а після суду... Ой, Господи, переміни!

Біля мене вибухло артилерійське стрільно. Я мимоволі відкрив голову й оглянув довкола себе. Сонце на небі було вже високо. А моїх вартових немає. Та не лише вартових, але і в окопах не видно нікого.

Що це мало б означати?

Може наші відступили з окопів, а мене вмисне залишили на поталу судьби.

Пішов я окопами, де займала наша сотня. Минув одну траверзу... другу... третю... немає нікого.

Пішов я далі.

Під одною траверзою сиділи кілька молоденьких вояків. Вони по страху збились в одну купку, дружали всім тілом й цокотіли зубами. Вони були мені не знайомі, але по полкових відзнаках я узялав, що вони з нашого полку. Я присів біля них — й запитав:

— Ви з котрої сотні?

Та тепер ми й самі вже не знаємо з котрої. — сказав один із них. — Ми щойно сьогодні прибули з кадри з 22-тим похідним курінем. Нас завели до окопів й поділили по всьому полкові. Нас кільканадцятьох приділили го якоїсь сотні, й наказали бути тут, та й уважати чи йдуть таліяни.

— Ой, як тут страшно! — озвався інший.

— Таліяни дуже стріляють на нас з канонів.

Не лякайтесь хлопці! — сказав я. — Побудете на фронті, звикнете, та й страху не будете мати. Вам тільки на початку страшно.

Пішов я далі.

Під одною траверзою зустрів я Макуковського. Він побачивши мене, зрадів, обняв мене й пригорнувши до себе-сказав:

— Брате мій дорогий, я дуже радію, що бачу тебе живого й вільного, та що милосердний Господь не дозволив австрійським катам повісити тебе.

Але ж моя справа ще не закінчена, — сказав я. — Мене кликатимуть на суд!

Хто? — скрикнув Макуковський. — Вже немає тих, що хотіли віддати тебе на суд. Італійці почали офензиву, та й знищили їх. За це, ти повинен бути італійцям вдячним!

— Нічого я не розумію.

— То ж слухай! — Коли ти повернув зі стежі, — через годину, італійці почали барабанний вогонь на наші окопи. Всі старшини з нашої сотні, а з ними і той поручник, що ходив з вами на стежку, забігли до криївки нашого комandanта сотні, щоб там скритись. На твоє щастя, в той мент, в криївку попала "тяжка" та й по всіх старшинах й сліду не залишилось.

Найбільше артилерія била там, де є перший курінь нашого полку. Нарешті італійці почали наступати на перший курінь. Командант першого куріння, повідомив комandanта нашого куріння.

— "Італійці сильно напирають на перший курінь. — Перший курінь розгромлений. — В запасі не маємо нікого. Негайно приайдіть нам на поміч! — Як що поміч не прибуде, чи прибуде запізно, —

італійці прорвуть фронт“!

Наш командант куріння — зарядив:

— "Кожна сотня другого куріння, зараз же хай висилає дві чоті на поміч першому куріневі. Позіставші чоти, хай розтягнуться так, щоб обсадили порожні місця тих чот, що пішли на поміч. І обороняти фронт, поки не прибуде на допомогу 22-ий похідний курінь, що знаходиться вже недалеко фронту!"

Вкінці, цілий перший курінь став знищений. З наших чот, що пішли на поміч, теж мало хто позістав. З нашої сотні, пішли перша чета і наша, й з обидвох чот, заледве кільканадцять людей залишилось живими.

Година тому, прибув до нас 22-ий похідний курінь й розділили його по всьому полку. Але це самі вісімнадцятьлітні молокососи, а не вояки. Ім ще гусята пасти, а не воювати, — та ще й на італійському фронті. Вони побачивши що на фронті діється, — злякались та й плачуть.

Тепер брате подумай: кого і чого маеш боятись. Тих, що їх бояться, — вони вже на "гімель-команді" (загинули). — А ті що прийшли, — вони про твою справу не знають, бо нема ніде записано. Той поручник вилітаючи на "гіммель-командо", не встиг написати карне донесення на тебе до команди полка. А ті люди, що знають про твою справу, ім напевно не прийде думка до голови, щоб доносити на тебе, і — пропало!

Що ж тепер мені робити? — запитав я.

Як то що робити? — сказав Макуковський. — Адже ж, брате, ми вже старі фронтові лиси, та й знаємо що нам робити. Зроби так, як я зробив! Візьми рушницю і все те інше що тобі потрібне, ставай біля мене й будьмо разом. А як що тут не протягнемо ноги, при найближчій нагоді, підемо на "помаранчі".

Підніс я руки до неба — й промовив:

— Дивні діла Твої, Господи! — Дякую Тобі, Боже, що Ти ви слухав моєї молитви й зберіг мене від гидкої смерті на щибениці.

В нашій сотні, всі командні місця, зайняли новоприбувші старшини і підстаршини з 22-го похідного куріння. Про мою дезерцію ніхто й не згадував. Я грав ролям доброго вояка й виконував всі мої обов'язки.

VI.

Італійці, офензиву продовжували даліше. Разом з офензивою, надворі почалась і слота. Падав безперервний доц. Наші окопи наповнилися дощівкою й чалапали ми в ній, наче жаби. В тій нужді перебули ми десять днів. Десятого дня надвечором, оповіщено нам:

— "Завтра вранці, почнемо ми контр-офензиву й мусимо здобути гору Коти 121, бо наш фронт викривлений вже так, що італійська артилерія б'є по наших окопах зо всіх сторін. Нам на поміч прийшли 58-мий і 41-шій полки і два куріні босняків.

Я струджений, не виспаний, перемоклий дощем почувався зле. Тому зголосився я до лікаря. Лікар запитав, що мене болить. Я ска-

зав, що я не хворий, лише перетомлений, не виспаний, перемоклий дощем, й тому потребую відпочинку, щоб набрати сил, бо завтра вранці підемо в наступ. І просив я лікаря, щоб він приписав мені цю ніч "вільну від служби", щоб я міг виспатись і осушилися.

Але лікар замість зрозуміти мене й приписати одну ніч відпочинку, — викричався на мене: — Маркирант! — Марш до окопів! — В окопах всі ви не виспани і перемоклі. Якщо всі прийдуть тут стогнати мені, хто ж тоді триматиме фронт?

В австрійській армії, на фронті, — кого лікар не визнав хворим, хто з'їв свій запасовий пайок харчів, — і за такі інші дрібничкові провини, карали дуже суворою карою — "анбінден". — Обвинованому зв'язували руки й ноги й вішали його на дереві. Обвиновачений висів так високо, що доторкався землі лише пальцями ніг. Так висів дві години. То була тяжка не гуманна кара. Звичайно, висячому протягом двох годин, пускалась кілька разів кров з носа. Тоді санітар висячого спускав на землю, скроплював йому водою обличчя, й опісля знову підтягав.

Тому, що лікар не визнав мене хворим, командант сотні покарав мене двогодинними "анбіндами", які я мав відбути ще тієї ночі. А вранці йти в наступ і здобувати Австрії гору Коти 121. Але тієї ночі я був в службі, тому "анбінден" відкладено на пізніше.

Австрійська челюдяна поведінка з вояками — захистниками держави і найяснішого пана цісаря-розсердила мене до крайності. Тому постановив я рішучо, ще тієї ночі, дезертирувати до італійців.

Про все те, оповів я Макуковському. Макуковський сказав: приготовляймося швидко до дезерції, щоб до ранку прибути до італійців.

Почали ми укладати плян: — коли і як дезертирувати. Вночі небезпечно, бо є полеві варти і ходять стежі. Над ранком, о годині 4-їй, полеві варти і стежі повертають до окопів. Залишається одна полева варта, що там перебуває цілий день. Але ми знаємо, де вона знаходиться, тому оминемо її.

Найтрудніше вийти з окопів і перейти через дротяні засіки. Бо в окопах вдень і вночі, стоять стійки. А вночі, стоять стійки ще й біля дротяних засік.

І на це є рада — сказав я. — Цієї ночі я маю службу. Може пощастиль мені піти на стійку біля дротяних засік. Я старатисьму піти між годинами четвертою і шостою. Тоді без перепон вийдемо з окопів. Візьмемо ножиці до перетинання дроту, протнемо перехід в дротяних засіках, і — прощай Австрія!

Попрощавшись з Макуковським, пішов я на своє місце. До мене прийшов капраль-командант служби — й сказав: — Лікар не визнав тебе хворим, тому мусиш йти до служби! (капраль, це той же самий, що на стежі, з наказу поручника провіряв мою хлібну торбу) — Підеш на стійку біля дротяних засік, від години дванадцятої до другої!

— Слава ж Тобі, Господи! — подумав я. — Та це ж вода на мій млин. Але в тій годині не вигідно мені дезертирувати, тому я сказав:

-- Хоча лікар не визнав мене хворим, але я таки є хворий тому прошу вас, змініть мені час. Замість від години дванадцятої до другої, я піду від четвертої до шостої.

— Мені все одне! — сказав капраль.

Зараз же я повідомив Макуковського, щоб на годину четверту був приготований до дезерції. Повернувшись від Макуковського, у своїй криївці зробив я собі лігво, ліг та й смачно заснув.

Й снівся мені дуже страшний сон, і — я прокинувся. Був я дуже схвилюваний, наче б то діялось не у сні, а наяві. Мое серце товкло як молот. Я перехристився й промовив: — Боже, хай дістеться Твоя пресвята воля! Поглянув я на годинник. — Була година друга. Ще дві години можу спати, й потім...

А потім?

Ах, Боже, — допоможи!

Знова я заснув.

І сниться мені, що знаходжуся в італійських окопах. Якийсь італійський старшина, поклав руку на мое плече, і щось говорить. Від його бесіди, я — прокинувся. Біля мене стояв капраль. Він поклав руку на мое плече, розбудив мене — й сказав:

— "Вставай! — Ходи на стійку, бо вже четверта година!"

Від капралевих слів весь я затремтів, як осиковий листок від подуву вітру. А в грудях серце затовкло як молот. Вже другий раз раз намагаюсь я дезертирувати. Та чи тепер пощастиТЬ мені, чи — знову прилапають.

Взяв я ножиці, ручні гранати, рушницю та й з капралем подались до дротяних засік. Тут змінив я того вояка, що був на стійці, й опісля капраль з вояком подались до окопів.

Я відразу почав шукати в дротяних засіках найвигідніше місце для переходу. Під час італійського артилерійського барабанного вогню, артилерійські стрільна понищили наші дротяні засіки, тому вигідне місце знайшов я без труду. Для легшого переходу, перетяв я ще кілька дротів й очікував Макуковського.

Макуковський прийшов. Але я розчарувався дуже, коли він мені сказав:

— "Дезертируй ти сам один, бо я не можу дезертирувати. Мене і ще одного зо мною вислали на зв'язок до 97-го полку. Тому другому я сказав, що мушу повернути сюди, бо тут я був на стійці і щось забув.

— Та, той другий хай чекає на тебе, а ти ходи зо мною!

Hi, брате, — сказав Макуковський. — Не можна так. — За нами можуть вислати погоню, і зловити. Краще іди сам і будь обережний. Уважай на ліво і на право; назад і наперед. А на випадок зустрічі з нашою половою вартою чи зо стежею, будь відважний, обороняйся ручними гранатами. І проси Бога, щоб допоміг тобі щасливо дістатись до італійців. А якщо я дочекаю завтрашньої ночі, маю на Бога надію, що побачимось в Італії.

Це сказавши, зняв із своєї ший хрестик, поцілував його — й сказав: — Брате, мій, даю тобі цього хрестика, а він заведе тебе щасливо до італійців.

Зняв я з голови шапку, перехрестився й поцілував хрестик. Опісля Макуковський завісив хрестика мені на шию, обняв мене й крізь слізози промовив: — Брате, не гай часу, бо скоро буде день. — Іди з Богом!

Це сказавши, відступив від мене, та й зник в нічній темряві.

На хвилинку я наче закам'янів й не міг рушити з місця. Жаль трохи пізно, що Макуковський не дезертирує разом зо мною. Але на довге розпачування не було часу, тому я миттю скинув зо себе пояс з патронташами і багнетом та й кинув на землю. Узбройевшися лише ручними гранатами, щоб на випадок зустрічі з австрійською половою вартою чи стежею, мати чим оборонятись. Боронитись до останньої гранати. А вразі, варта чи стежка буде перемагати мене, щоб живим не попасті їй в руки, й опісля не потелепами ногами нашибницею — останньою гранатою розірву себе. Перехрестився я — та й рушив в дорогу. Через дротяні засіки, перейшов я без труду й пішов далі. Що хвилини лягав я на землю, надслухував, розглядав на всі сторони, підносився з землі, та й ішов далі.

Увійшовши вже шматок дороги, раптом зупинився перед дротяними засіками.

— Чий ж це засіки? — Італійські, чи — австрійські? Хіба підійти ближче них, й по їх вигляді впізнаю чиї вони.

— "Гальт! — Вер іст да? (стій! — Хто там?) Миттю відскочив я назад, бо зрозумів, що я зблуфув й прийшов під австрійські засіки. Затративши орієнтацію, я не знов де знаходжуся, та в которую сторону тікати. Але на мое щастя, стійковий вистрілив у повітря світляну ракету. Ракета освітила терен, тоді я зорієнтувався де знаходжуся, та куди мені йти. Але зараз же бахнув стріл рушниці, й біля мене свиснула куля. Почав я тікати в сторону шляху, що веде з Брестовіц до італійських окопів.

Надворі розвиднялось вже, як я прийшов під італійські дротяні засіки, й почав гукати:

— Італіяні! — Італіяні!

На другому боці дротяніх засік, раптом з'явилися два італійці, й спрямувавши на мене дула рушниць, наказали мені піднести руки вгору. Опісля, переходом через дротяні засіки вийшли до мене, й звеліли йти з ними до окопів!

9. В ІТАЛІЙСЬКОМУ ПОЛОНИ

Ой, піду ж я лісом бором,
Та й стану ж я під явором.
Явороньку зелененький —
Пропав мій вік молоденъкий.
(народня дума)

Прийшовши до окопів, обступили мене італійці. Вони з цікавістю приглядалися мені й запитували:

— "Ту вуоль манджяре?"

Я не є мадяр! — казав я. — Я українець!

З моєї відповіді, італійці шалено ревотались й допитували дальше:

— "Ту вуоль манджяре?"

Не розуміючи італійської мови, я думав, що італійці запитують мене, чи я є мадяр, а я казав їм, що я не є мадяр, а — українець, тому вони ревотались. Аж пізніше стало мені відомо, що італійці запитували мене, — чи я хочу їсти. Італійці угощували мене хлібом, вином, помаранчами, пап'росами.

Один підстаршина заговорив до мене по німецькому й звелів мені іти з ним. Він завів мене до каверни, де містилась команда куріння. Командант куріння запитав мене, з якої причини я зdezертував. Бо я українець. — сказав я. — Моя батьківщина Україна, а не Австрія. Австрія, це — мій тяжкий ворог, тому я не хочу боротись за неї. Й оповів я командантові про всі ті кривди, що Австрія накоїла їх українському народові в Галичині.

Командант з увагою вислухав моого оповідання й отісля звелів мені йти з ним. Прийшли ми до окопів. Тут командант наказав мені, щоб я наложив собі на голову італійський шолом, загорнув італійський плащ та й став на вище місце, щоб моя голова виставала з окопу.

Чи бачиш добре австрійські окопи? — запитав командант.

— Бачу.

— Покажи в котрому місці знаходиться твоя сотня. — Де знаходяться каверни, магазини, артилерія. — Де кухарі довозять харчі і в якому часі. — Вкінці запитав:

— Чи це правда, що сьогодні австрійці почнуть оfenзиву, і що на те прибули на фронт два полки піхоти і два кіріні босняків.

Мені стало дивно, що командантові відомо вже, що сьогодні австрійці починатимуть оfenзиву, і що на фронт прибули два полки і босняки.

Та хоча я ненавидів Австрії, і бажав як найшвидшого її розвалу, але те, що командант допитував мене, зрадити — я не міг. Бо мені було добре відомо, нащо йому потрібне. Як щоб там були тільки самі мадяри й німці, — я б з приємністю зрадив. Але ж там є і мої рідні брати — українці. Там же є і мій вірний побратим Макуковський. Але щоб з тієї зради вимотатись — я зказав:

— Про сьогоднішню оfenзиву і про два полки та босняків, мені — невідомо. А де знаходиться все те, про що ви мене запитуєте, я — теж не знаю, бо щойно два дні тому, як я прибув на фронт.

З котрим похідним курінем прибув ти на фронт? — запитав командант.

З 22-гим — сказав я.

Алеж, як 22-ий похідний курінь прибув на фронт, з того часу минуло більше як тиждень.

Ну, так! — сказав я. — Але я прибув з шпиталлю.

Після допитів, під конвоєм двох вояків, відставлено мене на команду бригади в Монфальконе. Тут допитували мене те саме, що

Алеж, як 22-ий пожідний курінь прибув на фронт, з того часу минуло більше як тиждень.

Ну, так! — сказав я. — Але я прибув зі шпиталю.

Після допитів, під конвоєм двох вояків, відставлено мене на команду бригади в Монфальконе. Тут допитували мене те саме, що допитував командант куріння в окопах. Та я казав те саме що й в окопах.

Вполовднє, видали мені обід, а після обіду відставили мене до непрехідного табору в Банярії біля Удіне. В таборі застав я кілька тисяч полонених і кількасот дезертирів. Дезертири були відокремлені від полонених. Мене примістили в бараці дезертирів.

II

В Банярії побув я в контомації чотирнадцять днів, й прийшов наказ виїжджати далі. Сто п'ятьдесят дезертирів, — між ними і я, — виїхали до міста Дженова (Генуя) Тут примістили нас на високій горі над морем, в старовинному замку — Форте Теналіс.

Почалося сумне, нудне, невільниче життя. Ми не робили нічого. Харчі були задовільні. Одежу, близну, взуття, давали нам подостатком. Але грубі, високі почорнілі мури, залізні входові ворота, довкола замку обставлена варта, в нашому приміщені мале загратоване вікно — робили на мене прикре враження.

А ще коли глядів я з замку в долину, й там на дорозі бачив цивільних людей, як вони свободно проходжувались, як хлопці і дівчата співали веселі пісні, грали на мандолінах та гітарах, тоді... ох, туга за свободою розчавлювала мої груди.

Так минали дні за днями — я помалу привичайвся і до неволі. Віддаленість від цивільних людей будучи на фронті і в полоні, довела мене до цілковитого здичавіння. Я зробився нервовий, неспокійний, скильний до злочинів.

Ах, Боже! — Доки ж цього лиха? — Коли ж воно закінчиться?

Проминули два роки. Настала весна в 1918-му році. Подих весни, ще більше напіс мені туги за свободою. Моя душа рвалась на волю, але вирватись не могла. Бо залізні ворота були замкнені. На воротях і довкола замку стояла варта.

Одного разу, вийшов я на замкове подвір'я й опершись на мур вдвідлявся ген-ген далеко в сине море. Різні думки пересувались мені через голову. До мене приступив Йосиф Мораветц — по національності чех — й запитав: — Що так думаєш?

Та думаю, коли закінчиться наша неволя, — сказав я.

— Неволя закінчиться тоді, коли ти скочеш! — сказав Мораветц.

— Цебто як?

— Тікати звідси!

Та якже-ж втечеш звідси? — сказав я. — Тут довкола високий мур та ще й варта стойть. А як щоб й пощастило втекти, то куди ж тікати?

Тікати є куди. — сказав Мораветц. — У Франції створилася наша (чеська) легія, яка бореться проти Австрії за відірвання Чехії, й побудову суверенної чеської держави. Нам треба тікати до Франції, а там зголоситись до наших легіонів, тоді наша неволя закінчиться. З цього замку тепер можна втекти дуже легко, бо ремонтують туалети й головний канал відкритий. Тим каналом можемо втекти. Щоб подорозі не зближуватись до цивільних людей за набуттям харчів, й таким чином не попасти в руки поліції, наберемо тут харчів, стільки, щоб вистачило нам, аж до французького кордону. А щоб знати дорогу до Франції, я набув італійський військовий платок до носа, на якому є мапа Італії, й зазначені всі міста, села і шляхи. Ця мапа буде нам дорожевказом до Франції.

Почали ми приготовлятись до втечі. Одної ночі падав дощ, тому ніч була дуже темна. Тоді була найкраща нагода тікати, бо в такій порі, вартові заховавшись у вартівничих будках — спокійно дримали. Біля години 12-тої, влізли ми в канал, й на животі повзли до виходу. Після довшого труду вилізли, й пішли ми далі. Дощ падав, змочував нас, й тим додавав нам сили до ходу. Йшли ми без віддиху до ранку. Вранці зупинились на шпилі високої гори, далеко від нашого замку. Тому рішили ми відпочити та підсилитись харчами.

Після трьох тижнів виснажуючої мандрівки та різних менших й більших пригод, пощастило добитись нам до італійсько-французького кордону, біля містечка — Маляретто. Треба було перейти тільки ще одну гору, і були б ми вже у Франції. А там, чеський легіон, і — воля. Але на кордоні були високі скелясті стрімкі гори, юх яких не можна було ніяк перейти. Єдиним переходом був тунель, яким переходила залізнодорога. Але в тунелі був вартовий. Рішили ми убити вартового й опісля без перепони перейти тунелем до Франції.

На залізодорозі, у віддалі кількасот метрів від тунелю, працювали робітники. Переходячи біля них, один робітник — який на голові мав залізничну шапку — запитав нас:

— Куди ви ідете?

Ми не зупиняючись, бундючо сказали:

— До Франції!

Робітник іронічно усміхнувся — й сказав:

— Добре! — Ідіть! — Ідіть!

Слід згадати, що по дорозі, наш військовий однострій, виміняли ми в італійців на цивільну одежду. Тому робітник в залізничній шапці, не знав хто є ми.

Увійшовши до тунелю тут карабінер (жандар) чекав вже на нас з рушницею в руках — й гукнув:

— Стій! — Руки вгору!

В той мент, завернув я з тунелю й почав тікати до поблизького ліса. Але за мною кинулися в погоню всі робітники, що працювали на залізодорозі. Робітник — в залізничній шапці — погрожуючи мені рушницею гукав:

— Стій! — Бо стрілятиму!

Мене зловили й завели до тунелю. Мораветц стояв під стіною, вже з кайданами на руках. Зараз же прибігли інші чотири карабі-

нери, наложили мені кайдани на руки, й повели нас на станицю карабінерів.

Командант станиці запитав нас: хто ми, звідки і куди йдемо? Ми сказали йому все по правді. Командант звелів одному карабінерові зняти кайдани з наших рук, а нам звелів сідати на крісло. Опісля усміхнувся й сказав:

Що ви, хочете боротись проти Австрії, — це добре! Але зробили ви зло, що не зголосили на команді воєннополонених, що хочете вступити до чеської легії. Тоді були б перевезли вас до Франції легально. — Й запитав: — Ви голодні?

Голодні! — сказали ми. — Сьогодні ще нічого ми не їли!

Командант звелів нам перейти до іншої кімнати, й тут подали нам їжу і вино. Опісля один карабінер наказав нам йти до кухні рубати дрова. Рубали ми дрова до вечора. Ввечорі, видали нам вечерю, а напін замкнули нас в арешті.

Другого дня вранці, всіли ми до потягу, й під конвоєм двох карабінерів, поїхали до замку Форт Теналії в Дженою. Командант замку, за втечу, присудив нам 45 днів арешту і 15 днів "регоре". Тобто 15 днів не одержували ми теплої страви, тільки хліб і воду. Зараз же замкнено нас в арешті в замку Форт Крочетта.

Відбувши арешт, й повернувшись до замку Форт Теланіс, тут застав я новину: До замку прийшов наказ, щоб воєннополонені польської національності зголосились в канцелярії, й виїжджатимуть до польського табору. Чому й пошо — не сказано. В замку було кілька поляків, й вони зараз же зголосились.

Українці почали радити: — що робити? Може було б й добре зголоситись поляками та й виїхати до польського табору. Бо в цих мурах сприкрилось вже бездільно сидіти. В польському таборі може буде й краще. На те один з українців озвався:

— Придергуйтесь військово-военної приказки: — "Хай буде і гірше, але щоб інше!" — В польському таборі хоча б було й гірше як тут, але за те ми змінимо місце. В цих замкових мурах, перебули ми два роки, а як що доведеться побути ще рік-два, тоді з нудьги й однomanітності всі ми збожеволіємо. Тому, я думаю; що таки треба нам зголоситись поляками, та й виїхати з цих мурів. Може, там, не буде гірше як тут.

Вкінці, всі українці рішили зголоситись поляками.

III

Настав день виїзду. Приїхали ми до польського табору в містечку Санта Марія. Табір був гарний й великий, та освітлений електричним світлом. В таборі було 39 дерев'яних бараків. На середині табору була простора площа, а на площі був великий барак, в якому містилися каплиця, читальня і школа, в якій неграмотні положенні, вчилися читати й писати.

Шойно прибули ми до табору, зараз же вияснили нам мету концентрування поляків. Один поляк, виголосив нам промову:

"Брати поляки!"

Доля нашої вітчизни знаходиться в наших руках. Тому нашим святим обов'язком є здобути волю нашому народові та збудувати суверенну польську державу. Наші вороги — Німеччина і Австрія, тріщать вже у своїй основі. Треба тільки ще одного сильного удару, ѿн вони розваляться. До цього останнього і рішального удару, приготовляється Антанта. (Америка, Франція, Італія і Англія). — В цій рішальній хвилині, і ми поляки, не смімо сидіти з заложеніми руками.

Наш пан генерал Галер, — у Франції створив польську армію, з тих поляків, які знаходились у Франції. Незадовго, пан генерал Галер, прибуде і до нашого табору набирати людей до армії. Ні один із вас не сміє відхилитись від цієї святої справи. Всі ви обов'язані вступити в ряди польської армії, під командуванням пана генерала Галера. Хто не вступить, — той наш ворог!

Слухаючи тієї промови, — думав я: — Ми, українці, бажаємо також волі і власної держави. Не вже ж в нас немає якого генерала, щоб створив українську армію?

1-го листопада в 1918-му році, в містечку Санта Марія, на всіх домах, раптом з'явилися білі і державні прапори. Задзвонили дзвони, заграли оркестри, заспівали люди.

По таборі облетіла вістка:

— Війна закінчена! — Австрія програла війну! — Воєннополонені повернатимуть домів!

Дезертири затривожились, бо був вигляд, що Італія видасть Австрії всіх без різниці — полонених і дезертирів. Дезертирів опанував переполох і один в одного шукав поради — що робити, щоб не повернати до Австрії?

2-го листопада, з Франції до табору прийшло повідомлення, що 10-го листопада, до табору прибуде генерал Галер. В таборі люди заметушились й почали горячково приготовлятись зустрічати генерала. При вході до табору, побудували велику тріумфальну браму, з відповідними написами та портретами польських давніх і сучасних діячів. На таборовій площі, побудували велику трибуну, на якій на високому стовпі повівав польський біло-червоний прапор. В таборі запанував передсвяточний настрій. Люди милися, чистилися, брили бороди.

10-го листопада, поляки в напруженому очікуванні виглядали бажаного гостя — й дочекались. Але на превеликий жаль полякам, генерал Галер не приїхав. Приїхали майор Радзівіл (поляк народжений у Франції, й навіть не володів польською мовою) — капітан Домброва, і один французький старшина та кілька вояків-гарелчиків.

Гости вийшли на трибуну й почали виголошувати промови. Капітан Домброва у своїй промові з'ясував польські політичні дії в краю і за кордоном, та мету польської галерської армії. Після капітана Домброви, промовляв — французькою мовою — майор Родзівіл. Він взвив поляків, щоб вступали до галерської армії, і не щадили своєї крові ні життя, для побудови великої польської держави.

Після промов, почалися вписи до армії. Але коли вписи закінчилися, — польські старшини попали в розчарування, бо до армії вписалась зaledве одна четверта частина поляків.

Того ж дня, табір поділився на дві групи: — галерчики і полонені. Між поляками була більшість несвідомого елементу, який казав:

— "Нацо мені йти до війська, я досить вже навоювався! — Я і без війська поїду додому!"

Щоб польську несвідому масу спонукати вступити до армії, — галерчики пристосували терор: — Полоненим обкроїли харчі. Завели сувору дисципліну. І вкінці п'яні галерчики ночами впадали до бараків полонених, ї сплячих людей били палицями. Під тиском терору дехто вписався до армії, але більшість вигукувала:

— "Ось бачите? Ми не є ще в Польщі, а в Італії, а наші пани вже збиткуються над нами. А як що підемо ми в армію, будемо воювати, ї побудуємо нашим панам Польщу, тоді вони наложуть на нас панщину й будемо працювати для них, а вони платитимуть нам палицями".

Галерчики, найбільш знущались на українцях і жидах. Вони де лише попали українця чи жида, били палицями й приговорювали: українцеві, — "ти кабане", жидові: — ти пархачу, на маш псякреф!"

Українці і жиди вдалися до італійської команди з проханням, щоб команда захистила їх перед нападами галерчиків. Італійська команда, зараз же українців й жидів відокремила від галерчиків, примістила в іншому місці тaborу й обставила їх вартою. Тоді галерчики не мали вже доступу до українців і жидів. Було чимало випадків, що поляки тікали з армії й скривались між українцями.

Нарешті галерчики почали виїзджати до Франції й протягом трьох місяців виїхали всі. В таборі залишились лише ті поляки, які не вступили до армії. Пізніше тих поляків перевезли до іншого тaborу. Табір змінили на український, й до тaborу почали напливати "транспорти українців. В короткому часі в таборі всі 39 бараків, українці виповнили вщерть.

Минали дні за днями. Коли і як закінчиться наш полон, — не було нам відомо. Що діється у світі, — ми теж не знали, бо не читали ми часописів. Читати часописи, нам було строго заборонено. Ми знали тільки те, що діється в тaborі. А що діється поза тaborовими мурами, того ми не знали, бо з тaborу не виходили нікуди.

Та що діється і вдома та в Україні, ми теж не знали, бо не отримували листів з дому. Так одноманітно проминули нам кілька місяців.

Але мені, проходили дні різноманітно, бо я був тaborовим сурмачем. Тому щоденно перебував я на команді.

Одного дня, дижурний старшина наказав мені сурмити "загальну збірку". Коли на тaborовій площі всі полонені були на збірці, командант тaborу — полковник, оповістив нам:

— "Український генерал Симон Петлюра, звертається до вас, щоб ви добровільно вступали до української армії, яка тепер бо-

реться проти російських більшевиків. Вписи армії починаються завтра вранці, в таборовій канцелярії. Хто із вас впишеться до армії, той внедовзі вийде в Україну".

Про українську армію, про генерала Петлюру та більшевиків, — нам не було відомо. Тому, в таборі люди загомоніли як бджоли в улию. Один одному намагався вияснити; хто це такі російські більшевики і генерал Петлюра, та за що бореться українська армія. Одні казали:

— "Треба вписуватись до армії, бо вона українська й бреться за Україну".

Інші казали:

— "Пошо їхати нам в Україну та ще й воювати. Та хіба ж мало нам ще тієї війни?"

А ще інші казали:

— "Треба вписатись до армії, щоб вирватись з Італії, а там... якось то буде!"

А були і такі, що казали:

— "Я не хочу їхати в Україну. Я хочу їхати до Галіції — додому!"

Через несвідомість та через різні балачки, тільки деякі вписались до української армії. А другого дня, вони в канцелярії домагались, щоб їх викреслити.

І не дивно що таке діялось в нашому таборі. В Італії не було українського комітету, який зацікавився б долею полонених українців. І щоб бодай один-два рази в році відвідав наш табір, та повідомив нас про події в Україні і у світі.

Чули ми, що в Римі є "Українська Місія", яка нібито цікавиться полоненими українцями в Італії. Але з тією місією ми не мали зв'язку, і з місії ніхто не відвідував нас.

Будучи сурмачем й перебуваючи на команді, мав я нагоду читати італійські часописи. Але про Україну в часописах поміщували дуже мало, а про Польщу і Росію поміщували багато. Одного разу в часописі було поміщене:

— "В Україні, під час війни, натворилося чимало банд, які нападають на села й міста, граблять і убивають безоборонне населення. Ті банди доросли вже до такої сили що загрожують Польщі й Росії. Тому проти тих банд, боряться польська і російська армії. Одна з тих банд, напала на польське місто Львів, й польська армія веде з нею затяжну боротьбу".

Після оповіщення нам про українського генерала Петлюру, через кілька тижнів, знову оповістили нам про нього. Але тим разом було сказано нам вже ясно і зрозуміло. На збірці один підстаршина-українець, читав і пояснював нам відозву від отамана Петлюри:

10. — "ВІД ГОЛОВНОГО ОТАМАНА УКРАЇНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ СИМОНА ПЕТЛЮРИ"

"Брати українці, полонені вояки в Італії!"

— "Поверх двісті років, Україна страдала в московському ярмі. Тепер Україна скинула з себе московське ярмо й стала суверенною державою. Вороги України зо всіх сторін зі зброєю в руках кинулись на Україну, щоб розвалити українську державу, загарбати багаті українські землі, а український народ знову поневолити.

Я головний отаман Українських Збройних Сил, звертаюсь до вас, брати українці, полонені вояки в Італії, і взываю вас ради нашої Нечистки України: як що не хочете зі зв'язаними руками глядіти, як у вашій хаті ворог знущається на ваших батьках, дружинах, дітях, сестрах, братах... Як що хочете бути вільним народом, негайно, доброю зброєю здобувайте волю своїй рідні і всьому українському народові. Ніхто не дасть вам волі, як що самі собі не здобудете.

Кому із вас дорога воля і Батьківщина, вступай до Української Армії, — і борись!"

Симон Петлюра
Головний отаман
Українських Збройних Сил

Тепер, кожному із нас стало зрозуміло в чому справа. Серце спалажнуло любов'ю до України, й зараз же 5.400 людей вписались до Української Армії. Тільки 100 людей не вписались, бо казали: — Ми хочемо їхати до Галіції — додому!

Минали дні за днями. Ми очікували радісного дня — виїзду в Україну.

Кінчився 1919 рік. Одного гарного, місячного, грудневого вечора, сидів я на ослоні під будинком команди. В канцелярії при телефоні, сидів телефоніст й відпирає телефонограму. Скінчивши телефонограму — гукнув на мене. Увійшов я до канцелярії. Телефоніст сказав: — Я покажу тобі дуже радісне. Але про це, не смієш нікому говорити! — Подав мені телефонограму — й сказав:

— Читай!

У телефонограмі було написане:

11. — "З ГОЛОВНОЇ КОМАНДИ ВОЄННОПОЛОНЕНИХ В НАПОЛІ"

— "З табору воєннополонених в Санта Марія, дня 7-го січня 1920-го року, мають бути депатріовані в Україну 5.400 воєннополонених української національності. Негайно приготувати для них харчі на дорогу — на три дні. Кожному полоненому видати новий однострій, дві пари білизни, одну пару взуття.

7-го січня вранці, притранспортувати вище згаданих воєннополонених до морської пристані в Барі, до пароплава, що відпліватиме до Одеси — Україна.

Про виїзд, — полоненим не оголошувати!"

Читаючи телефонограму, мені з радості дрижали руки. — Сьо-

годні субота. 7-го січня припадає на третій тиждень в четвер. Отже ж за 13 днів виїжджаємо.

Того ж самого вечора, після радісної телефонограми, — на команді появився якийсь священник й заявив мені:

— "Я прибув до табору, й тут побуду кілька днів. Своє прибуття мушу зголосити на команді і просити приміщення на ті дні.

Була вже пізня пора, тому на команді не було нікого. Священник запитав мене: — До кого маю вдатись в цій справі? — До діжурного старшини — сказав я.

В той час, діжурний старшина був на вечері в старшинській столовій. Я запровадив священника до столової. Тут священник показав діжирному старшині свої документи й сказав:

— "Я є український священник. Член "Української Місії" в Римі. Я прибув до табору, до воєннополонених українців в духовно-релігійних справах. Тут побуду кілька днів, тому прошу примістити мене в таборі".

То був о. Лев Сембраторович.

В будинку команди, було приміщення для тих старшин, які прибували до табору на короткий побут. До того приміщення, діжурний старшина звелів мені завести о. Сембраторича.

В приміщенні о. Сембраторович запитував мене про обставини в таборі, й просив, оповістити полоненим, що прибув український священник. Завтра вранці в таборовій каплиці, о годині 8-мій сповідатиме. А о годині 10-тій відправить співану Службу Божу. — Й запросив:

— "Чи в таборі є дяк? — А ще краще було б, як щоб був хор й співав під час Служби Божої".

Зараз же я подався до бараків полонених, й виконав все те, що звелів мені о. Сембраторович. Дирігент хору — Масляк, негайно скликав хористів, й почав робити пробу хору.

Другого дня, — в неділю вранці, — п'ять і пів тисячна маса мужви, залягла площу біля каплиці і каплицю заповнила вщерть. о. Сембраторович правив Службу Божу. Під час Служби Божої, співав хор, під орудою дирігента Масляка. Після Служби Божої, о. Сембраторович виголосив палку релігійно-патріотичну проповідь, яка зворушила полонених до сліз, о. Сембраторович оповістив нам; що постала вже Суверенна Українська Держава. І що тепер Україна веде затяжку війну з Польщею і з червоними й з білими москалями, та ще Польща загарбала Галичину. Вияснив нам і про отамана Симона Петлюру та про його діяння. — Вкінці сказав:

— Дорогі брати вояки!

— Україна, тепер палає вся вогнем. Вороги України наступають на наші землі. Плюндрують наші села_й міста. Винищують наш народ. Із Півночі наступає червона московсько-большевицька орда. Із Півдня наступає друга-московська біла орда — під командуванням царського генерала Денікіна. Із Заходу пхаються голодні поляки. Всі вороги намагаються розвалити Українську Державу, розшматувати й загарбати українські багаті землі, а на український народ наложить своє ярмо!

Дорогі брати вояки!

Сьогодні Україна потребує допомоги. Потребує захистників перед ворогами. В кого із вас в прудях б'ється українське серце, в жилах пливе українська кров, той хай стає до боротьби з ворогами за волю українського народу та за сувереність Української Держави!"

Раптом із п'ять і пів тисячі грудей, вирвалось й струснуло повітря грімке:

— Гура-а-а! — Гура-а-а! — Хай живе Суверенна Українська Держава!

На Службі Божій, були італійські вояки старшини, а навіть і майор — тимчасовий командант табору. Під час Служби Божої, майор дуже перейнявся красою українського обряду і співу, а теж і проповідю о. Сембраторовича.

(Проповідь перекладчик перекладав майорові по італійському). Після проповіди о. Сембраторовича, — виголосив промову майор:

"Українські вояки!

Хоча я не довго ще вашим командацтом, але за цей короткий час, я узняв вже, що ви народ зорганізований, здисциплінований. Що ви народ свідомий, сильний духом, з'єднаний любов'ю до батьківщини. Ваші вороги облягають вашу батьківщину зо всіх сторін. Намагаються змести з лиця землі український народ. Але я впевнений в цьому, що ви переможете і найсильнішого ворога.

Щоб потішити вас, — скажу вам радісну вістку. А саме... 7-го січня, ви покинете ці тaborові мури, й виїдете до дорогої вам — України. Я приготовляю вже для вас нові однострої, білизну, взуття та харчі на дорогу.

(Нашою Службою Божою, співом та проповідю о. Сембраторовича, майор захопився так, що не зважаючи на заборону в телевізорах: — "Про виїзд воєннополоненим не оголошувати!" — таки оголосив).

Полонені почувши майорові слова... на хвилину наче закам'яніли, й самі собі не довіряли, чи їм причулося що майор таке говорив, чи може — не зрозуміли його. Та раптом полонені заворушились, загомоніли й знову струснуло повітря грімке:

— Гура-а-а! — Хай живе пан майор!

Кілька полонених прискачили до майора, і за українським звичаєм, вхопили його за руки й тричі підкинули ним вгору. Майор подякував за пошану, й побажав нам щасливої дорогу.

Всі полонені раділи виїздом в Україну, тільки о. Сембраторович не радів. Тому оголосив полоненим, що вечірні не буде, — й рапто-во виїхав до Риму.

Настав день 7-го січня, а від'їду в Україну — немає. Сказали нам, що виїдемо 25-го січня. Настав день 25-го січня, а виїзду таки немає. Минали дні за днями, а про виїзд, не було вже й чутки.

12. ТОРГІВЛЯ ПОЛОНЕНИМИ УКРАЇНЦЯМИ

Стойте явір над водою
У воду похилився,
На козака пригодонька —
Козак зажурився.
(козацька дума)

Наш табір був довкола обведений три метри високим муром і густо обставлений вартовими. Одного разу, обснували табір довкола ще й колючим дротом, а в чотирьох кутах тaborу, побудували високі підвищення. Полонені зі здивуванням приглядались тій роботі, але навіщо те робилось, не могли збагнути.

Одного дня, дижурний старшина наказав мені сурмити "загальну збірку". Коли полонені були вже на збірці, — до тaborу увійшло дві сотні війська, оточило полонених, а в кутах тaborу на підвищеннях вставило скоростріли. З команди вийшов командант тaborу — полковник (той добрий майор не був вже в нас) — зо всіми старшинами, та й стали перед колонами полонених. Полковник почав говорити:

— "Найвищій команді воєннополонених в Римі, дійшло до відома, що в усіх тaborах воєннополонених українці... а також в таборі і в Санта Марія, — загніздився большевизм. Тому українці не можуть бути депатріювані в Україну так довго, поки Польща і Росія не знищуть большевиків.

Та, є ще й друга важка проблема в справі вашої депатріяції. А саме: — Після розвалу Австрії, ваш край — Галичина, припав Польщі. Тому тепер ви є польськими громадянами. Але ви зріклісь польського громадянства, й домагаєтесь, щоб депатріювати вас в Україну. Це — не можливе, бо ви не є українськими громадянами. Таким чином ви позістали без батьківщини й немає куди депатріювати вас. Тому позістаєте в тaborах в Італії на дальнє. Як довго?

— Невідомо.

Від сьогодні, в усіх тaborах воєннополонених українців — а також і в Санта Марія, входить в життя "воєнний стан!"

І сказав, як полонені мають заховуватись, та яка кара буде за всякі проступки.

Від того дня, довкола тaborу збільшили варту, а в кутах тaborу, на підвищеннях позістали настало скоростріли. В тaborі заведено строгу дисципліну. За найменшу провину, суворо карали. А найгірше було те, що значно зменшили нам харчі, тому запанував голод. З голоду й з браку товщів та вітамін, полонені почали хворувати на тяжку недугу-шкорбут.

Чому не виїхали ми в Україну, і чому гноблено нас так, а найголовніше: чому названо нас большевиками, — це довідалися ми пізніше.

Тієї неділі, коли в нашому тaborі був о. Сембраторович, й давідався від майора, що ми маємо виїзджати в Україну, — подумав: — Як же це? — Полонені українці виїзджатимуть в Україну, а Українській Місії в Римі, про цей виїзд невідомо. Це якась таємна

справа. Тому ще тієї неділі поїхав до Риму, щоб ту справу розвідати. Українська Місія, негайно почала пошукувати; хто, куди і нащо вивозить полонених українців?

І справа виявилася.

Антанта, (Америка, Англія, Франція, Італія і царська Росія) — створила російську білу армію, під командуванням царського генерала Денікіна, яка мала завдання, знищити російську більшевицьку армію. Антанта денікінській армії допомагала матеріально, але людьми не допомагала. Денікінська армія, будучи в постійних боях, втратила чимало людей. Доповнити армію не було ким, бо Антанта не мала в запасі людей. Щоб армію доповнити людьми, Антанцька Комісія в Римі, хотіла крадьком вивезти полонених українців до денікінської армії. І тому в телефонограмі з головної команди воєннополонених в Наполі, було наказано, щоб про вийзд воєннополоненим не оголошувати. Але на наше щастя, майор мимоволі про вийзд оголосив, а о. Сембраторович прибув до табору якраз в пору... й за старанням Української Місії вивіз затримано.

Щоб ми не виїхали до Української Армії і щоб запроторити нас Денікінові, до цього причинилися поляки. Бо полякам було добре відомо; якщо до Української Армії прибудуть з Італії приблизно 70.000 вишколених, загартованіх в боях вояків, — це потуга, яка загрожуватиме Польщі. А щоб Антанта мала причину затримати нас в Італії, — назвали нас більшевиками.

II.

Минали дні за днями, а нам з кожним днем, ставало щораз то гірше. Найбільш докучав нам голод, бо харчі були дуже нуждені. З голоду полонені хворували, і — умирали. Воєннополонені інших національностей, давно виїхали вже домів, а нам про будь яку репатріацію не було й чутки. Італійці казали нам: — Ви без батьківщини, тому немає куди репатріювати вас. — І обіцяли: що незадовго виїдемо на працю до будови доріг на острові Сіцілії. З італійської обіцянки ми розуміли; що доведеться перебувати нам в неволі все своє життя. Тому в декого з полонених — а особливо в тих 100 людей, що під час вписів до Української Армії, заявили, що хочуть іхати домів — зродилася думка: написати прохання до Польської Місії в Римі, щоб репатріювала їх домів. Тому десятник Михайло Цалин написав листа до польської місії.

А ті полонені, що вписалися до Української Армії — казали:

— "Залишимось полоненими в Італії на все життя, а домів під Польщу не поїдемо! Бо нам легше бути в італійській неволі, ніж на рідній землі у власній хаті, бути в неволі польській!"

Через кілька днів, Цалин отримав листа з польської місії в Римі. Лист був написаний дуже іронічно:

— "Високоповажаний Пане Цалин!

— "Дуже тішить нас те, що ви русини, нарешті нарозумілись вже. Але й смішно нам, що аж біда навчила вас розуму. Коли наші представники приїзджали до ваших таборів в справі вашої репатріації, то ви розагітовані Україною, накидались з лайкою на на-

ших представників, а навіть і — з бійкою. Бували випадки, що ви, на смерть убивали нашого представника. Аж коли біда надойла вам, — ви звертаєтесь до нас з проханням, щоб вирятувати вас з біди.

Ми вирятуємо вас!

В справі вашої репатріації, ми вишлемо до вас нашого представника. Він прибуде до вас 1-го квітня 1920 р. Хто скоче їхати додому, хай зголоситься в нього.

Але остерігаємо вас: як щоб хто із вас віднісся до нашого представника хочаб тільки одним злим словом, тоді ніхто із вас не вийде додому! Побудете в таборі ще багато років.

Як що поміж вами трапляться авантурники, які почнуть авантuru з нашим представником, ви для свого добра повинні вспокоїти їх.

І — підкреслюємо: що ми останній раз висилаємо до вас нашого представника. Хто зголоситься їхати додому, — той поїде. Хто не зголоситься, — той довго ще побуде в Італії. Але ми надіємось, що тепер, поміж вами, не трапиться вже такий, щоб не бажав іхати додому.

Настав день 1-го квітня. Біля години 10-ої вранці, на команду прийшов польський-галерський старшина. Дижурний старшина наказав мені сурмити "загальну збірку"; Полонені знали вже; коли є "загальна збірка", тоді є щось нове, й громадно виходили з бараків та й на площі вставлялись колонами.

Так було і тепер.

З команди вийшов полковник з старшинами, а з ними і польський старшина. Вони стали перед колонами полонених. Польський старшина поздоровив полонених — по українському:

— Гаразд, краяни!

— Гаразд! — відповіли полонені.

Старшина почав говорити:

— "Шановні краяни!"

— "Я є член польської місії в Римі. Тому їзджу по всіх таборах воєннополонених в Італії, в справі репатріації наших людей. В тій справі приїхав я і до вас. Я нікого не буду намовляти, ані примушувати виїзджати додому. Я приїхав тільки на те, щоб списати тих, які добровільно зголосяться на виїзд. Хто зголоситься, тому ручу словом чести, що через місяць, він буде вдома. Хто не зголоситься й залишиться в Італії, тому ручу також словом чести, що в Італії він не дочекається добра. Ті, що залишуться в Італії, будуть приміщені на острові Сіцілії, й там вони працюватимуть під вартою, як воєннополонені без батьківщини. Як довго, — це один Бог знає. Ті полонені, що раніше зголосились в нас на виїзд, вони давно вже вдома. Кожний із вас, має право вибирати собі одне із двох: Їхати додому, або — залишитись в Італії вічним воєннополоненим".

Дирігент хору — Масляк, вислухавши слова польського старшини, попросив слова, виступив наперед колон, — й почав говорити:

— "Пане офіцер!

— Ви дуже гарно говорите. Золоті слова випливають з ваших

уст, наче у св. Івана Золотоустого. Але ви всього ще не сказали.
А що саме? — запитав старшина.

— А саме те, як поляки гноблять українців в Галичині. Та, не сказали ви ще й те, що тих ураїнців, яких ви вивезли з Італії ніби донів, — завезли до табору в Осьвенцімі, там ограбили їх до сорочки, а отісля вивезли їх до інших таборів, де поляки тортурують їх бйкою, голodom, холодом та тяжкою працею. Маю я мучигись в польському таборі, то краще мені позістати в італійському.

А тепер, пане офіцер — запитую вас:

Якого чорта приїхали ви до нас, та й городите нам нісенітниці?

— Ніхто вас сюди не запрошуував, тому краще ідти звідси геть!

— Пробачте, пане добродію. Я приїхав до вас не зо своєї волі, а на ваше прохання.

— Який чорт запрошуував вас?

Старшина вийняв з кишені Цалинового листа, подав Маслюкові й сказав:

— Прощу читати!

Масляк прочитав листа, попав у скажену лютъ — й скрикнув:

— Цалін, худобина! — Дурний віл! — Підлій раб! — Темний галіцейський русин! — Тъфу!

Кинув листа на землю, сплюнув й пішов геть.

Старшина підніс з-землі листа й сказав: — Панове! — Все те, що сказав той пан, то є вигадка! — То не є правда, що польська влада переслідує українців в Галичині. А також не правдою є те, що репатрійованих воєннополонених українців ограблюють в Осьвенцімі, а отісля вивозять до інших таборів.

В Осьвенцімі є табір, що через нього мусять перейти всі пово-готці без різниці: поляк, українець, цивіль чи вояк. В таборі мусить перебути чотирнадцять днів в контомації, перейти лікарський пере-гляд і дезінфекцію. Отісля отримує лікарську посвідку та й їде до-дому.

Хто із вас не хоче їхати додому, прошу виступити з колони та йти геть! А хто хоче їхати, — прошу позістати в колоні!

На 5.500 полонених, виступило около 20 людей. Решта позістали на місці. Старшина звелів вибрати кільканадцять писарів, щоб впи-сували полонених на виїзд. Дав друки й наказав: щоб писарі вже починали вписи, бо найдальше через два тижні, виїзджатиме пер-ший транспорт. Вкінці попрощався з полоненими та й вийшов з табору.

Все те, що говорив й обіцяв польський старшина, — сповни-лось. Через два тижні виїхав перший транспорт, а після того один тиждень пізніше виїхав другий. Протягом одного місяця, виїхали домів всі полонені.

Я з причини служби сурмача, виїхав додому з останнім транс-портом.

Приїхавши до Відня, на Південній Залізничній Станції (Зід Бан-гоф) приступили до нас українські старшини й радили нам: не їхати домів, бо поляки інтернують нас й триматимуть в таборі. Й по-чали вони оповідати нам; як то поляки знущаються на українцях

в Галичині. Між іншим сказали; що Україна заключила мир з Польщею, й тепер українська і польська армії спільно боряться проти російських большевиків. Та проте вони радили нам; не пхатись добровільно в польське ярмо, але вступати в Українську Армію. Й веліли нам висідати з вагонів та й іти на Українську Станицю у Відені — кажучи:

— На Українській Станиці обставини досить можливі. Приміщення і харчі задовільні. Коли збереться нас більше, поїдемо в Україну.

Висіли ми з вагонів, вставились чвірками, та й помарщували на Українську Станицю. На віденській вулиці залунала грімка українська пісня:

— А ми ж ту ю червону калину
Піднімемо!
А ми ж нашу славну Україну —
Гей-гей, розвеселимо!

Віденці приглядаючись нам, одні одних запитували: — Що це за військо маршує?

Прийшовши на Українську Станицю, тут зразу ж не подіблось нам. Тому через кілька днів покинули ми станицю, й на польській команді зголосились на виїзд домів.

Поляки, знаючи, що ми були на Українській Станиці — наємлялись з нас кажучи:

— А що, біда на Україні? — В ляхів таки ліпше! Польська команда відтранспортувала нас до Осьвенціму. В Осьвенцімі перебули ми чотирнадцять днів в контомації. Перейшли лікарський перевідгляд і дезинфекцію й одержавши лікарську посвідку — роз'їхалися домів.

13. ЗАХІДНА УКРАЇНА ПІД ПОЛЬСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ

Завзялисъ ляшки,
Завзялисъ панки,
Ще й превражї люди,
Ой, уже менi,
Милї браття,
Та добра й не буде!
(козацька дума)

Польща загарбавши Західну Україну, почала заводити свій лад. Але господарювати Польщі — як на українських землях так і на польських, — на початку було дуже тяжко. В Польщі і в Україні, чотири роки лютувала війна й понищила села, міста, фабрики, тому в Польщі в перших повоєнних роках був брак фабричних виробів. Але згодом ставало щораз то краще. Села, міста, фабрики, почали відбудовуватись. В крамницях щораз то більше появлялось фабричних виробів.

Але одне лихо ще залишилось. А саме, польська валюта з кож-

ним днем впадала на вартості. Нарешті впала так низько, що одна коробка сірників коштувала 50.000 польських марок.

В 1924-му році, Польща скасувала марки й випустила в обіг — золоті. 5 золотих і 20 грошей, мали вартість одного американського доляра й на тій вартості позістали на стало. Тоді в Польщі стало жити краще, але — не селянам. Бо сільсько-господарські продукти, в порівнянні з фабричними виробами, були — надто дешеві. Тому в селі був великий брак гроша.

Та, Польща не зважаючи на те, що в селі панує грошева посуха, обтяжила селян великими податками. Щоб заплатити хоч частину наложенного податку, селянин тягнув зо стайні останню корову чи порося, вів на торг, — й продавав.

Як що село до означеного речення не сплатило податку, тоді податковий уряд висилав в село екзекуторів, й вони фантували за податок що попало під руки. Хто в означеному речені не викупив зафантованіх речей, — і в той спосіб не заплатив податку, — тоді, екзекутори ті речі продавали на ліцитації, за дешевшу ціну, як вони вартували.

Щоб не допуститись до фантування і ліцитації, селяни забирали зо своєї господарки все, що тільки мали: теля, порося, збіжжя, кури... везли на торг, й уторгованими грішми платили податок. Ті селяни, які не мали, що продавати, — позичали грошей в жидів-лихварів за високі відсотки й платили податок. Таким чином село потапало в довгах.

Та ненаситній Польщі, замало було тих грошей, що вона здириала податками із своїх громадян, бо вона мала колосальні видатки.

Коли постала польська держава, вона мала чимало заслужених на війні вояків і старшин, яким під час війни обіцяла золоті гори, щоб вони боролись й будували Польщу. Після війни ті заслужені вояки і старшини — розуміли: вони побудували Польщу, й за те належиться їм нагорода. Тому одні допоминались землі, інші, державної посади.

Щоб їх задоволити, Польща, на українських землях парцлювала поміщицьку землю, й давала тим, що хотіли землі. А ті, які хотіли державної посади, розпихала їх по урядах, поліції, прикордонний сторожі та по інших державних установах.

Таким чином, Польща натворила чимало різних урядовців, з високою місячною платнею. Навіть і замітайко, що в уряді замітав канцелярії й коридори, належав також до групи урядовців й побирав високу місячну платню.

Польща часто влаштовувала державні свята, паради, забави, на які витрачувала чимало грошей з державної скарбниці. Будувала пляжі, пенсіонати, відпочинкові domi, а все те коштом держави. Але на все те Польща не шкодувала викидати гроші, бо ті гроші, вона набувала легко, податковим здирством із своїх громадян.

Польща намагалась зденаціоналізувати український народ. Тому на українських землях осаджувала своїх осадників, які мали допомагати денаціоналізувати українців. В усій Західній Україні будувала костелі, "Польські Доми Людові", створювала польські товариства й організації, вишкувала несвідомих українців-анальфа-

бетів, й ласими обіцянками заманювала їх до тих товариств й організацій й там польщила їх.

Українську шкільну дітвому насильно втягала до польської шкільної діточої організації "Дзеціна Колонія", і теж польщила її.

Нарешті, Польща створила шляхетську організацію "Шляхта Загродова", й до тієї організації, насильно втягала тих українців, що їх прізвища закінчувались на -ський. Їхніми прізвищами, Польща доказувала їм, що вони є поляки, та ще й шляхетського походження. Українці з прізвищами закінченими на -ський, відпекувались шляхетства й казали, що вони є українці, а не поляки. Але польська влада сказала їм:

— Ми переконаємося, що ви є!

І наказала українським парафіяльним урядам видати метрики тих людей, що їх прізвища закінчуються на -ський.

Священники почали виписувати метрики і очевидно закінчували прізвища кінцівкою -ський, бо так були написані в метрикалльній книзі. Польська влада заперечила:

— "Такого прізвища в польському народі немає. Польське прізвище закінчується на -скі".

І нібито за перекручування польських прізвищ, влада потягала священників до судової відповідальності. І як звичайно, суд карав священників шістьмісячною в'язницею. Було чимало священників таких, які були засуджені вже кілька разів на шість місяців й відбували кару у в'язниці.

Польща переконавшись, що такий метод польщення українців не доведе її до мети — пристосувала репресії й покотилася хвиля арештів в Західній Україні. Польські в'язниці були переповнені українцями. Наложено сувору цензуру на українську пресу і книжку.

Щоб знищити українську православну церкву, зорганізовано брутальне винищування православних церков. Зруйновано їх сотні. Розвалювано або забирають під польські костели українські православні церкви і церковне майно. До української Католицької Церкви поляки ставилися дещо обережніше, бо ця церква була у зв'язку з Римом, з яким Польща була у т. зв. конкордаті, а крім того, на митрополичому престолі у Львові сидів загально-відомий і цілім культурним світом поважаний Митрополит Андрей Шептицький.

Та все ж таки і українській Католицькій Церкві приходило не раз зазнавати тяжких ударів з боку польської влади.

II

Зараз же після окупації Західньої України польськими військами в 1919 р. усю країну залила хвиля польського терору. Почалися масові арешти й заслання українців. Скасовано всі права української мови в усіх публічних установах. Скасовано українські народні школи. Розв'язано читальні старого українського товариства "Просвіта" і "Кружки Рідної Школи". Наложено сувору цензуру на українську пресу і книжку, та роблено великі труднощі українській кооперації.

Українські вояки хоча покинули стрілецькі окопи й розійшлися з домів, але не кинули зброї з рук, тому в 1922-му році, заносилось на повстання проти Польщі. Це примусило Польщу піти українцям де в чому на уступки, й дозволила засновувати українські товариства, організації, Рідну Школу, кооперацію, пресу.

Українці зараз же почали засновувавти українські установи й в 1930-му році не було вже ні одного села, яке було б не зорганізоване. В найдальшому закутку, в найменшому селі, були читальня "Просвіти", Кооператива, "Кружок Рідної Школи", "Кружок Сільського Гospодаря." При читальнях "Просвіти", були зорганізовані аматорські гуртки, хори, дугті й смичкові оркестри.

Українських осягів і надбань, Польща злякалась, тому створила пацифікаційну банду, й вислава її в Західну Україну, щобона-зруйнувала все те, що українці надбали.

В 1930-му році, Польща в Західній Україні перевела ганебну пакетіфікацію. Пакетіфікаційна банда впадала до села, й в першій мірі зганяла мешканців даного села біля Громадського Уряду. Опісля гонила людей до читальні "Просвіти" і до Кооперативи, — при цьому била їх палицями — й під загрозою розстрілу, наказувала демолювати домівки. В читальні, люди вибивали вікна, ламали двері, зривали долівку, дах. Нищили бібліотеку, сцену, портрети, святі ікони. В кооперативі, скидали крамничні товари на одну купу, посыпали товченим склом й поливали нафтою.

Упоравшись в читальні й в кооперативі, — банда гонила людей до священника. Тут люди розкидали скирти зо збіжжям й поливали нафтою. Зривали дахи з господарських будинків. Демолювали дім, ламали меблі, роздирали подушки, перини, а пір'я розкидали в повітря. З комори виносили на подвір'я збіжжя, муку на одну купу, посыпали товченим склом й поливали нафтою.

Покінчивши вандалську роботу у священника, польські вандали гонили людей дальше в село, й робили те саме в голів читальні Тов. "Просвіти", Кооперативи, "Кружка Сільського Гospодаря", "Кружка Рідної Школи", та в свідомих селян. При цьому пакетіфікованих людей жорстоко катували. Вкінці арештували як звичайно: священника, голів українських установ, свідомих селян... й посадили у в'язниці. Пізніше, арештованих віддано на суд. Суд, як звичайно, пришпиллив підсуднім протидержавну діяльність й покарав відповідною карою в'язниці.

Але пакетіфікаційним злочином поляки не подолали українців, а навпаки, українці після пакетіфікації ще більш вперто взялись за працю. В першій мірі, почали ремонтувати пониженні пакетіфікацією читальняні і кооперативні домівки. Опісля в товариствах і кооперації праця безупинно йшла вперед, залишаючи по собі значні матеріальні й культурно-освітні здобутки. Вневдовзі кооперація охопила усі торговельні ділянки в Західній Україні.

Польща в безрадьому стані приглядалась українському культурно-освітньому й матеріальному розвиткам та збагачуванні українських міст і сіл. Щоб українцям припинити збагачування, — за-

радила:

— "Ані одної п'яди землі в не польські руки!"

Таким чином, Польща заборонила українцям набувати землю. Як що українець хотів купити кусок землі, мусів зректись своєї національності й перейти на польську. Але такі українці не траплялися.

Польща українськими культурно-освітніми і матеріальними здобутками перейнялась так, аж — збожеволіла. В божевільному стані, вона кинула клич до польського народу:

— "Бийте українців, — рятуйте польськість на східному кордоні!"

На цей божевільний клич, перші відгукнулись польські академіки у Львові. Вони озброївшись дрючками, револьверами, боксерами, нападали на українські установи, крамниці, приватні domi, били людей, демолювали домашню обстановку. В крамницях вибивали виставові шиби, з над дверей скидали вивіски з українським написом. Поліція спокійно приглядалась дикунським вибрикам академіків.

Слідом за львівськими академіками, по усій Західній Україні, пішла польська пів-військова організація — "Стшельци". Стшельци озброєні військовими рушницями, нападали на читальні Товариства "Просвіти" під час аматорських вистав і концертів. Били й розгanyaли публіку, а опісля демолювали домівку. Пошукувати захисту, справедливості, відшкодування, не було в кого.

В 1939-му році, Польща запроєктувала божевільний плян:

— "Усіх українців переселити з Західчої України до Польщі, а на їх місці поселити поляків!"

Божевільна Польща не зважала на те, що над нею німецько-гітлерівський орел розпустив уже свої крила, і сьогодні-завтра, вхопить її у свої кіхті і що наближується кінець її існування. Бона задумувала ще всіх українців переселити до Польщі.

14. — ВИБУХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В 1939-МУ РОЦІ

— 'Гей, рятуйте!' крикнув лях,
Немец нас мордує.
Ми oddalі Цешин-Шльонск,
Нех жище дарує!
А як хцеце то і Львуф
Гданськ — Вільно і креси,
Все награблене — чуже
Ви собе забежце!

Світова війна закінчилася. Замовкли гармати й скоростріли. Вояки кинули з рук зброю, опустили стрілецькі окопи та й розійшлися домів.

Але, воєнні хмари не розішлися. Над світом нависло марево другої світової війни. Поштовхом до війни був несправедливий лад, який запанував в світі після війни. Одні народи були вдоволені з

того ладу, інші — невдоволені, бо були покривдені.

Але найголовнішими розпалювачами війни, то були: Гітлерівська Німеччина і Советська Росія. Вони обидві стреміли до підбою світу, тому одна одній була тяжким ворогом. Цілий світ приглядався тим двом розпалювачам війни, ѿ очікував, коли між ними двома спалахне війна. Та одного дня в 1939-му році, по всьому світу, радиові хвилі рознесли неймовірну вістку. А саме:

— "Советсько-російський вожд Йосиф Сталін і німецький вожд Адольф Гітлер, — помирілись, й підписали "Пакт ненападу"; та ще й умовились: — На випадок війни, один одному допомагатиме. Росія — Німеччині харчами, а Німеччина — Росії зброєю й воєнними матеріалами. Свою умову затвердили розподілом Польщі. Німеччина має загарбати польські землі, а Росія Західну Україну. Але без війни, загарбати не можливо.

Щоб мати причину до війни, Гітлер зажадав; щоб Польща добровільно віддала Німеччині місто Гданськ і дала вільний перехід через Поморський Коридор до Східніх Прус. Якщо не погодиться на це, Німеччина піде війною на Польщу.

Польща злякалася Гітлерівської вимоги й погрози, й почала шукати поради у Франції і в Англії. Франція і Англія порадили Польщі боронитись перед Німеччиною й обіцяли їй свою допомогу. Польща зраділа й зараз же Німеччині відповіла:

— "Не дамо ні одної п'яди землі! — Не дамо ані гудзика, бо ми сильні, з'єднані і готові!"

28-го серпня 1939 року, Польща оповістила загальну мобілізацію, що охоплювала всіх військовиків від 21-го до 42-го року життя. На цю вістку ввесь світ засмутився. Хоча того дня надворі була прекрасна погода, але і сонце наче б засмутилось та й закрилось хмаринкою.

І знову настали плачі та прощання й випроваджування мужів, синів на війну, як і в 1914-му році.

1-го вересня 1939 року Німеччина почала війну з Польщею. Вже першого дня війни, німецькі літаки налетіли на більші польські міста не оминаючи і українських міст — Львова і Станиславова.

Німецько-польська війна тривала тільки 17 днів і Польща була розгромлена. Німецькі війська зайняли польські землі, а Західну Україну зайняли, згідно з умовою між Німеччиною і СССР, советські війська.

Большевики, окупуючи західно-українські землі, почали заводити свій лад. В школах пристосовуючи советську систему, ввели обов'язкове навчання московської мови й усунули навчання релігії. На церкви, єпископів, священиків і дяків наложили величезні налоги. Котрі церкви і священики не могли сплатити налогів, церкви зачинювано. Монахів і монахинь розігнано, а все монастирське майно зонаціоналізовано. Націоналізовано банки, промисловість і торгівлю, а на селян наложено тяжкі збіжеві та харчеві контингенти і примушувано їх вступити до колгостів.

II.

Дня 17-го вересня 1939-го року, Польща скапітулювала. Того ж дня вранці советські війська перейшли польсько-советський кордон й просуваючись щораз далі, зайняли Західну Україну. Надвечором танкова стежа була вже під Городенкою, але завернула назад.

В Городенці були ще польський уряд, поліція і військо. Хтось пустив полякам "качку", що советські війська прибули Польщі на поміч проти Німеччини. Поляки зраділи й одні одним вихвалились:

— "Тепер ми Німеччину розгромимо, бо совети прийшли нам на поміч!"

Другого дня вранці, в місті настали радість і великий рух. Поляки приготовлялися до вроцістої зустрічі своїх "союзників" - большевиків. На урядових і приватних будинках залопотіли в повітрі польські державні прапори. В крамницях у виставових вікнах, появивилися портрети польських державних мужів. Поліція увихаючись по місті, доглядала публічного порядку і щоб кожний мешканець міста на своєму домі вивісив польський державний прапор. Інакше платитиме кару. Коротко кажучи: — Польща відродилася.

Тільки шкода, що в той день в Городенці не був вже польський президент Ігнаци Мосціцкі, бо втік до Румунії й в той час їв румунську мамалигу та й не бачив що в українському містечку Городенці, відродилася Польща — "сильна, з'єднана і готова".

Але ж і жиди приготовлялися до зустрічі большевиків. Кожний жид на своєму домі вивісив большевицький червоний прапор. Їхнін удекорував портретами: Леніна, Сталіна, Карла Маркса та інших творців комунізму. Жидівська молодь начепила собі на грудях комуністичні відзнаки, — червону зірку з серпом і молотом, червоні краватки та інше, та й насміхалась з поляків — кажучи:

— Ого! — Польща вже "багрубес!" — Вже приходять наші (большевики)

О годині 8-мій вранці, на семаківському шляху дався чуги гуркіт моторів. Гуркіт щораз наближувався і ставав щораз сильніший. Раптом до міста почала в'їзджати низка большевицьких танків, а за танками вантажні авта з військом. Жиди, поляки і українці-комуністи, залягли вулицю по обидвох сторонах, й з піднесеними по комуністичному руками вгору — гукали:

— "Хай живе батько Сталін! — Хай живе комунізм! — Хай живе Червона Армія!"

Розумні ж люди, стояли спокійно й приглядались тим загадковим людям з таємничої країни. Під час похвальних вигуків юрби в честь Сталіна, комунізму та Червоної Армії, — ті люди не підносили рук вгору. Зараз до них прискакували жиди — й казали: — Товариші, ви чому не підносите руку вгору і не вітаєте нашу армію? — Що, може не подобалась вам? Не було іншої ради, тільки підносити руку вгору і гукати — хай живе, або виступити з юрби і як найшвидше тікати додому.

Я стояв в юрбі і теж приглядався Червоній Армії. Перед моїми очами переходили не вибрані здорові вояки, але збідовані, спра-

цьована, зголодована, нужденна маса людей, одягнена в таких же самих нужденних одностроях, — але озброєна від ніг до голови.

Зате її командири виглядали дуже добре. Малошо не кожний з грубим животиком та й одягнений гарно. Бо командири в більшості партійці-комуністи, комсомольці та кандидати до комуністичної партії. Всі вони живуть добре, бо наживаються з праці “чорно-‘рабочого’ пролетаріату.

Вояки, — це залякані раби комуністичного режиму. Між вояками і командирами, велика різниця та розбіжні дороги.

Перед будинок старіства заїхав автом якийсь високий командир. З будинку вийшов староста з урядовцями привітати командира — хлібом і сіллю. Але командир привітання не прийняв і наказав арештувати старосту і урядовців. Опісля звернувся до зібраного народу й промовив:

— “Брати українці!

Буржуазна Польща, виривала податками з ваших рук останній гріш. Ті гроши лежать в касах польських урядів. Ідіть до кас й відберіть собі свої гроши! — Ідіть і до поміщицького фільварку і забирайте собі все те, що там знаходиться, бо то ваша праця!”

Всяка голота зараз же кинулася грабити польські уряди. Розбивала каси й забирала з них гроши. Забирала канцелярійні меблі і все інше.

Злодії й бандити, які мали свої претенсії до поліції, кинулися на поліційну станицю, били поліцая, грабили й демолювали домівку.

Упоравшись в урядах, голота подалася до поміщицького фільварку. Тут забирала худобу, збіжжя, солому, не молочені снопи, меблі і все те, щойно попало під руки. Але всього того більше змарнувала, як схіснувала. В шпихлірах розсипала збіжжя по долівці й топтала по ньому ногами. В скиртах, голота набирала соломи і не молочених снопів з верху, а те що було нижче, порозтягала по землі, притоптала ногами й вимішала з болотом.

Корови і коні, що їх голота забрала домів, почала вигибати з голоду й невигоди, бо голота не знала як з тваринами поводитись.

З грошей і меблів награблених в польських урядах... а також і з худоби забраної в поміщицькому фільварку, голота не мала користі, бо через кілька тижнів, советська влада оповістила:

— “Гроши і меблі віддати до Райпарткуму! — А корови і коні відвести до радгоспу в поміщицькому фільварку! — Хто не виконає цього наказу — той буде суворо покараний!”

В кого залишилась ще яка жива худобина, той зараз відвів її до радгоспу. А в кого худобина загинула, той сіроманець відповідав перед судом, а опісля... відхотілось йому вже комуністичного добра.

Щойно советські танки в'їхали до Городенки, зараз же із них вискочили вояки й почали наліплювати на стінах кам'яниць пропагандивні афіши. Розвіщували транспаренти з комуністичними кличами, й червоні прапори та портрети Сталіна. Між людей розкидали летючки, в яких між іншим було згадано про польські податкові збирства, про заборону купівлі землі українцям та про осаджування польських собак-осадників на українських землях. А по-

літруки почали обіцяти нашим селянам:

— “Поміщицькі лани, ліси, стави, ріки, млини... все те, тепер буде ваше, й стане вам жити добре й весело під батьківським піклуванням батька Сталіна“.

Міське шумовиння і голота, та деякі несвідомі селяни й робітники, захопились комуністичною пропагандою. Свідомі ж люди, приглядаючись тому що діється... мовчали й очікували чогось — страшного.

Більшовики зараз же завели свій лад і в першій мірі почали арештовувати українських інтелігентів, свідомих селян й робітників. Арештованих як звичайно, суд засудив на довголітню в'язницю й вивезено їх в Сибір.

Щойно більшовики почали організувати советське життя на західно-українських землях, — жиди зараз же до українців і до всього українського, поставили себе на найвищий щабель злоби. Тому зразу ж стали допомагати більшевикам винищувати український народ так саме, як допомагали і мадярам вішати українців в 1914-15 рр.

Вже в початках організування советського життя, творилася і допомічна місцева “безпека” — міліція. До цієї установи зголошували себе — як в жодних режимах досі — найбільше жиди. Вправді це була “вища” і на цей лад побажана, еліта — фризіери, “чорні” торгівці, шматярі і фіякерники. Добірна безпека знала “найкрацє” про все і всіх, і нічого дивного що першими жертвами їхнього насильства падали свідомі одиниці по селах і найбільш вартий елемент робітників, інтелігентів. Шубравство і пахабність чорних типів не мала меж.

Дехто із свідомих українців, що залишився на волі, мусів залишати на ніч свою хату, (більшовики арештують тільки ніччю) — і берегти себе по неприступних закутинах села, щоб оминути нещастя. Міліція (жиди) робила всякого рода засідки, а коли мимо всього не вдалось її відшукати “виновника”, вписувала на “чорну листу” цілу його родину і при першому вивозі всіх їх без оправдання транспортували на Схід.

Після перших арештів і вивозів, більшевики націоналізували торгівлю і промисловість. В місті заснували декілька крамниць, але з браку краму ті крамниці світили пусткою. Коли вже дешо з харчевих потреб й товарів першого вжитку зявилось в магазині, народ товпився вижидуючи годинами або й днями на свою чергу.

Тут можна було почути різного рода визови з уст жидів, що ображували до глибини душі національні почування. Горе було тому, хто важився зареагувати. Зараз же обступили його жиди, й кричали: “Ти Петлоро, ти думаєш що тут прийшов Гітлер, й ви будете нас бити? Вже були такі мудрі поляки, що нас били й наганяли нас до Палестини. Але їх чорт вже забрав, то ж забере і вас, а ми таки позістанемо на нашій Україні!”

Що потім сталося з тим смільчаком, що відважився зареагувати на образу національного почування — це легко догадатись. Тому найчастіше другі присутні того рода образи збували мовчанкою.

Під крамницею стояли тисячі покупців і кожний із них хотів

щось купити. Але як звичайно, краму не вистачало для всіх покупців. Коли крам викінчувався, а покупців було багато ще, тоді покупці стовпились біля дверей крамниці і кожний із них намагався пропхатись до крамниці, щоб купити бодай кусок мила. З тієї причини, між покупцями зчинювались крик, зойк, сварка, а іноді і бійка. Тоді між покупців встравала міліція й наводила порядок.

Большевики, знаціоналізувавши промисловість, ремісників загнали до державних ремісничих артілей, де вони багато працювали, а мало заробляли. Сільським ремісникам було строго заборонено вдома будь що кому зробити. Як що швець своєму кумові чи сусіді навіть і задармо пришив латку до чобота, зате відповідав перед судом і був суворо покараний за "підрив" державної промисловості.

При кінці 1939-го року, в Західній Україні, большевики перевели вибори на депутатів, які мали їхати до Москви просити Сталіна, що він "з волі народу" Західну Україну прилучив до Радянської України. Кандидати на депутатів були згори призначенні. На виборчій листі, був тільки один кандидат, й на того як кандидата треба було голосувати. Кандидати, а опісля депутати то були сільські неграмотні бідняки.

Одного разу, зібрали всіх депутатів та й повезли їх до Москви, до Сталіна. Але вони в Москві не були та й Сталіна не бачили. Їх потримали кілька днів в Києві, а опісля завернули назад домів, й наказали їм, щоб на мітічках казали, що вони були в Москві і говорили з Сталіном.

Перед виборами, НКВД перевело масові арешти серед української інтелігенції і селян. А чимало селян вивезли з родиною до Казахстану.

Через кілька місяців відбулися другі вибори на депутатів до Верховної Ради в Москві. В тих виборах вибрано на депутатів кількох неграмотних селян, решту москалів.

Перед другими виборами, так як і перед першими, НКВД перевело масові арешти серед українців.

Та, большевики не забули і про польських осадників в Західній Україні. Одної ночі на початку 1940-го року, всіх осадників вивезли до Казахстану.

Після виборів, большевики почали вводити колгоспи. На початку нібіто не примушували вступити до колгоспу, а лише хто добровільно хотів. Але рівночасно з введенням колгоспів НКВД почало масові арешти і вивози селян. Тому чимало селян злякалися і щоб уникнути арешту чи вивозу, вступили до колгоспу, й там здали все своє майно, включно з батогом до коней. І таким чином заможні господари, раптом стали жебраками і колгоспними рабами.

Котрі селяни до колгоспу не вступили, на них наложено тяжкі налоги і збіжеві та харчеві контигенти, та ще й вписано їх на листу на вивіз.

В ТЮРМІ

Сонце сходить і заходить
А в моїй тюрмі темно,
Вдень і вночі вартові
Стережуть мое вікно.
Стережіть, як хочете
Я і так не втечу,
Хоч і хочеться на волю...
Кайдан пірвати не можу.
(тюремна пісня)

В 1940-му році, вже не було такої ночі, щоб в селі не арештовано кого, або не вивезено з родиною. Люди були перелякані і кожний один з жахом очікував тієї ночі, коли прийде на його черга арешту або вивозу з родиною. Люди ночами не спали тільки надслухували, чи не йдуть енкаведисти.

Чи собака забрехав на подвір'ю, чи сусід чогось прийшов і застукав до дверей, чи яке авто зупинилося біля воріт, в хаті всі смертельно перелякалися. Вже всі стоять на ногах, бо думають, що це НКВД.

Люди затратили охоту до праці, а натомість взялись за пиятику. Малощо їхне в кожній хаті гонили горілку самогонку. Пиятика і ледарство поширювались з кожним днем. Селяни вирізували худобу, свиней, дріб іли й пили до безстями. Нічого ніхто не щадив, бо кожний був свідомий того, що сьогодні, завтра, все треба буде здати до колгоспу, або полищити а самому їхати в товаровому вагоні, в голоді і в холоді до Казахстану, або в Сибір.

В ночі з 16-го на 17-го січня в 1941 році моя дружина збудила мене й сказала: Хтось ходить на нашому подвір'ю. Підніс я головати до колгоспу, або полищити, а самому їхати в товаровому вагоні, в холоді і в холоді до Казахстану, або в Сибір.

— Хто там?

— НКВД. — Відчиняй двері!

Дружина засвітила лампу й відчинила двері. До хати увійшли три енкаведисти, одягнені в цивільну одежду і два міліціонери, городенські жидки. Енкаведисти членою поздоровили мене, й один із них запитав:

— Хто господар цього дому?

— Я!

— Як ваше ім'я і прізвище?

— Ю. Витриваленко.

— Ми маємо наказ перевести трус у вашому домі. — Чи дозволите?

— Дозволюю!

Встав я з ліжка та й одягнувся. Енкаведисти почали трус. Переглядали кожну книжку, кожний клаптик паперу, заглядали в кожну закутину дому. Після трусу один з енкаведистів звернувшись до мене, сказав:

— Ви, гражданін, підете з нами до Комісаріату НКВД, бо начальник хоче з вами щось говорити!

Та чого ж він має йти тепер-вночі? — озвалась моя дружина. — Він піде вранці.

Це не ваша справа, граїдачко! — сказав енкаведист. — Ви ідіть в ліжко спати, а про мужа не турбуйтесь! Він зараз вернеться додому. I звернувшись до мене — сказав:

— Ну, пішли!

II.

На вулиці, біля моїх воріт, стояли сани запряжені парою коней. Мені наказали лягати на сани. Мене довкола обсіли енкаведисти і міліціонери, й коні з місця рушили біgom.

Приїхавши до Комісаріату НКВД, мене завели до в'язниці. В камері не застав я нікого, тільки на стінах вириті попередніми в'язнями написи: хто і коли був тут ув'язнений.

До камери увійшов голляр й обстриг мені волосся на голові. Опісля увійшов енкаведист й покликав мене до канцелярії. Тут зняли з може дві фотознятки — з переду і з профілю і відтиски з усіх десятю пальців рук. Забрали від мене все те, що я мав в кишеннях включно з пояском від штанів. Дали підписати не виловлені друки, й опісля відвели мене назад до камери.

О годині 5-тій над ранком, під конвоєм двох міліціонерів, від'їхав я потягом до Коломиї. По дорозі на станціях всідали до потягу ще й інші арештовані селяни.

Прибувши до в'язниці в Коломиї, в першій мірі всіх нас арештованих примістили в будді біля входових воріт, й було строго заборонено нам розмовляти між собою. Навіть рухами рук не могли ми порозуміватись між собою, бо за нашими рухами, через малу дірочку в дверях, пильно зорило око енкаведиста.

З будки викликали нас по одному. Прийшла черга і моя. Енкаведист завів мене до канцелярії. Тут інший енкаведист запитав мене; звідки я, і як звуся, й наказав мені роздягнутись до гола. Опісля, наказав мені стати ногами широко і згинатись так, щоб пальцями рук, доторкатись долівки. Опісля підноситись і згинатись... і так кількачадцять разів. Опісля заглядав мені в рот, у спину, обмацював пахви й перемацав мою одежду.

Після провірки завели мене до камери, в якій застав я тільки одного в'язня. Той в'язень зразу ж завів зо мною таку дружню розмову, наче б ми собі давно вже знайомі і добре друзі:

— “Ти, братчику, засуджений чи арештований? — запитав в'язень.

— Арештований. — сказав я.

— Защо?

— Не знаю!

— “Ти мабуть за політику арештований, — сказав в'язень. — Але як що будеш мудрий — завтра будеш вдома. А як що будеш дурний — ніколи не вийдеш з в'язниці. Я також за політику арештований, але я не дурний, тому сьогодні виходжу на волю. Мене арештували за прналежність до “Організації Українських Націо-

налістів“, але і на допитах я слідчому признався до всього й сказав; що виступаю з членів ОУН, і буду чесним советським громадянином. Тому слідчий звільчує мене з в'язниці. Тож раджу і тобі: — На допитах признайся слідчому до всього, і пообіцяй; що будеш чесним советським громадянином. Тоді слідчий звільнить тебе із в'язниці“.

При цьому, він наче слідчий допитував мене, до якої партії я принадлежний та чи тепер читав я пресу ОУН. Я зразу ж зрозумів, що він є НКВД-івський агент, тому не хотів я з ним розмовляти.

З тим в'язнем перебув я до вечора. Він цілий день морочив мене, щоб я признався слідчому до всього того, що слідчий питатиме. Він говорив тільки на політичну тему. Між іншим казав: що ОУН, буде “причинником винищення українського народу“.

Ввечорі, енкаведист відчинив двері й сказав йому: — Ви, товаришу, звільнені. — Ідіть додому!

В'язень нібіто дуже зрадів, й прощаючись зо мною — сказав:

— “Роби, братчику мій, так, як я тобі радив, то і ти підеш додому!“

Вже ніч.

Мені навкучилось бути самому. Хоч той в'язень недобра людина, НКВД-івський агент, підлій зрадник, провокатор... та все ж таки у двох приемніше було перебувати, як самому одному.

Довкола мене царила гробова тиша. Деколи на коридорі було чути тихий людський хід, й опісля — знову тиша.

Сиджучи на долівці, мою голову обсили різні важкі думки. Хоча відчував я перевтомлення на душі і на тілі, але спати я не міг. Бо на голій, твердій, холодній долівці, — сон мене не брав. З нудьги я курив цигарку за цигаркою. (Куриво, енкаведисти не забрали від мене). — З поблизького польського-езуїтського костела, було чути, як на вежі годинник видзвонював години. То було мені полегшою в моїй нудьгі, бо хоч знову знаєвідома година.

На вежі, годинник віддзвонив годину 2-гу після півночі. Раптом відчинились двері, на порозі з'явився енкаведист, й притишеним голосом наказав мені:

— Заложи руки за спину й виходи! Коридором йди тихенько, без стукоту!

Енкаведист завів мене до канцелярії слідчого. Слідчий запитав мене:

— Ти є членом “Організації Українських Націоналістів?“

— Ні! сказав я. — Я ніколи не був і не є принадлежний до ОУН!

— Ти, брешеш! — гукнув слідчий. — Мені добре відомо, що ти принадлежний до ОУН. Тому мусиш мені виявити всіх тих інших членів ОУН, з якими ти сходився і займався протисоветською діяльністю. А також, де члени ОУН сходяться і хто доносить їм пресу.

— Не знаю! — сказав я. — Бо до ОУН, я не принадлежний!

Більш години слідчий допитував мене. Погрожував мені розстрілом, обіцяв звільнення... щоб лише сказати йому те, про що він допитував. Та я притримувався тільки одного слова:

— Не знаю!

— Побачимо! — сказав слідчий. — І стукнув рукою по столі. До канцелярії увійшов енкаведист. Слідчий показавши на мене рукою — сказав:

— Ізолірувати!

Енкаведист завів мене до камери, в якій не було нікого і нічого. Не було хочби малого ослінчика, щоб сісти на його. Як довго перебував я в тій камері, — не знаю, бо затратив рахубу днів. Але менш-більш два тижні. Весь той час, з нудьги, самітності, безділля, турботи... я був близький божевілля. Єдиним моїм заняттям і розрадою були воші, які намножилися в моїй одежі тисячі. Цілими днями грався я з вошами війни. Назбирав їх сто чи двісті штук, вставив на долівці й посортував: Малі, це були — вояки. Більші — підтаршини. А ще більші — старшини. А ті воші, що були великі як біб, то були генерали. Опісля вставляв їх у два ряди, й гонив в наступ одних на других. Котра вош дезертувала з поля бою, я карав її карою смерти.

Одної ночі, енкаведист забрав мене до слідчого. Слідчий допитував мене те саме, що й раніше. Але я казав: — Не знаю.

Моя відповідь розсердила слідчого й він почав бити мене по лиці. Після допитів заведено мене до спільноти камери ч. 91. Камера була виповнена в'язнями вщерть, тому я зупинився біля дверей, бо пропхатись через натовп в'язнів далі не міг. З браку місця, вночі в'язні спали по черзі. До півночі спали одні, а після півночі спали другі.

В коломийській в'язниці побував я два місяці. За той час я був кілька разів в слідчого на допиті і кожний раз, слідчий бив мене по лиці.

Одної ночі, 300 в'язнів — між ними і мене — перевезли до в'язниці в Станиславові. Тут два тижні перебув я спокійно. Та, одної ночі, покликали мене до слідчого на допит. Слідчий зразу ж зачинув мені приналежність до ОУН, й домагався, щоб я виявив юму тих людей, з якими я співдіяв проти СССР. До ОУН, я не приналежний — сказав я. — Ні з ким не...

Але слідчий не дав мені договорити. Накинувся на мене з вульгарними московськими словами, — вийняв з кобура револьвера, прискочив до мене й скрикнув:

— Скотино, говори правду, бо інакше уб'ю тебе!

Та я вдарив мене револьвером по зубах й вибив чотири зуби. Я впав на долівку.

— Вставай! — скрикнув слідчий. — Але я не мав сили піднятись. Він підніс мене й сказав:

— Чи будеш говорити правду?

Та, з великого болю я не міг говорити. Він глянувши на мою окривавлену бороду... звелів енкаведистові відвести мене до камери.

Через кілька днів... одної ночі раптом відчинились двері. На порозі став енкаведист — й гукнув:

— Букви: А, Б, В, Г, Д — виходи з речами! Вийшов і я, бо була виголошена перша буква, і того прізвища. В коридорі, енкаве-

дисти вставляли нас двійками й вели до лазні. Тут обстригли нас, ми викупались й дали свою одежду до дезенфекції. З лазні завели нас до транспортової залі. Тут застали ми кількасот в'язнів. Незабаром прибули ще в'язні, й всіх нас було 1.000 людей. Були тут українські інтелігенти, студенти, селяни, робітники. Були й поляки-поміщики та бувші завідуючі поміщицькими фільварками і бувші польські урядовці, тільки жидів не було.

III.

В транспортовій залі, були ми одну добу й опісля викликали нас по десять людей на коридор, й наказували роздягатись до гола! Нашу одежду енкаведисти провіряли, і як що в одежі чи у взутті, який рубець чи латка були енкаведистам підозрілі — розпорювали.

Провірка одежі тривала дві доби. Ввечорі, наказали нам виходити надвір! На подвір'ю були "чорні ворони" (закриті авта, якими возять в'язнів). Всіли ми до "чорних воронів", й поїхали на залишничну стачцю. Тут пересіли ми до в'язничних вагонів й поїхали далі. Куди нас везуть не було нам відомо.

Іхали ми цілу ніч, а над ранком, на одній станції, наші вагони відчепили від потягу й затрутили на сліпий тор. Тут стояли ми шілий день, а ввечорі поїхали далі. Іхали ми чотири доби. Вде, стояли на станції, а вночі іхали.

Під час подорожі, перші два дні, не дали нам їсти ані води напитись. Аж третього дня видали нам по куску хліба і по куску соленої риби, а води не дали. Зголоджені люди споживши хліб і солону рибу, відчули невгласиму спрагу й домагались води. Але енкаведисти іронічно усміхались й казали:

— Нет води!

Аж другого дня, до кожного вагону подали одне відро теплої води. Вода смерділа машиновою оливою, але спрагнені люди пили ї таку. Та ще й такої води не було подостатком.

Після чотирьох діб мученичої подорожі, приїхали ми до Житомира. Тому що ми приїхали вранці, наші вагони, як звичайно, затручені на сліпий тор. Ввечорі "чорними воронами" перевезено нас до в'язниці. Житомирська в'язниця, це величезний будинок, і був заповнений в'язнями вщерть. Тут були люди різного віку і звання: інтелігенти, урядовці, військовики, колгоспники, робітники, партійці-комуністи, а навіть і енкаведисти.

В житомирській в'язниці, кілька тижнів перебув я спокійно. Аж одної ночі, покликано мене до слідчого на допит. Слідчий допитував мене те саме, що допитували слідчі в Коломиї і в Станиславові. При цьому погрожував мені розстрілом, обіцяв звільнення, але не бив мене. Та я казав йому те саме, що казав слідчим в Коломиї і в Станиславові: — Не знаю!

14. — НА БУДОВИ ЛЕРОДРОМУ В СУЄМЦЯХ

Сповнилась міра, кров братів,
Нелюдські злочини катів
І зганьблена народна честь
Зродила месть,
Криваву месть.

Минув один тиждень, а мене не викликувано на допити. Одного дня, енкаведист відчинив двері й почав викликати в'язнів. Хто з викликаний, виходив на коридор.

Викликав і мене. З коридору повели нас до лазні. Тут обстригли на голови і бороди, ми скупались і дали свою одежду до дезінфекції. З лазні повели нас до транспортової залі. Вночі, виводили малими групами на подвір'я, група всідала до "чорних воронів" зід'їджала на залізничну станцію. Всі ми думали, що нас вивозять в Сибір, або до Казахстану. Але виїхавши з Житомира, наш гляг ішов на Захід.

Не довго ми їхали. На малій станції, біля села Колоденка, сіли ми з потягу, й піхотою пішли далі. Тоді побачив я, що нас є 00 чоловіків і 300 жінок і всі з Галичини. Під час ходу, ми змінились з собою й розмовляли. Енкаведисти не забороняли нам нічого, і на наше здивування, поводились з нами досить членно.

Коли на станції висідали ми з потягу, все небо було закрите зими хмарами. Коли ми вже ішли, почав падати раптовий зливний дощ. Тут терен рівний, тому дощівка не спливала, й зелений під перемінився в море. Ми брели поколіна в дощівці й залидве вошли ноги за собою. Після одногодинного ходу, прийшли ми до радяни біля села Суемці. Тут ми примістилися в одній великій шопі. Ава Тобі, Господи, що ми вже під дахом, бо надворі дощ ллеться з відра. Набродившись дощівкою та перемоклі дощем, відчували нестерпний холод, тому кожний із нас, дрижав усім тілом.

Але ж і в шопі не могли ми загрітись, бо діравий дах і діравіни пропускали вітер і дощ. В шопі вся долівка була покрита дощкою. Не було сухого місця, щоб сісти відпочити.

Енкаведисти сказали нам, що тут ми побудемо довший час, і звени нам зробили собі лігво, щоб мати на чому спати. Білл шопи лежло на купі дерева. Енкаведисти дали нам пилу, кілька сокир і вяхів, й з того дерсва змайстрували ми нари. Радгоспники привели соломи, ми настелили на нарах та й вигідно порозлягались.

Але лежати довго ми не могли, бо по шопі гонив весняний ходний вітер, а через діравий дах, грубими струями спливала на нас щівка. Ми відчували нестерпний холод. Наша мокра одіж ще збільшувала нам холод. Огрітись та осушитись не було де, тому кожний нас дрижав усім тілом і цокотів зубами. Так проминула нам цініч.

Бранці, не дали нам їсти. Та, вже й полудень, а їсти таки не ють. Почали ми допоминатись їжі. Але енкаведист — що був начим начальником — сказав:

— Я вислав хури до магазину за харчевими продуктами для

vas. Коли їх привезуть, зараз же я видам вам хліб і накажу варити вечерю.

Вжевечір. — Вже й пізна ніч, а хури з харчевими продуктами ще не приїхали. Полягали ми спати, але сон не брав нас, бо ми були голодні.

Другого дня вранці, — нема їжі. Вже й полудень, — немає. Почекали ми знову допоминатись їжі, а начальник сказав:

— Вже везуть харчі, але запізнились, бо коні з возами застрягли в болоті та й не можуть вийхати.

В обіцянці та в надії минув і другий день.

Третього дня вранці, начальник звелів нам вибрести кільках кухарів і мулярів, щоб вимурували кухню та й вставили кітли для варення страви. Ввечорі, кухня була готова, але кухарі не варили, бо не було що. Хури приїхали, але привезли тільки трошки хліба. Начальник роздав нам по малому шматкові хліба яким ми не наситились, а лише роздражнили голод.

Четвертого дня, після полудня, привезли одну хуру напів зогнилої картоплі і бочку оселедців, — хліба не привезли. Кухарі вибрали що краці картоплі й зварили з лушпизною. Ввечорі, видали нам по чотири картоплі і по пів оселедця. Від того дня, почали давати нам їжу один раз денчо. Але, коли зварили страву, тоді не дали хліба. А коли дали хліба, — не варили страви тільки кипяток. (Горячу чисту воду, яку давали нам до хліба) — На тих харчах перебули ми два тижні.

Хоча терпіли ми голод і холод, бо щоденний дощ і холодний вітер, таки дуже докучали нам, та проте краще почувались ми тут, як у в'язниці в смердючій, душній камері та ще й в такому натовпі, що не було місця поступити один крок. А тут біля шопи можна було проходити на свіжому повітрі цілий день. Вночі виходити з шопи надвір, було заборонено.

Одного дня, начальник сказав нам:

— Ви приїхали сюди на працю, й будете будувати тут восний аеродром. Сюди прибудуть ще 5.000 заключоних. (в'язнів) До кінця місяця вересня — цього року, аеродром обов'язково мусить бути закінчений! Тому мусите працювати по "стахановському!" (Понад норму, чи так би мовити понад сили). — Хто буде виконувати працю понад норму, той буде отримувати 900 грамів хліба денно і другий котел, (краці харчі) та ще й трошки грошей. Як що в означенному речинці закінчите будову аеродрому, всі будете звільнені й поїдете домів. Завтра починатимемо будову табору, щоб ви мали де замешкати. Коли табір буде закінчений, ви перейдете звідси до табору, й тоді починатимете будову аеродрому.

Другого дня вранці, дали нам на снідання "баланду" (горячу воду, заправлену житньою мукою) — і по 600 грамів хліба. Після снідання, пішли ми на місце праці. Тут застали ми кілька куп дерева, дощок, цегли. В першій мірі, почали ми будувати бараки. Довкола бараків, закопали високі стовпи та обснували колючим дротом. В чотирьох кутах табору, побудували вартівничі вежі. Опісля перейшли ми жити до табору й почали будову аеродрому.

Аеродром мав займати 25 квадратових кілометрів простору. Тож крім в'язнів, большевики позганяли на працю ще й десятки тич колгоспників: чоловіків, жінок і дітей-підростків з баранівськота сусідніх районів. Закипіла горячкова праця на аеродромі, в лів каміноломі, на залізничній станції... Колгоспники вдень і вночі хурами, автами звозували на аеродром будівлі та матеріали.

Нас в'язнів, поділено на три групи: Одна група працювала на пощадці". Вирівнювала лопатами землю.

Друга група, працювала в "карієрі". (в каміноломі).

Третя група, працювала на "щебіонці". Товкала молотками каменя на дрібні куски.

Мене призначено на щебіонку. Працювали ми 12 годин денно. в праці, як звичайно за большевицьким режимом, — заведено рму. На щебіонці, першого дня, призначено нам на норму навкти 70 кубічних центиметрів. Ту норму майже всі в'язні виконали. Таборова влада побачивши, що норма виконана — сказала:

— "Ta норма замала!"

І на другий день призначила на норму один кубічний метер. які в'язні і ту норму виконали. Тому влада підбільшила норму на 45 сантиметрів. Але та норма була вже завелика й тому ніхіз нас не міг її виконати. Не виконування норми, мало злі наїдки для нас, бо як хто працював, такий і харч отримував. Хто конав би норму 100 відсотково, той отримав 700 грамів хліба ден, і на обід і на вечерю по дві страви. Але такі, щоб виконували рму 100 відсотково, — між нами не траплялись. А таких що вибляли 50 відсотків, — було мало. Більшість в'язнів виробляли менше як 50 відсотків.

Хто виробляв 50 відсотків норми, той отримував 600 грамів хлібенно і на обід і на вечерю по одній страві.

Хто виробляв менше як 50 відсотків, той отримував тільки 400 змів хліба, а на обід і на вечерю страви не отримував. Тому в тарі запанував голод. З голоду і з тяжкої праці, в'язні почали хворіти і — умирати.

Щоб уникнути голодової смерти, ми видумували різні способи, щоб виконати норму й отримати харчі. Товкли ми каміння цілийень, а над вечером кожний із нас своє каміння складав на купку, приайде десятник міряти, скільки хто натовк. Щоб було до міри, накладали на купку велике каміння, а зверху насыпали товчено, і — норма виконана. Прийшов десятник, зміряв купку — запив в книжці, та й пішов далі.

Але наша спекуляція виявилась. Тому, десятник змірявши купу, провіряв, чи немає в ній великого каміння. Та на це ми собі дали раду. Каміння з наших купок, забирали жінки й зсипали на вेकі купи. Ми крадьком набирали каміння з великих куп, доклали до своїх купок. Це, деякий час, вдавалось нам. Та одного разу, женер переміряв всі велики кути каміння, і --- стала дивовижка. В пах не було ані половини того каміння, що було записане в книжці.

Влада здогадалась в чому справа, й біля великих куп, поставиварту.

Але ми й дальше давали собі раду. Ми умовились з тими жінками, що носили каміння на велику купу. Вони несучи каміння, — висипали їх наші купки. Та влада і це здогадалась, їй до жінок дала вартового.

І знову запачував голод в таборі. З голоду в'язні ослабли вже так, що малохто був такий що виробляв норму 30 відсотків. Щоб виробити бодай 50 відсотків норму, влада продовжила трудодень на дві години. Але в'язні зголодовані та виснажені тяжкою працею, що день то менше виробляли відсотків.

Це смертельно злякало начальника табору. Адже ж він відповідальній за аеродром. Якщо в означеному речинці, аеродром буде не закінчений, — йому загрожує розстріл. Тому він ганяв поміж наами, їй погрозою, просьбою та обіцянкою різних благ, підганяв нас до жвавішої праці. Але успіху з того не мав, тому запитав нас:

— Чому ви не хочете працювати? Працювати ми хочемо. — сказали ми. — Але не маємо сили до праці, бо ми зголодовані і перепрацьовані. Дайте нам теплої страви, бо на самому хлібі і воді, бодай два дні в місяці відпочинку, тоді ми зробимо відсотків більше!

Від того дня, почали давати нам вполудень і ввечорі баланди, й тоді ми виробляли дешо більше відсотків.

Одного разу, до табору прибуло 5.000 в'язнів з Донбасу: 4.000 чоловіків і 1.000 жінок. Ті в'язні, були засуджені на довголітню в'язницю за кримінальні злочини. Поміж ними було чимало чоловіків їй жінок, які перебули у в'язниці 8-10 років. Загально, ті в'язні були позбавлені вже людської гідності і моралі. Їхня поведінка була більш брутальна, як поведінка диких звірів.

Ми, галичани, мали на собі ще добру близну, одежду, взуття, і по можливості утримували себе чисто. А в'язні з Донбасу, — як чоловіки так і жінки, — були забруднені, завошивлені, одягнені в дране лахміття. Вони ласим оком споглядали на нашу одежду, їй тому гуртом 10-20 людей, часто нападали на одного чи двох галичан, й здирали з них одежду, близну, взуття.

Та їй жінки не були кращі як чоловіки. Жінки теж нападали на жінок-галичанок і ограблювали їх до сорочки. Тому в'язнів з Донбасу ми назвали — "вовками".

Ми вдавались за скаргою на "вовків" до начальника табору й просили в нього захисту. Та начальник сказав:

— Обороняйтесь самі перед нападом "вовків". — Як що уб'єте їх п'ятьох, десятьох чи їй більше, зате не будете відповідати!

Зараз з же ми згуртувалися, і коли "вовки" нападали на кого із галичан, ми гуртом кидалися на "вовків", їй били їх лопатами, молотками та камінням. На наше щастя, вони бійки дуже боялись.

15. — ВИБУХ НІМЕЦЬКО-СОВЄТСЬКОЇ ВІЙНИ

На полю бою, на кровавім
Гайвороння кряче, —
А над руїнами країни
Наша мати плаче.

Мій краю нещасний вогнями палаючий,
За що Тя зкатовано, кров'ю залито?
За що це прокляття, Ти терпиш конаючи?
За віщо руїнами, смертью покрито?

(В. Орлик)

Біля аеродрому і нашого табору, переходила заліznодорога. Тому бачили ми кожний потяг і все те, що на ньому везлося. Днями і ночами довжезні потяги навантажені військом, танками, гарматами, літаками, стрілою гнали на Захід. То був явний доказ, що СССР приготовляється до війни з Німеччиною.

Алеж і Німеччина не дармувала. Вона нав'язала воєнний союз з Мадярчиною, Румунією, Фінляндією, й висилала туди свої війська. Таким чином, Німеччина оточила СССР з трьох сторін.

22-го червня в 1941-му році, вранці, по всьому аеродромі облетіла вістка:

— "Між Німеччиною і СССР, вибухла війна. На німецько-советському кордоні, вже точаться тяжкі бої".

Коли ввечорі повернули ми з праці до табору, по всьому таборі були розліплені афіши:

— "Громадяни СССР!"

— "Сьогодні о годині 4-тій вранці, німецький бандит Адольф Гітлер, напав на нашу мирну країну. Збомбардував наші міста: Львів, Станиславів, Одесу, Житомир.

Ми не хочемо війни! — Але розбишацький, гітлерівський напад, ми не могли пропустити безкарно, тому Німеччині ми відповіли бомбардуванням німецьких міст.

На німецько-советському кордоні, вже відбуваються бої. Наша доблесна Червона Армія, перейшла вже німецький кордон, здобула чимало німецьких міст, і безупину йде далі.

Всі чесні громадяни СССР, обов'язані йти слідом Червоної Армії й захищати нашу дорогу батьківщину перед німецькими фашистами.

Я впевнений в цьому, що громадяни СССР не завагаються життя своє віддати за батьківщину, за свободу, за батька Сталіна".

"Комісар закордонних справ — В. Молотов"

II

Другого дня вранці, налетіли німецькі літаки, й довкола нас бомбардували військові нафтосховища, залізничні станції, та обстрі-

лювали скорострілами потяги з військовими транспортами.

Війна між Німеччиною і ССР розгорілась. До нас нишком доходили вісті:

— "Червона Армія, не хоче воювати. — Червоно-армійці масово здаються в німецький полон. Інші розсипались й малими гуртами в безладі тікають — хто куди. — Німці, нестримно йдуть вперед, й зайняли вже західно-українські землі, й займають Велику Україну".

А єнкаведисти казали нам:

— "Червона Армія зайняла Варшаву".

А другого дня казали:

— "Червона Армія вже під Берліном, й через кілька днів розвалить Німеччину, й війна буде закінчена!"

Котрі вісті були правдиві — ми не знали. Чи ті, що казали єнкаведисти, чи ті, що до нас нишком доходили.

Одного дня, на шляху, що переходив через аеродром, — побачили ми валку підвод. Коли валка наблизилась до нас, пізнали ми галицьких жидів. Завели ми з ними балачку, й вони сказали нам, що Галичину зайняли вже німецькі війська.

То були ті жиди, які під час окупації Західної України совєтськими військами, допускались злочинів на українському народові. Тепер тікали з большевиками, щоб уникнути заслуженої карі.

Через кілька днів, почули ми далекі гуркоти гармат. З кожним днем, гуркоти гармат ставали щораз то ближчі. Щораз сильніші. Одної ночі, гуркоти гармат були вже такі близькі і сильні, що від них дрижали наші бараки. Над ранком гармати раптом замовкли.

Вранці вийшли ми на працю. Після обіду, прийшов нам наказ:

— "Кидати все з рук, й залишити на місці, а самим йти до табору!"

В таборі наказали нам пакувати свої речі, бо йдемо до Житомира.

Нас поділено на групи, по 500 людей в кожній, й ніччю вийшли ми з табору. Для більшої забезпеки перед німецькими літаками, повели нас лісовими дорогами. Ішли ми цілий тиждень в голоді, бо на дорогу видали нам по одному кілограмові хліба, по 250 грамів сала і по 100 грамів цукру.

Прийшовши під Житомир, тут в лісі перебули ми до вечора. Ніччю, повели нас до Житомира й тут примістили у в'язниці. З моєї групи 100 людей, — між ними і мене примістили в невеличкій в'язниці в підвалах.

В тій в'язниці, переживали ми справжні пекельні муки: тісноста, душно, сморід, брак повітря і голод. Як довго триватимуть ті муки і який буде їх кінець, цього ніхто із нас не міг передбачити.

В'язні одної камери, з в'язнями сусідніх камер, розмовляли з собою та зв. в'язничним телефоном. В'язень даної камери, стукає по стіні сусідньої камери. В'язень сусідньої камери відзвивається теж стукотом по стіні. Опісля обидва в'язні лягають на долівку. Один із них прикладав уста до стіни — говорить. Другий в тому місці прикладавши ухо — слухає, і все виразно чує.

Одної ночі, в'язні - в'язничним телефоном, одні одним передавали вісті:

— "Сьогодні — завтра, німці зайдуть Житомир. — Советська влада тікає. — В'язнів за кримінальні злочини, випустять на волю, політичних — розстріляють!"

III.

Минали дні за днями. Фронт з кожним днем наближувався до Житомира. Житомир дрижав від вибухів бомб та гармат. Німецькі літаки бомбардували Житомир вдень і вночі.

Одного дня, наша в'язниця задрижала від гуркоту гармат. На в'язничному подвір'ю зчинився великий рух. Одні авта з подвір'я виїзджали, інші заїзджали. На подвір'ю увихались енкаведисти як 'божевільні'. В'язні передавали одні одним різні вісті; тризубні і потішаючі.

Вночі, на в'язничному подвір'ю почули ми розпачливі вигуки енкаведистів і велику метушню. З міста доносились густі стріли рушниць, скорострілів, та вибухи ручних гранат.

Над ранком, на в'язничному подвір'ю запанувала тиша. Бранці, не дали нам снідання, ані вполудень обіду. Тому ми стукаючи у двері, допоминалисіть їжі. Але ніхто не відзвивався. В коридорі і на подвір'ю панувала гробова тиша.

В місті клекотіли скоростріли, й їхній клекіт поширюючись по всьому Житомирі дійшов і до нашої в'язниці. Нарешті почули ми вигуки німецьких вояків. В'язні радісно загомоніли:

— Німці! Німці!

І кинулись розбивати двері камер. Але двері були сильні, й голими руками тяжко було їх розбити.

Після полуничі на в'язничному подвір'ю загомоніли люди:

— "Брати, виходіть на волю".

То були мешканці Житомира. Вони прийшли визволити нас з в'язниці. На коридорі почули ми стукання сокирами та молотами по дверях камер. Двері відчинялися. З камер вибігали в'язні, й дякуючи мешканцям Житомира за визволення, розходились домів.

Я стоваришувався з студентом Василем Стрибком — з Снятинщини й ми у двох вирушили домів. Вийшовши на автостраду Житомир, Рівне, переходили ми селами: Пулини, Івановичі, Курнє... та й ішли до Новограду Волинського.

Автострадою ішли на фронт німецька війська, але вони не чіпали нас. Та, на автостраду часто налітали советські літаки й бомбардували німецька війська. Це загрожувало нам пораненням, або і смертю. Щоб уникнути цього нещастя, ми зійшли з автостради, й пішли польовими та лісовими дорогами. Але від автостради не дуже віддалювались, бо боялись, щоб не наткнутись на советські війська, які залишилися в лісах.

Ішли ми три дні, й ніде не бачили німецького, ні советського війська. Прийшли ми до села Соколівки. На вулиці стояв гурт людей. Один з гурту зупинив нас й сказав:

— "Станьте люди добрі, та віддихніте трішки! Я бачу що ви

люди мандрівні. Тому, будь ласка, роскажіть нам, де бували, що чуvalи, і що видали та які зайдли новини у світі. Бо новин тепер є дуже багато, а ми нічого не знаємо. Живемо тут серед лісів і нічого не бачимо, не чуємо і не знаємо що де діється. Наші (большевики) від нас забралися, а німці ще не прийшли, й ми залишилися без влади, тому не знаємо що нам тепер робити“.

Я оповів ім: хто ми, звідки і куди йдемо, і сказав, що німці зайнняли Житомир.

Ой, Господи милосердний! — загомонів гурт. — Німці вже так далеко, а ми нічого не знаємо.

Пішли ми далі.

Ішли ми польовою широкою дорогою й наблизувались до якось села. Раптом з села виникли червоноармійці — приблизно 50 людей, та й ішли проти нас. Коли ми зійшлися з червоноармійцями, — їхній командир зупинив нас, і по українському запитав:

— Хлопці, у вас є що закурити?

— Є, — сказав я.

— Будь ласка, дайте одну папіроску! Я дав йому московської махорки і кусок газети. Він скрутів цигарку, запалив, зо смаком втягнув дим в груди, й наказав червоноармійцям сідати на землю. Опісля сів і він та й звелів сідати і нам — й запитав:

— Ви, хлопці, звідки і куди йдете?

Ми були заключенні в Житомирі. — сказав я. — Тепер йдемо додому.

— Чи ви бачили де німців?

— Бачили!

— Де?

— В Житомирі і на автостраді.

— В Житомирі вже є німці?

— Так!

Командир вдоволено усміхнувся.

Коли це ми сиділи й курили, надійшли ще червоноармійці. Їх командир побачивши що цей курить, — теж по українському сказав:

— Я бачу, що тобі добре поводиться, бо ти куриш, — й запитав: — В тебе є табачок?

— Не маю!

— А що ж куриш?

— Та ось, хлопці угостили цигаркою махорки.

Прибувши командир звернувшись до нас — запитав:

— Ще маєте махорку?

— Є.

— Дозвольте ж закурити!

Я дав йому махорки і кусок газети.

— Житомир вже зайнняли німці! — сказав перший командир.

— Звідки знаєш?

— Та ось хлопці кажуть. — Вони з Житомира йдуть.

Прибувши командир вдоволено усміхнувся, вдарив дружньо рукою першого командира по плечі — й сказав:

— Значить, харашо!

Й обидва командири зареготались.

Над вечірком прийшли ми до села Несолонь. Село гарне й велике та оточене лісами. Серед села пишалась велика з трьома банями церква. Заходяче сонце своїми проміннями озолотило бані на церкві, село і довколишні ліси. То був чарівний вид, який зробив мені дуже міле враження. Тому я задеклямував віршик Тараса Шевченка:

— “Село! І серце одпочине...

Село на нашій Україні

Неначе писанка: село

Зеленим гаєм поросло”.

На вид церкви, я відчув сильну жажду молитви. Тому задумав я вступити до церкви та подякувати Богу за вирятування мене з московсько-большевицької каторги. Біля церкви стояв гурт людей. З болем серця слухав я, коли ті люди оповідали мені, як то большевики руйнували церкву. Й тепер в церкві немає нічого тільки голі стіни.

Глянув я на церкву. На банях хрестів не було, тільки стирчали куски дерева, до яких колись були прикріплені хрести. На стінах церкви були великі написи:

— ”Релігія, оп’юм народу! — Долой релігія! Хай живе комуністична партія!”

Пішли ми в село далі. По селі вештались бездільно червоноармійці. Інші зайшли до хат, й через вікна виглядали чи не йдуть німці. Як одні так і другі очікували німців, щоб без труду попасті в полон. А ще інші переодягнувшись в цивільну одежду, очікували, коли німці зайдуть їхню місцевість, тоді вони підуть домів.

Зайшли ми до одної хати, та й впросились наніч. Другого дня вранці, посідавши та подякувавши господарям дому за нічліг, — пішли ми далі. Прийшовши на край села, залунав гарматний стріл, й понад нами з різким свистом перелетіло гарматне стрільно та й впало десь в селі. Залунали ще кілька стрілів, й ми забігли на одне подвір’я. Якраз в тій хвилині, вибігли з хати господарі, й побачивши нас гукнули:

— Тікайте з нами до погребу!

(Яма, в якій воїни скривались перед кулями).

В погребі не довго ми сиділи, бо стрілянина перестала, й пішли ми далі в село.

Раптом заклекотали скоростріли й заревіли гармати, й понад нами засвистали кулі і артилерійські стрільна. Ми вскочили на одне подвір’я. Господарі дому виносили з хати одежду, подушки та інші речі, й складали в лісі, на краю свого городу. Пішли і ми з ними до ліса. Через пів години, — на вулиці загуркотіли мотори. Одна жінка піднеслась з кущів, глянула на вулицю — скрикнула:

— Німці! — Німці йдуть!

Глянув і я на вулицю. — Їдуть німці на мотоциклах і на панцирних автках. Раптом з лісів озвались большевицькі скоростріли. Німці миттю зіскочили з авт, й відкрили скорострільний і гарматний вогонь й почався бій, який тривав дві години.

Вкінці більшевицькі скоро стріли замовкли й бій закінчився. Німці розбривши по селі й краю ліса вишукували червоноармійців й забирали їх в полон. Більшевики відступили, — німці пішли вперед і в селі запанував спокій.

Після полудня, через село почали переїзджати валки возів, на вантажені жінками, дітьми, клунками, а за возами йшли прив'язані до возів корови. То були люди, які повтікали із своїх сіл перед фронтом й тепер повертають домів. Вони їхали в напрямі Новограду-Волинського, тому ми прилучились до одної валки й пішли далі. Біля Новограду-Волинського, люди роз'їхались до своїх сіл, а ми пішли до Шепетівки.

IV

Вийшовши з Шепетівки під містечком Заславом затримали нас два німецькі військові жандарми й зажадали документів. Та я скав їм хто ми, звідки і куди йдемо, і коли німці звільнили нас з в'язниці, — документів нам не дали. — Ходіть з нами! — наказали жандарми. Вони привели нас до Заслава, й тут на площі казали чекати. На площі, застали ми кілька десяток людей, таких же самих мандрівників без документів, як і ми обидва. Тут були люди цивільні і військові. Біля них стояли вояки на варті. Нас прилучили до тих же людей, й чекали ми кілька годин. Нарешті прийшов якийсь підстаршина й наказав нам ставати у два ряди. Опісля він запитував кожного із нас, — хто якої національності.

Поміж нами були і жиди, але вони казали, що українці, або поляки. Та підстаршина пізнавав жидів по обличчі, відокремив їх від нас, та й вставив в окремій групі. Опісля повели нас до міста.

В місті йшла проти нас чвірками колона, кількасот людей. В тій колоні були люди цивільні і військові, як і в нашій. Позаду колони, — у віддалі кількадесят метрів йшла жидівська група кількадесят людей. Як одну колону так і другу, конвоювали німецькі вояки з автоматами та палицями в руках.

Нам наказано зупинитись і стати на боці дороги. Колони скорою ходою переходили біля нас. Німці вигейкували на людей пісочне настухи на худобу й підганяли палицями.

Приглядаючись тим нещасним людям я думав: Ой, яке ж це страшне. — Господи, сохрани мене від такого!

Нарешті, ті нещасні люди минули нас, тільки позаду шкандібали ще ті, які були виснажені, й не могли притримуватись колони. Але німці додавали ім снаги палицями.

Раптом... Ой!

Прилучили і нас до тієї колони. Німці гонили нас біgom й вигукували:

— Ляус! — Ляус!

Хто трішки виступив з чвірки, або приостав позаду колони, того німці ударом палиці заганяли назад на його місце.

Ми збились тісно в одну купу як стадо худоби і бігли без відиху. В такому безладному гурті, було тяжко бігти, бо один одному топтав по ногах, потручував, поштуркував, тому кожний із нас

скоро томився. А чимало людей знесиливались й падали на землю. Тих людей, німці били палицями й тим примушували вставати.

Один чоловік знесилися так, що заледве волік ноги за собою, тому приостав далеко позаду колони. Прискочив до нього німець й погрожуючи йому автоматом — гукнув:

— Ляус!

Чоловік сказав:

Стріляй! — А я швидше не піду, бо не можу. Німець довго не надумувався. Бахнув постріл, й мертвє тіло чоловіка позістало на шляху.

Переходячи селами, мешканці сіл, побачивши нас, вибігали на шлях, приглядались нам і запитували, чи поміж нами немає кого з їх рідних, односельчан чи знайомих — і обдаровували нас хлібом. Але приступати людям до нас і нам до людей, — німці строго заборонили. Тому люди не подавали хліб нам до рук, а кидали між нас. Але користь з хліба мав тільки той, кому пощастило зловити хліб в руки. А котрий хліб упав на дорогу, люди мимоволі потоптали його ногами.

Переходили ми через одне мале село. Мешканці села, як звичайно, вийшли з хат та й приглядались нам. А жінки, побачивши нас — гнаних і голодних — і як звичайно жінки, — почали плакати, й виносили з хат нам хліба. Але не приступали до нас, бо німці забороняли.

Переходили ми біля одних воріт. На воротях стояла жінка, тримала в руці шматок хліба, й хотіла подати кому із нас. Один з поміж нас, виступив з колони й приступив до жінки. Щойно взяв він хліб в руку, — прискочив до нього німець, та й з автомата вистрілив йому в голову.

Та сумна картина, ще й досі стоїть перед моїми очима:

На землі, в калюжі власної крові, лежить з простріленою головою жертва німецько-гітлерівського терору в Україні. В затисненому кулаці тримає кусок хліба, за якого ворог позбавив його життя. Над жертвою, покилицялась жінка — та що дала той кусок хліба — і ревно плаче. Її рясні слізози спливають по лиці й скапують на закривальну голову нещасної жертви.

Прийшли ми до Шепетівки, й тут завели нас до табору воєнно-полонених. Табір містився в советських військових казармах. В таборі застав я 25.000 воєннополонених. Тут було чимало і цивільних людей, що попали сюди тією ж самою дорогою, якою і я попав.

В таборі панували: голод, бруд, натовп та німецька нелюдяння поведінка. Вдень, полонені перебували надворі, а ввечорі, німці заганяли їх палицями до казармів як худобу.

Прийшла черга і мені заходити до казарми. Мені припало місце на піддаші. Щойно увійшов я на піддаше і сів, зараз же налізли в мою одежду чужі воші, й почали бенкет на моєму тілі. Побачивши що я попав з під ринви на дощ, — цілу ніч я не спав, тільки промисляв, яким то чином вирватися б з цього пекла.

Бранці, пішов я до команданта табору. Оповів йому про себе, і просив його, щоб звільнив мече з табору.

Я не знаю хто ви є, — сказав командант, — бо не маєте документу. Вашим словам я не можу повірити. Я мушу прослідити, чи це правда, що ви говорите, але це забере чимало часу. А поки що — ідіть між полонених та й чекайте результату!

Одного дня, перед полоненими став лікар з таборового шпиталю (военнополонений) — й гукнув:

— Увага!

— Потребую до помочі в шпиталі двох фельдшерів або санітарів! — Хто між вами такий є, хай зараз зголоситься в мене!

Почувши ті його слова, впала мені гадка до голови — зголоситись. Бо в шпиталі матиму вигідне місце для спання і добрий харч. Тільки одне є зло, що я на санітарській праці не визнаюся, бо ніколи санітарством не займався. Але щоб хто інший не випередив мене і не втратити те добро, я підніс руку в гору — гукнув:

— Я санітар!

— Хто ще є між вами санітар? — запитав лікар.

Зголосився ще й другий. Лікар покликав нас обидвох до себе — й запитав:

— Де ви працювали санітарями?

В цивільному шпиталі в Голоденці. — сказав я.

А я працював у військовому шпиталі. — сказав бундючо другий. Лікар зараз же забрав нас до шпиталю — й сказав:

— Вашим обов'язком є доглядати хворих. Мусите дбати щоб в залі завжди було чисто і щоб завжди була свіжа вода хворим для пиття. Кожного дня, маєте принести їжу з кухні й роздати хворим. Щоденно вранці і ввечорі, мусите перестелювати ліжка хворим. Попслужити хворим, які просята води напитись, чи потребують до туалети. Хворим міряти горячку і давати їм приписані лікарем ліки. Крім цього помагатимете мені перев'язувати ранених. За вашу працю заплати не будете мати, бо і я не маю.

Опісля призначив нам кімнату для спання.

Почали ми працювати. Я думав, що той другий знає санітарську працю, а при ньому і я буду дещо малпувати. Але виявилося, що він такий же самий санітар, як і я. Та проте праця ішла нам незгірше. Тільки мали ми багато мороки з перев'язуванням ранених, бо обидва ми не мали практики в перев'язці. Тому під час перев'язки, завдавали ми раненим чимало болю. Коли ранені переконались, що ми такі санітарі як з клоччя куля, — гонили нас геть від себе. Лікар побачивши мое незнання, — сказав:

— Я бачу, що цією працею, ви займаєтесь перший, раз в своєму житті.

Та, так! — сказав я.

Я вас розумію, — сказав лікар. — Рятуєтесь в ситуації. — Але це нічого. — Завтра або після завтра, прибудуть до нас 250 ранених з Рівного. З раненими прибудуть і фельдшери, санітарі, медсестри і кілька лікарів. Тому, що ви володієте німецькою мовою, я залишу вас в шпиталі — перекладачем.

Одного дня, командант табору, завізвав мене до себе і — сказав:

— Не можу вас звільнити, бо не маю про вас жодних даних.

Через кілька днів поїдете з транспортом воєннополонених до табору в Рівному. А там є команда воєннополонених, її будете старатись, щоб команда вас звільнила.

Його слова, злякали мене немало. Бо якщо мене впишуть до лістти воєннополонених, то не зараз буду я на волі.

Через кілька днів, 10.000 полонених виїхали до Рівного. З цими полоненими виїхав і мій товариш мандрівки — Василь Стрипко. А я не хотів їхати й залишився в Шепетівці на... або — або...

Одного разу, з найвищої команди воєннополонених, прийшло зарядження:

— "Совєтських воєннополонених української національності, які походять з теренів зайнятих німецькими військами, — негайно розпустити домів!"

Зараз же почалося звільнення полонених українців. Я просив комandanта, щоб звільнив і мене. Але комandanт сказав:

— Я звільняю полонених українців, бо знаю хто вони є. А хто ви, — не знаю. Військовий чи цивіль, москаль чи жид, а може — й советський шпигун. Тому не можу вас звільнити.

— Щоб устійнити хто я є, — сказав я, — прошу запитати телефонічно чи писемно міську управу в Городенці. Та, комandanт моого прохання, не хотів навіть й слухати.

Але і в нещастю трапляється щастя. З Рівного, з транспортом ранених, прибули і медсестри. Між ними, була одна дівчина дуже гарної вроди. В тій красуні закохався комandanт табору, тому щоденно покликав її до своєї канцелярії на любовні розмови. Але справа в тому, що комandanт не знав української мови, а медсестра німецької й не могли розмовитись. Тому кожноразово, коли вона приходила на розмову, комandanт кликав мене на перекладача. При тій нагоді, здобув я собі ласку в комandanта, й він звільнив мене з табору. Після чотиримісячного моого побуту в таборі — пішов я додому.

Ідучи піхотою з Житомира до Городенки, — всюди бачив я руїну. Попалені порозбивані села й міста, убитих людей і худобу, пориті поля артилерійськими стрільнами й бомбами з літаків — й згадав я слова В. Орлика:

— "Мій краю нещасний вогнями палаючий,
За що Тя скатовано, кров'ю залито?
За що це прокляття Ти терпиш конаючи?
За віщо руїнами-смертю покрито?"

16. — УКРАЇНА ПІД ОКУПАЦІЄЮ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК

Туман брате — туман брате,
Вкриває долину;
А ще тяжчий туман, брате
Покрив Україну.
Туман згине, розійдеться,
Як вітер подише —
Перед катом край наш гнеться
Та байстрият колише.

Ще далеко перед вибухом другої світової війни, народи в усьому світі, були впевнені в цьому, що війна між Німеччиною і СССР — неминуча. Вождь Німеччини Адольф Гітлер, в кожній своїй промові виголошував світові, що він побудує нову Європу й проголосить "Самоозначення Народів". Народи СССР, надіялись, що Німеччина розвалить советську імперію, а на її руїнах допоможе народам побудувати власні суверенні держави. Щоб Німеччина як найшвидше розвалила СССР, советська армія вже в перших днях війни, не хотіла боротись проти Німеччини, й тисячами нараз здавалась в німецький полон. Тому німецька армія безупинно йшла вперед, займаючи Україну, Крим, Білорусь, Литву, Латвію, Естонію та Росію по Ленінград і Москву. В країнах зайнятих німцями, народи створювали свої армії, й поруч з німецькою армією боролись проти СССР.

Але Гітлер, ставши паном окупованих советських народів, ані не думав про Самоозначення Народів та про допомогу советським народам побудови власних суверених держав. Він мав інші пляни; а саме, тих народів — особливо в першій мірі українців — знищити, а в Україні поселити німців.

Німці зайнявши Україну, не зняли з неї московсько-большевицького ярма, а навпаки, додали їй ще й своє. Колгоспів не скасували, тільки переіменували на "лігеншафти", й завели в них рабство ще тяжче як большевики. В советських колгоспах карали тюromoю за найменші провини, але під час праці — та ще й невинно, — не били нікого. В німецьких лігеншафтах, за найменшу провину — розстрілювали. А під час праці, німці увихались поміж працюючими й палицями підганяли до жвавішої праці.

Німці наложили на селян великі збіжеві та харчеві контін'єнти. Здирали з селян останнє збіжжя, худобу, картоплю, молоко, яйця, і все те вивозили до Німеччини. Селяни були обдерті контін'єнтами вже так, що й самі не мали що їсти. Тому не могли здавати всього наложеного на них контін'єнту. Німціуважали то спротивом німецькій владі, тому висилали на села особливі військові карні експедиції "Зондердінст". Зондердінсти заходили до тих селян, які не здали всього наложеного на них контін'єнту, били їх палицями й перешукували все їхнє обійстя. Якщо знайшли трішки захованого збіжжя чи муки, — зараз же забирали, а господаря арештували.

В 1941-му році, Карпати і Підгір'я, була навістила велика повінь, яка понищила всі засіви в полях і в городах, тому в тих околицях запанував голод. З голоду, люди пухли, і — умирали. Щоб уникнути голодової смерті, населення Карпат, повінню пливло на Поділля, і там купували, чи вимінювали за домашні речі — збіжня, муку... та й на плечах несли домів.

Щоб гуцули таки вигинули з голоду, німці строго заборонили їм набувати хліб на Поділлі. Але голодні гуцули не зважали на заборону, й ішли на Поділля, набували збіжжя, муки та й несли довів. А щоб по дорозі оминути німців, вони ішли непомітними польовими та лісовими дорогами й стежками. Німці довідавшись, корімі дорогами гуцули йдуть, на тих дорогах робили засідку. Вильовлювали гуцулів, били їх палицями, відбирали збіжжя й одісля пускали домів, або арештували й вивозили до Німеччини на примусову працю.

Край голодові поклали жнива. Але без дозволу німецької влади, селяни не мали права молоти збіжжя в млині. А влада дозволяла змолоти на особу тільки 25 кілограмів зерна, один раз на три місяці. Щоб не голодувати, селяни крадьком мололи зерно вдома на жорнах. Але зондердінсти бушували по селах й розбивали жорна, а власників жорен карали.

Німці, українських селян позбавили права не лише молоти собі свого власного збіжжя скільки потрібно, але позбавили права ще й до їх власної худоби. Вся селянська худоба була кульчикована. Кожна тварина мала на усі кульчик зо своїм числом наданим владою. Без дозволу влади, селянин не мав права зарізати свою власну свиню, теля чи вівцю. Якщо селянин без дозволу влади зарізав кульчиковану тварину, був покараний карою смерті через розстріл.

Нарешті німці почали масові вивози українців до Німеччини на примусову працю. Коли не стало вже дорослих людей, вивозили дітей підростків. Ходили по хатах й насильно виривали хлопчиків й дівчаток батькам з рук.

Найжорстокіше німці винищували жидів. Вони зганяли жидів до одної дільниці міста. Цю дільницю обвели високим парканом, обставили вартою й назвали — гетто. Одного дня впадали до летта німці, й вистрілювали всіх жидів. Другого дня, зганяли до гетта інших жидів, і теж розстрілювали. Жиди українцям казали:

— “Німці нами розчиняють, а вами замісять!”

І не помилились жиди. Покінчивши з жидами, німці взялись д) українців. Почали масові арешти серед українців, і розстріли.

II.

З вибухом німецько-sovєтської війни, змінилися відносини на всіх українських землях. Тому що советська армія не хотіла боротись проти Німеччини, німецькі війська пішли у своєму наступі скоро вперед, й опанували всю територію України.

Перших воєнних потрясень і нещасть, зазнало українське населення вже при першому відступі советських військ. Відступаю-

чи, більшевики лишали всюди за собою руїну і смерть. Більшевики помасакрували по тюрмах десятки тисяч українських в'язнів. А чимало українських інтелігентів, монахів, монахинь, священиків та свідомих селян, які чудом залишились на волі, більшевики помордували їх в жахливий спосіб, таки в їхніх домах. Всі ті страхіття, родили в населення віру, що з приходом німців в Україну скінчиться вже раз те більшевицьке пекло, в якому прийшлося досі жити українському народові, і що тепер буде можна зажити вільнішим життям.

То ж зараз же після звільнення від більшевиків, ввесь український народ кинувся до праці, щоб надолужити те, що було втрачено за часів польського і советського панування.

Селяни, в яких більшевики заграбили землю до колгоспу, відбиравали свої ниви й господарювали самостійно. Купці й промисловці відбиравали свої підприємства. Священики відчиняли церкви, які були зачинені більшевиками, а зруйновані ремонтували та й правили Богослуження. Монахи й монахині повернули до своїх монастирів. Тому здавалося, що перед українським народом відкриваються перспективи національного і релігійного життя. Але німці зараз же показали, що ім не йде про український народ, ані про його державницькі стремління, а лише про те, щоб з України зробити німецьку колонію. Тому, знищивши жидів, почали винищувати українців.

Від осені 1943-го року, німці поносили на московському фронті одну поразку за другою й відступали із зайнятих теренів, а весною 1944 р. советські війська зайняли всю Україну.

17. — НА СКИТАЛЬЩИНІ

Як не будете всі разом
Іти до спільної мети,
Ви Державу, зруйнувавши
Взійдетеся у світи.

Ви розгубите ту землю
Шо придбали вам батьки,
І тинята смете всюди
Як витнанці-жебраки.

(О. Олесь)

Коли в 1944-му році в місяцях лютому й березні, німці відступали з України, з німецькими військами тягнулися довгі валки підвод накриті полотняною чи солом'яною будою та навантажені клунками. На підводах їхали чоловіки, жінки й діти. Ті люди, то були українські, російські і кримські втікачі, які полишивши рідний дім, батьківщину... тікали в невідоме перед большевицькою ордою. Ті втікачі, оповідали нам про жахливий большевицький терор населення, на відступлених німцями теренах. Тому і в моїй околиці чимало людей приготовлялось до втечі з німцями. Приготовлявся і я до втечі, бо другий раз попадали в руки большевицьких катів, — я не бажав.

23-го березня, в місті запанував раптовий переполох. Люди одні одним передавали:

— Большевики близько!

Уряди і поліція, почали тікати. Заворушились і ті люди, які були приготовані до втечі. Вночі, за містом на полі озвались гармати. То німецька артилерія притримувала большевиків, щоб німецькі війська могли вибратись з Городенки.

Над ранком, був я вже приготований до виїзду. Моя дружина і донька, сіли на хуру. Опісля сів і я, перехрестився, глянув на своє обійття, та й зі слізозами в очах виїхав з подвір'я. Але їхати далі я не міг, бо вся дорога була затарасована військовими автами. Довго чекав я поки дочекався вільної дороги. Нарешті упхався з хурою між авта й поїхав шляхом до Коломиї.

Біля села Вербівців, був завалений міст, тому військові авта завернули до Городенки, а з Городенки через Снятин і Заболотів поїхали до Коломиї. А я з іншими втікачами, об'їхали міст бічною дорогою й виїхавши на шлях, над вечором приїхали до Гвіздця. Тут ми зупинилися, щоб дати коням відпочити, накормити й напоїти.

Щойно дали ми коням їсти, гвіздецькі люди дали нам знати:

— “Большевики зайняли вже Городенку, а большевицька танкова розвідка вже є під Гвіздцем. В старогвідецькому лісі, через який ви маєте переїзджати, з'явилися большевицькі партизани. Тому будьте на осторозі, бо вони можуть напасті на вас!”

Разом з нами їхала городенська українська поліція, й везла з собою чимало звойої зброї. Командант поліції звелів нам озбройтись, і вразі партизанського нападу, оборонятись. Переїзджаючи лісом, що хвилини сподівались ми нападу, але переїхали спокійно.

Чим ближче Коломиї, тим більше була зруйнована дорога. А вже під Коломиєю, була зруйнована так, що мала вигляд виораної ниви, з великими скибами. Мої коні перетомившись тяжкою дорогою, почали норовитись. Заледве приїхав я до Коломиї, й на передмісті заночував.

Другого дня вранці вирушив я в дальшу дорогу. Але проїхавши кількасот метрів, оминаючи військові авта, заїхав в глибоку баюру й виїхати з неї не міг. Надійшов коломийський чоловік й сказав:

— Ваші коні дальше не підуть, бо перетомлені. Їм треба допомоги. Ви йдіть ось там, й показав рукою на велику огорожу, в тій огорожі є військові коні, яких залишили німці. Виберіть собі доброго коня, й тоді трійкою поїдете далі.

В огорожі був барак, в якому була упряж на коней і сідла. Взяв я упряж і сідло, зловив гарного молодого коня та й привів до воза. Дав йому їсти, води напитись, а опісля запряг його до воза й пробував виїхати з баюри. Але мої коні знову зноровилися. Почав я вйокати на них, та бити їх, але коні вимахуючи головами та хвостами тупцювали на місці.

На Косачеві були німецькі й мадярські війська. Раптом війська заворушились й почали тікати. За кілька хвилин позістав на вулиці я, і ще декілька підвод втікачів. Надійшли мадярські вояки й сказали: Большевицькі танки вже близько. Але якщо поспішите, ще встигнете втекти.

Почав я знова вйокати на коней та бити їх, але коні стояли на місці вимахуючи головами та тупцюючи ногами.

Надійшли ще кілька мадярських вояків й сказали: Тікайте! Бо большевицькі танки звідси найдальше — два кілометри.

Зо мною позістав тільки один російський втікач з Орла, Петро Алексієвич Артомонов. Він радив мені: Скиньте з воза половину вантажу й занесіть до будь котрої хати. На возі злекшиться й тоді троє коней легенько витягнуть воза з баюри, й поїдете далі. Але моя дружина не погоджувалась з його порадою. Побачивши нерозважну впертість моєї дружини, він хотів допомогти мені своїми кіньми виїхати з баюри. Щойно почав він випрягати своїх коней від воза, залунали большевицькі стріли гармат, й понад нами з різким свистом перелетіли гарматні стрільни. Він скрикнув: Русски! — Сів на свого воза й сказав:

— Пробачте, бо я їду. Боюся попадати в руки большевиків. Я аж з Росії щасливо добився сюди, а тепер попадати в руки большевиків не хочу. Або скидайте з воза те, що вам менш потрібне і їдьмо разом, або прощавайте!

Та, моя дружинонка таки вперто притримувалась свого:

— “Ні! І таки ні! — Таки не покину своїх речей, своєї праці будь кому!”

Знову загриміли большевицькі гармати. Артомонов сказав: Прощавайте! — Та й поїхав.

На дорозі залишився тільки я, та й почав в безрадність. Тому запитав я дружину:

— І що ж тепер мені робити?

Ти тікай! — сказала дружина. — Бо другий раз попадати большевикам в руки, тобі не годиться.

— А що ж ти задумуеш робити?

Я лишаюся. — сказала дружина. — Що буде, те й буде, а іхати далі, я не хочу. А доњка, як що хоче тікати з тобою, хай тікає. А як що не хоче тікати, хай зістається зо мною.

Та, доњка роздумала, що краще позістати з мамою.

Не гаючи часу, випряг я німецького коня від воза, осідлав, взяв харчів на дорогу собі й коневі, розпрощався з дружиною і доњкою, вскочив на коня, та й вихром пігнав на вздовгін німецьких й мадярських військ.

II

Моя розлука з дружиною і доњкою прийшла так несподівано і так раптово, що я не мав часу навіть й подумати, які наслідки з цього будуть. Аж коли я виїхав з Коломиї, тоді мою голову обслів прерізні важкі думки. Я був затоплений в думках так, що я не чув і не бачив всього того, що діялось довкола мене.

Виїхавши з Коломиї, здогонив я Артомонова. Артомонов побачивши мене на коні самого — запитав:

— А ваша дружина і доњка — де?

Дружина не хотіла іхати далі! — сказав я.

Артомонов невдоволено крутнув головою — й сказав:

— Ваша дружина зробила дуже зло! — Й звелів мені злазити з коня та й сідати на його воза.

Іхали ми шляхом, що веде з Коломиї до Делятина. Попереду й позаду нас, шлях був битком набитий німецькими та мадярськими військама. Війська тікаючи, переганяли одні одних. Але військам були на заваді підводи втікачів. Тому втікачам було наказано стати на боці дороги і чекати, поки не проглотиться військо.

Мусіли ми стояти на одному місці довгими годинами, аж коли авта трішки проглотились, тоді ми впихались поміж них, і іхали далі. Проїхавши кілька кілометрів, знова зупинялися і чекали на годи пропхатись поміж авта. Часта зупинка і довге очікування, були для нас великою небезпекою, бо дійшла до нас вістка, що большевики зайняли вже Коломию. Військо тікає і втече, а ми стоїмо на одному місці й можуть захопити нас большевики.

Пізно ввечорі приїхали ми до Делятина й тут почав я шукати хати на ночівлю. Але всі хати були переповнені вояками і втікачами. Заледве знайшов я хатину, в якій застав кілька втікачів. Тут примістився наніч я і Артомонов з родиною.

Бранці в усюому Делятині запанував великий переполох. Війська і втікачі почали тікати. Вибіг я з хати навулицю й почав запитувати, що сталося. — Больщевики під Делятином! — сказали мені.

Ми зараз вирушили в дорогу. В Делятині, німецька війська з мадярськими розлучились. Німці подалися на Надвірну і Станиславів, а мадяри на Яремче. Більша частина втікачів поїхала з німцями, менша з мадярами. Я і Артомонов, поїхали з мадярами.

18. — УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

“Чи вам відомо, що то є повстанці?
Це ті, що їм нема вже вороття
До рідних, десь в рові, у землянці,
Чи під кущем їх місце для життя;
Жадоба помсти за свій Тихий Рай
Сплюндрований у їх гартує духа;
До боротьби їх кличе Рідний Край
І кожний з їх той поклик любо слуха”.

Різні окупанти України, своїм поневоленням та терором, зродили в українському народі жадобу пімsti, й спонукали його до відплати їм, та оборони Рідного Краю. Тому, в 1942-му році, створилася “Українська Повстанська Армія“, з осідком в карпатських й волинських лісах. Вклонились повстанцям рідні високі дерева й своїм віттям закрили їх перед очами ворога. В землянках, в тіні кріслатих дерев, вони чистили свою зброю, а коли ніч оповила темрявою села й міста, тоді виходили вони із своїх криївок, й супокійночі прорізували свисти куль. Так повстанці розплачувались катам України за грабіж українських земель, за стогін катованих батьків, братів, за слізози матерів, за зневажених сестер, дружин, за безжалісне збиткування малих дітей, за плюндування України.

Українські повстанці сказали рішучо:

— “Тут в лісі, де дощ змиває нам голови, а буйний вітер розцісue наші кучері й приспіве пісню піmsti, куватимемо долю й волю Україні. Ми не схилимо по рабському своїх голов до ворожого ярма, а боротисьмемо аж до перемоги!”

В Галичині, УПА заложила свою кадру в карпатських горах, тому в Карпати щоденно напливали добровольці, щоб зброєю здобувати волю своєму народові. На початку в УПА був брак зброї, одежі, взуття, медикаментів, а головно харчів. Тому населення Галичини обов’язалось постачати повстанцям харчі.

Одного разу, до моого дому прийшли два українські підпільники, й запропонували мені бути зв’язковим провіяントовим. Дали мені гроші на закуп харчів для УПА, й з контактували мене з іншим зв’язковим провіяントовим в Яремчу.

Почав я закуповувати харчеві продукти. Гроші на закуп я отримував від зв’язкового в Яремчу. До помочі мав я двох симпатиків УПА, які допомагали мені кіньми звозжувати продукти й приміщувати в коморах симпатиків УПА.

Але найбільшу мороку мав я мукою, бо було тяжко її набути. Німецька влада призначувала на особу дуже малу скількість муки. Селянин не мав права змолоти свого власного зерна більше, як тільки, селянин мусів вибирати дозвіл в сільській управі. В дозволі бу-

ло написане; кілько осіб є в родині даного селянина і кілько кілограмів зерна дозволено йому змолоти. Сільська управа, той дозвіл вписувала до своєї книги, коли і кілько даний селянин змолов зерна і кілько осіб є в його родині.

Одержанавши дозвіл, селянин завозив зерно до млина. Мельник також записував у своїй книзі, кілько осіб має у своїй родині даний селянин і кілько кілограмів зерна дозволено йому змолоти. Опісля, мельник вкладав до мішка з зерном карточку, на якій написав ім'я й прізвище даного селянина, кілько осіб має у своїй родині і кілько кілограмів зерна є в мішку.

До млинів дуже часто впадала німецька поліція, провіряла книги, зерно та карточки в мішках. А крім цього, кожний мельник щотижня здавав звіт німецькій владі зо свого млина.

Тому селяни мали мало муки, й не могли продавати. Мусів я купувати збіжжя і шукати резиковного мельника, щоб змолов. Коли я мав вже приготовані продукти, тоді приїзджали до мене зв'язкові з Карпат й забирали.

Коли в 1944-му році, большевики займали Галичину і я приготовлявся до втечі, запитував я зв'язкових з Карпат, чи скрили б вони мене з моєю родиною в лісі під захистом УПА. Як будете тікати перед большевиками — казали вони — приїзджайте до нас, а ми вас заховаемо. Тому, тікаючи перед большевиками, мав я замір заіхати до зв'язкового-провіянтового Василя Сеньчука (це не є його правдиве прізвище, а псевдонім) — в Яремчу, і в нього замешкати поки большевики не займуть Карпати, а тоді, хай він клопочеться, де мене діти.

Коли в Коломії розлучувався я з дружиною — сказав їй: — Ти їдь до Ключева Великого, й там замешкай у священика, а я старатисьму забрати тебе там, — де я буду.

II.

Виїхавши з Делятина, їхалось нам багато краще, бо на шляху не було вже такого натовпу військ ні втікачів, як з Коломії до Делятина. Ввечорі приїхали ми до Яремча і відразу заїхали до Василя Сеньчука. Сеньчук зразу ж запитав:

— А ваша дружина і донька де?

Я оповів йому свою трагедію. Не журіться! — сказав Сеньчук. — В УПА є такі хлопці, що зуміють привести вашу дружину не тільки з Ключева Великого, але й з самої Москви. — І запросив нас в хату.

Другого дня вранці, Сеньчук пішов в село й повернувшись — сказав.

— Больщевики зайняли вже Делятин. Мадярські сапери підміновують всі мости.

Почувши це Артомонов — сказав: — Тікаймо звідси як най-

швидше, бо як що мадяри позривають мости, тоді дальша наша втеча буде не можлива, й тут захоплять нас большевики.

До хати увійшов якийсь чоловік й сказав: Большевицькі танки близько вже Яремча, тому зараз забираюся з родиною в ліс.

Якщо так, то і я забираюсь до ліса — сказав Сеньчук. — І звелів мені йти з ним. Та Артомонов радив мені не йти в ліс — кажучи:

— Ви вже старша людина й не ваша сила поневірятись в лісі. А повстанці сьогодні тут, завтра — там, а після завтра... Бог знає, їх не зможете їх триматись. Сюди прийдуть большевики й тоді ви не зможете ні додому вертатись, ні в лісі бути, ні за кордон виїхати. І що зробите тоді? Краще ідьте зо мною далі, а там, побачимо, що нам дальше робити.

Послухав я Артомонової поради, розпрощався з Сеньчуком, й зараз поїхали ми далі. Шляхом їхали колони військових авт, а поміж автами хури втікачів. І знову прийшлося нам вистоювати на боці дороги, поки між автами не буде місця для нас.

Було то при кінці місяця березня й в Карпатах лютувала ще сурова зима. Було нестерпимо замінно й падав безперервний сніг, та грубим шаром покривав наші хури і нас. Люди від заміни дрижали всім тілом, бо не було де загрітись. Та не було що їсти. А дехто хоча і мав кусок хліба, та хліб замерз так, що перемінivся в қусок леду.

Біля шляху не було сіл, чи хоча б якої хатини де б можна загрітись та з'їсти теплої страви. Тільки по обидвох сторонах шляху були високі гори, покриті понурими лісами. А якщо й трапилася деяка хатина, та користи з неї ми не мали, бо вона пусткою світила, та ще й була без вікон і без дверей. Її господарі тікаючи, перед большевиками в глибину ліса, забрали з собою і скло з вікон. А двері, мадярські вояки порубали та й спалили. Тому в хаті було замінно так, як і надворі.

Коли ми стояли на шляху, і щоб бодай трішки загрітись, брали ми з ліса дрова, й розводили великі вогні.

Вже кілька днів ми в дорозі. Ідемо днем і ніччю, без їжі і без спання. Я був перемерзлий, зголодований, не виспаний та перетомлений так, що не міг встояти вже на ногах.

Одної ночі, зупинились ми на відпочинок. Падав густий сніг і було дуже замінно. Ми, як звичайно, розвели вогні, та й грілись. Коли я біля вогню грівся, мене напав сон, і я падав на землю. Щоб бодай трішки поспати, пішов я до Артомонової хури, й почав приготовляти місце для спання. Артомонов остерігав мене, щоб я не лягав спати, бо замерзну. Але сон приневолив мене не зважати на Артомонову осторогу, тому згорнув я з хури сніг, ліг та й накрився мішком. На хури, мороз почав докучати мені щораз то більше, тому дрижав я всім тілом й цокотів зубами. Та проте почав брати мене сон, і...

Я опинився у великий і високій залі. В кутах залі були печі, в яких горів білий вогонь та й отрівав мене. Мені стало теплесенько та любо.

До залі увійшли дівчата, одягнені в білі суконки, й почали прекрасно грати на скрипках і клярнетах.

Раптом, до залі вихром увігналися інші дівчата й почали танцювати. Але в танці, вони крутились так швидко, що від їх танцю закрутилось мені в голові.

Я був свідомий того, що тікаю перед большевиками і що заходжуся в Карпатах, але невідомо мені було, коли і як попав я до тієї залі.

З далека почув я голос Артомонова:

— Юрій Онуфрієвич, не спіть! — Вставайте, бо замерзнете!

Я не сплю! — сказав я. — І не замерзну, бо тут тепло!

Від моого голосу дівчата втекли із залі, але зараз же вернулись і свій концерт продовжували даліше.

І знову почув я голос Артомонова.

— Ради Бога, вставайте, бо замерзнете!

Я не сплю і не замерзну! — сказав я. Від моого голосу, дівчата знова втекли. Тоді зрозумів я, що дівчата загнівались на мене за те, що я відзивався до Артомонова й тому втекли.

І знову почув я голос Артомонова: Юрій Онуфрієвич, ради Бога, що є з вами?!

До залі увійшла старенька сива бабуня, й помажувала до мене рукою, щоб я не відзивався до Артомонова!

Артомонов, його дружина і донька стояли оподалік хури біля вогню. Коли я вже не відзивався, Артомонов звелів дружині розбудити мене і зтягнути з хури. Дружина прийшовши до хури, не бачила мене, бо я був прикритий снігом. Відійшла від хури й сказала:

— Його на хурі немає!

Лік то немає? — сказав Артомонов. — Адже ж перед хвилиною говорив з хури.

Й прибіг до мене, та й почав мене розбуджувати. Але я не рухався і не відзивався. Він стягнув мене з хури й поставив на ноги. Я розплющив очі, але встояти на ногах не мав сили. Артомонов почав натирати мене снігом.

Бтікачі і вояки почувши, що я напів замерзлий, позбігались й почали натирати мене снігом. Прибіг і військовий лікар, оглянув мене, дав мені зажити ліків, і наказав воякам завезти мене десь до хати. Зараз же один вояк забрав мене на авто і повіз. Два кілометри даліше, біля шляху була хата. В тій хаті перебув я до ранку, а вранці з Артомоновом поїхав далі.

Того дня їхали ми добре, бо більше їхали, як стояли й над вечором приїхали до Татарова. Тут заночували ми в одній хаті.

Другого дня вранці, хотіли ми їхати далі, але надворі шаліла велика хуртовина. Вітер засипав снігом дорогу й не можна було їхати.

Після полудня, на шляху зчинився раптовий рух. Військо і втікачі, не зважаючи на хуртовину, переганяючи одні одних, спішили до Яблониці. До хати увійшов сусід, й сказав:

— “Большевики зайняли Ворохту, тому мадяри тікають. Бо як

що більшевики зайдуть ще й Яблоницю, тоді мадяри в Татарові будуть оточені“.

Та вістка, примусила і нас, негайно з Татарова виїзджати. Приїхали ми до Яблониці й застали село порожнє.

Мешканці Яблониці зо страху перед більшевиками втекли до ліса, а в іхніх хатах розгосподарювались втікачі і військо.

Я і Артомонов, замешкали в порожній і гарній хаті. В одній кімнаті примістились ми, а в другій зложили свої речі та й примістили коней, щоб вночі їх хто не вкрав. Я нарубав дров, а Артомонова дружина почала варити вечерю.

Ввечорі, прийшли до нас місцеві люди, приглядались нам, нашим речам і коням. Вони запитували нас, чи маємо дещо до продажу, чи хочемо продати коней і намовляли нас, щоб ми з ними обмінялися кіньми. Та я сказав їм: люди добрі, залишіть нас в спokoю, бо ми не є купці, а втікачі, й до продажу не маємо нічого.

На те, один із них іронічно усміхнувся й сказав:

— "Та видно, що ви нічого не маєте, бо повні хури всячини, аж осі вигинаються". — Й пішли геть.

Коли ми вечеряли, до хати увійшла дівчина. Вона чесно поздоровила нас, та й завела з нами балачку. Запитувала звідки ми, куди ідемо, й радила нам:

— "На Мадярщину не йдьте, бо мадяри інтернують вас, ограблять до сорочки й будете в таборі до кінця війни. Краще залишайтесь тут, а ми примістимо вас поміж нами в лісі".

Я був одягнений в добру одежду, взутий в добре чоботи та ще й на руці мав золотий годинник. Дівчина ввесь час приглядалась мені. Побачивши, що ми їмо пісну картоплю і коржі, вона пожаліла нас, кажучи:

— "Ой, які ви бідні, навіть не маєте що їсти. Мусите їсти пісну картоплю і коржі".

Й звернувшись до мене — сказала:

— "Ходіть зо мною до моого дому, я дам вам хліба, сала і бриндзі". (Бриндзя, це з овечого молока сир, дуже смачний і дуже дорогий).

Артомонова дружина зраділа таким гойним подарунком, звернулась до мене й сказала:

— Ідіть з дівчиною й матимемо що їсти!

Я передбачував, що та дівчина не добра мені бажає, тому краще мені не йти з нею, але відказатись Артомоновій дружині, а не міг.

Вийшовши з хати, дівчина відразу вхопила мене попід руку, пригорнулась до мене та й повела. Але не дорогою, а зійшла з дороги, й снігом по коліна вела далі. В душі я відчув, що вона задумує завести мене в пастку, убити й ограбити. Тому я зупинився й запитав:

— Де ж ти живеш?

Та ось тут, не далеко, під лісом. — сказала вона. — Й показала хатину, яку в нічній темряві я ледь бачив.

Hi! — сказав я. — Дальше я не піду!

І хотів я вертатись до хати. Але дівчина цупко тримала мене за руку й обіцяючи всяких благ, наполягала, щоб таки я йшов з

нею. А коли це не помагало, вона обняла мене за шию, пригорнула до себе й почала залицятись. Але я відтрутлив її від себе й вернувся до хати. Артомонов запитав:

— Що сталося, що ви так скоро і без нічого вернулися?

Я оповів йому про все.

Ви добре зробили, що не пішли з нею. — сказав Артомонов. —
Бо в тій дівчині, я добачив — бандитку!

Ми приготувлялись вже до спання. До хати увійшов парубок, й поздоровившись з нами, почав балачку.

Ви звідки? — запитав він мене.

З Городенки. — сказав я.

Городенку я знаю! — каже він. — Бо до Городенки я ходив за хлібом, тоді, коли в 1942-му році був в нас голод.

Говорили ми на різні теми. Під час розмови я узناх, що він свідомий українець і трішки вчитаний в книжках. Вкінці він запитав:

— Ви маєте що істи?

Не маємо! — сказав я. — Тепер ввечорі зварили й з'їли останні картоплі і більше не маємо.

В мене є картоплі. — сказав він. — Беріть мішок, ходіть до мене, й наберете собі картопель, скільки зможете понести.

Беріть і ви мішок та й ходіть! — сказав я Артомонові. — у дріж принесемо більше.

Обидва не можемо ити. — сказав Артомонов. — Бо не можу залишати саму дружину. — Ідіть ви самі!

Я мав доброго німецького револьвера, якого подарував мені український поліцай ще у Гвіцці. На всякий випадок, вложив я револьвер до кишені і кишеневу батерійну лямпку, взяв мішок, та й з парубком вийшли з хати.

Вийшли ми на дорогу, і увійшовши кількасот метрів, зйшли з дороги вбік, та й сніgom по коліна, пішли далі. Через десять хвилин, зупинились ми під лісом біля малої хатини.

Це моя хата. — сказав парубок.

Зайшли ми на подвір'я. Парубок вийняв з кишені ключ, відімкнув замок в дверях й увійшли ми до хати. Парубок засвітив лампу й попросив мене сідати.

Під ліжком була невеличка яма, в якій він пережовував картоплі в зимі, щоб під час морозів та сніговів не йти за картоплями до ями надворі. Парубок відчинив дверцята ями, й лагідним тоном сказав:

— Залазьте в яму й набираите картопель скільки хочете!

Коли я заліз в яму, парубок вийшов з хати й зараз же вернувся з сокирою в руці. Я зразу ж збегнув, що я попав в пастку підлого бандита, й сягнув рукою до кишені за револьвером. Коли він замірився вдарити мене сокирою по голові, я вистрілив йому в груди. Він випустив сокиру з руки, вхопився обидвома руками за груди, й наче п'янний поточився та й сів на ослона. Вистрілив я до нього ще й другий раз. Він з ослона упав на долівку. Тоді я вискочив з ями, вхопив з ослона свій кожух і шапку та й втік з хати.

Про свою пригоду сказав я Артомонові. Він вислухавши мене —

сказав: — Ми заїхали в бандитське село, тому мусимо бути осто-
гожніми.

Наніч, хатні й сінні двері, ми підперли дрючками. Цілу ніч ми
не спали, тільки наслухували, чи до нас хто не добувається.

Вранці, пішов я поглянути на ту хату, до якої запрошуvalа
мене “щедра” дівчина. Але хата пусткою світила. Не було в ній
никого і нічого.

Після полудня, виїхали ми з Яблониці й поїхали на галицько-
мадярський кордон. На кордоні ми зупинилися, бо мадяри дальше
не пускали нас.

Біля кордону була дво-поверхова казарма, яку побудували
большевики в 1940-му році, для приміщення прикордонної сторожі.

В тій казармі, мадяри примістили втікачів. Коли прибули ми
на кордон, в тій же казармі мадяри примістили і нас. Тут побули
ми один тиждень.

Одного дня, до казарми прийшли два старшини, один німець-
кий, а другий мадярський. Вони списали нас: Ім'я і прізвище, на-
ціональність, звання, звідки походимо, чому і куди тікаємо?

Через два дні, переїхали ми кордон й під конвоєм мадярських
жандармів поїхали до Берегова. — Закарпатська Україна. — Тут
примістили нас в цегельні за містом й обставили військовою вар-
тою. Через кілька днів, виїхали ми з Берегова до мадярського міста,
Шаторальяуйгелі. Тут загнали нас до табору інтернованих.

✓ 19. — НА ПРИМУСОВІЙ ПРАЦІ В НІМЕЧЧИНІ

Добре тому, добре
Хто на власній полі
Для себе працює,
І по своїй волі.

(О. Духнович)

В таборі інтернованих, побули ми два місяці. Одного дня, під військовим конвоєм, виїхали ми з табору й подалися на залізничну станцію. Тут завагонувались до потягу з кіньми й хурами, та й — поїхали. Приїхали ми до Krakова. — Польща. — Тут на станції, мадяри передали нас німцям. Німці наказали нам забрати з наших хур свої речі, а коней з порожніми хурами відвести до кінського табору. Опісля завели нас до робітничого переходового табору.

В таборі перейшли ми лікарський перегляд й дезенфекцію, видали нам карточки з нашим ім'ям і прізвищем та порядковим числом, й опісля повезли нас на примусову працю до Німеччини.

Приїхали ми під Берлін. На одній станції працювали українські робітники. Ми завели з ними розмову й запитували їх відносно їхніх обставин і бомбардування Берліну.

Ой, з бомбардуванням дуже зло — кажуть робітники. — Кожного дня і кожної ночі, англо-американські літаки налітають на Берлін. За п'ять хвилин будете в Берліні, й побачите як Берлін виглядає.

І справді, Берлін мав жахливий вид. Розвалені, спалені кам'янниці, вибиті бомбами ями, перелякані люди що сновигали по звалищах, робили прикре враження.

Вполудень приїхали ми на одну велику станцію, й тут наш потяг затрученено на сліпий тор. Командант транспорту звелів намйти до кухні на обід. Щойно почали ми брати обід, раптом по всьому Берліні пролунали сумні алярмуючі звуки сирен, які оповіщали населенню Берліна, що налітають ворожі літаки.

Заметушились люди на станції. Кухарі перестали видавати нам обід та й втекли до бомбосховища. Вояки, що конвоювали наш транспорт, — загнали нас до вагонів й зачинили двері.

Пролунали сильні детонації вибухаючих бомб. Земля й наші вагони задрижали. Повітря захвилювало. Нас у вагонах опанував переполох. Жінки й діти зчинили лемент. Чоловіки побілівши на обличчі, курили цигарки. Але на наше щастя, бомбардування не тривало довго, і ту дільницю міста, в якій ми знаходилися — не бомбардувано. Після бомбардування, поїхали ми далі.

Приїхали ми до Бранденбургу. Потяг заїхав в ліс — й зупинився. Тут висіли ми з вагонів й пішли до табору. В таборі перейшли ми дезенфекцію, лікарський перегляд, оформили нам робітничі документи й через десять днів вислали нас на працю в Судетенлянд.

І знову прийшлося нам переїзджати через страшний нам Берлін, але тим разом переїджали зараз після бомбардування, тому переїхали спокійно.

В Судетелянді, в місті Райхенберг, висіли ми з потягу. На станцію прийшли урядовці з “Бюра Праці”, й почали призначувати й висилати нас на працю. Самітних чоловіків й самітних жінок, до фабрик. Родин, на сільські господарства.

Тому, що я був самітний, призначили мене на працю у фабриці. Але до фабрики я не хотів їхати, бо у фабриці, робітничий пайок харчів був дуже скученький, тому прийшлося б мені голодувати. Та ще й на добавок було небезпечно, бо на фабрики налітали ворожі літаки. Тому виклопотав я дозвіл на працю в сільському господарстві.

З Райхенбергу, 130 людей — між ними і я — поїхали до міста Биміш-Ляйпа. Тут завели нас на міський ринок, й наказали чекати. З “Бюра Праці” прийшли урядовці й провіряли наш список людей і документи.

На ринок з’їхались бавори (хлібороби) з дооколишніх сіл, й з батогом в руці та з великою люлькою в зубах, сновигали поміж нами і кожному із нас приглядались від ніг до голови. Декому навіть мацали руки, чи має сильні мускули. Запитували, чи знає працювати на рілі, їхати кіньми, доїти корову? Кого бавор собі вибрав, того зголосував в урядовця “Бюра Праці”, й забирає його додому.

Дивлячись на все те, що діється, я мав враження, що знаходжуся в давнині на торговиці українських бранців в Туреччині. Бо як колись татари продавали українських бранців туркам, так тепер німецькі татари продають українських бранців німецьким туркам. Але тоді турки платили татарам за українських бранців, а тепер, німецькі турки беруть задармо.

Німецькі турки цілий день вибирали собі українських бранців й більшу половину розібрали. Залишились тільки старі люди, діти і люди не сильної будови тіла. Між тими людьми залишився і я.

Над вечером, приїхав якийсь бавор й почав шукати між нами собі робітника. Приглядався кожному із нас, але не міг знайти такого, якого він хотів, бо ті, що залишились, то були самі такі, яких ніхто не хотів. Це розсердило бавора. Він вийнявши люльку з зубів, з пересерда сплюнув й промовив:

— “Ферфлюктер швайнерай авсленденр!” (чужинці, це прокляте свинство).

Що шукаєте пане? — запитав я його по німецькому.

Він почувши, що я заговорив німецькою мовою, глянув на мене — й сказав:

— Потребую одного робітника!

Візьміть мене! — сказав я.

Він приступив до мене, й почав приглядатись мені. Я дивився йому просто в очі, і з досади малошо не сплюнув йому в обличчя. Він довго мовчки приглядався мені і щось думав.

Ну, що ж? — запитав я. — Візьмете, чи ні?

Він запитав:

— Ти вмієш працювати на рілі? — Їхати кіньми, доїти корову?

— Працювати на рілі, їхати кіньми — вмію, — сказав я. — Але доїти корову, це — вже ні!

Він невдоволено крутнув головою, й мабуть подумав: — Якщо немає лішого і щоб не їхати додому без нікого, — то хай буде і цей! — I сказав:

— Ходи, хай зголошу тебе в урядовця "Бюра Праці"!

Ідучи з ним на хурі, укладав я собі плян: — Щойно приїду до його дому, в першій мірі обміюсь й одягну чисту білизну. Опісля, повечеряю та й піду спати, щоб після подорожі відпочити. А завтра вранці, піду на працю.

Сонце було вже заховалось за гору, коли заїхали ми на його подвір'я. Мій господар наказав мені випрягти коней, завести їх до стайні і занести упряж на своє місце!

Я видивився на нього — й сказав:

— Та хіба ж я знаю, де ваша стайння, як я щойно приїхав до вас, і навіть ще не розглянувся по вашому обійстю.

Розпрягай! — гукнув він. — Я покажу тобі все!

Почав я розпрягати коней, але розпрягання не йшло мені ніяк, бо на німецькій упряжі я не визнавався. Господар побачивши що я не вмію розпрягти коней, розсердився й випряг сам та й завів їх до стайні. В стайні показав мені місце на упряж і де котрий кінь має стояти. Показав де є сіно, та коли і як давати коням їсти. Опісля завів мене до коров'ячої стайні і теж сказав; коли і як давати їсти коровам та як чистити стайню.

Вкінці пішли ми до хати. Господар звелів мені бути в сінях, а сам пішов до кухні. Його дружина відчинила двері та із-за порога глянула на мене. Я чемно поздоровив її, але вона на моє поздоровлення не відповіла, тільки сердито тріснула дверми, й до господаря скрикнула:

— Навіщо ж ти його привіз? — Та ж він вже старий, й не зможе навіть харч відробити. Я ж напоминала тебе: — Привези молодого й здорового робітника, а ти — привіз старого діда! — Навіщо він мені придається?

Господар відчинив двері й до мене гукнув:

— Запрягай коней!

Почав я запрягати, але ладу упряжі — я не знав. Пробував я сяк і так, але таки не міг запрягти. Вже вийшов господар з хати й обтирає вуси після підвечірку, а я коней ще не запряг. Господар почав сварити мене за те, що я не вмію запрягти коней — й запряг сам. А мені наказав дати коровам сіна, сів на хуру — й поїхав кудись.

Незабаром господар вернувся, випряг коней, а мені звелів завести їх до стайні, з занести упряж, та й пішов до хати.

Нарешті господар покликав мене до хати, звелів сидати біля стола та й вечеряти. На столі були три картоплі варені з лушпиною, кусок хліба і тарілка маслянки. Хліб і картоплі я з'їв, бо цілий день я нічого не їв, а маслянки не їв, бо не смакувала мені.

Після тієї вечері, господар завів мене до малої кімнатки, в якій було ліжко, а на ліжку сінник, подушка і два коци.

— Це буде твоя кімната для спання! — сказав господар. — Зараз же лягай спати, а вранці о годині п'ятій мусиш встати. В першій

мірі, дай коням і коровам сіна. Опісля викидай гній з стайні і підстели під худобу свіжої соломи!

Вранці, встав я о годині п'ятій, і виконав всю працю так як наказав мені господар. З хати вийшов господар, запряг коней до хури, — й поїхали ми в ліс. В лісі, наклали ми на хуру дерева й привезли додому.

Господиня покликала мене до хати снідати. На столі, в тарілці була приготована для мене страва. Покоштував я тієї страви. То була горяча вода, трішки забілена молоком і плавало в ній кілька кусочків хліба. Поклав я ложку на стіл — й сказав:

— Дякую вам, пані господине, за снідання, а заразом, бувайте здорові, бо я йду від вас геть!

Господиня люто глянула на мене, — вибігла надвір, й до господаря гукнула:

— Ти привіз якогось великого пана! — Він не хоче їсти нашої страви, і хоче йти від нас!

Господар розлютився, вбіг до хати, — й до мене скрикнув:

— Що є з тобою?

— Не хочу бути у вас!

— Чому?

— Бо ви не вподобали мене, а я не вподобав вас!

— Чому не хочеш їсти?

— Бо ваша їжа мені не смакує.

— А що ж ти хочеш, щоб я давав тобі їсти печену курку? — Що тобі даю, те мусиш їсти!

При останніх словах, вдарив кулаком по столі так сильно, аж тарілка підскочила й вода з неї виллялась.

— Якщо ти такий великий пан, було не їхати на працю до Німеччини! — А приїхав, — мусиши бути мені послушним. Бо уряд тебе мені дав, і маєш робити те що я велю, і їсти те що даю! — — Інакше поб'ю тобі морду, й опісля віддам тебе на поліцію. А поліція, навчить тебе бути покірним своєму панові!

Я не приїхав до Німеччини на працю, — сказав я. — Я є політичний втікач. І не зі своеї волі попав я до вашого дому, а лиха доля кинула мене. І печених курей я не вимагаю у вас, тільки таку їжу, яку їдять люди. Та їжа, яку вчора дали ви мені на вечер'ю і сьогодні на снідання, — хіба ж вона для людей?

— Ти не варт і такої їжі! — озвалась господиня. — Бо не вмієш навіть запрягти коней до хури!

Ви, пані господине, маєте рацію! — сказав я. — Бо мое звання не є запрягти ваших коней, а інше. Тому я від вас хочу йти, й піду до "Бюра Праці" в Биміш-Ляйпа, й там, проситиму такої праці, яку я зможу виконувати.

Ти від мене не підеш нікуди! — погрозив мені господар. — Й будеш в мене так довго, — поки я схочу!

Хай іде до чорта! — озвалась господиня. — Навіщо він тобі придався?

Господар надумувався довгу хвилину — й вкінці сказав:

— Іди! Але до Биміш-Ляйпа, я тебе не повезу! Не треба! ска-

зав я. — Я й без вашого везення дістанусь до Биміш-Ляйпа!

Й забрав я свої речі та й — пішов.

Ідучи до Биміш-Ляйпа, над'їхав хуорою якийсь молодий німець.
Я запитав його:

— Куди ви їдете?

— До Биміш-Ляйпа!

Я впросився на хуру, й завели ми балачку.

— Ви якої національності? — запитав він.

— Українець.

— А я поляк. — сказав він.

Я сказав йому, що я щойно прибув до Німеччини, і оповів про свою подію в бавора.

Ви маєте особливе щастя! — сказав він.

— Бо пощастило вам вийти від того бавора без найменшого кло-
поту!

І почав оповідати мені про нелюдянну поведінку баворів зо свої-
ми робітниками-чужинцями: Бавори перетомлюють робітників тяж-
кою працею. Дають робітникам погані харчі. За найменшу провину
б'ють робітників, а опісля ще й на поліцію віддають. А поліція теж
не милує робітника, а скатує його, та ще й посадить на кілька діб
в арешт.

Вкінці запитав мене, в котрого бавора я був. Але я не знав як
той бавор зветься. Аж коли я розказав йому, де той бавор живе, як
виглядає його обійстя, а також і він та його дружина і що вони
бездітні, тоді він розреготовався — й сказав:

— Я знаю його!

І вияснив мені причину, чомуто господина так дуже не полю-
дяному поводилася зо мною, а господар хотів таки затримати мене
в себе.

II

В Биміш-Ляйпа подався я до "Бюра Праці". Тут застав я тих
людів, які вчора залишились на ринку. Німецькі турки не розібра-
ли їх, тому "Бюро Праці" призначило їх на працю в державному
фільварку в містечку Вартенберг. До тих людей "Бюро Праці" при-
лучило й мене.

В тому фільварку, ми були на справжній рабській праці. Пра-
цювали ми 10-12 годин денно, включно в неділі і свята. Навіть і ді-
ти від 12-го року життя, працювали 6 годин денно. Харчі давали
нам такі погані і так мало, що гірші і менші не могли вже бути.
Тяжка праця, погані харчі і погане приміщення та нелюдяна по-
ведінка двірської влади, виснажували людей, й люди почали хво-
рувати.

До тих злиднів долучилось ще одне лихо. А саме, брак одежі і
взуття. Під час праці, люди знищили на собі одежду і взуття. Поки
одежу можна було ще латати, люди пришивали латку до латки.
Але коли одежа знищилась вже так, що не було до чого й латки

пришити, — люди позістали напів голі. Нарешті дійшло до того, що більша половина людей, позістали зовсім голі, й тому ті люди не виходили на працю. Але щоб в приміщенні не сидіти як на пляжі, вони завивались коцами.

Набути одежду чи взуття, ми не мали змоги, бо в Німеччині під час війни існувала карткова система. А ми карток не мали. Про одежду і взуття для нас була обов'язана подбати двірська влада. Але влада не спішилась. Аж коли всі ми перемінились в африканських дикунів, а наше приміщення в джунглі, тоді влада привезла і роздала нам одежду і гумове з дерев'яними підошвами взуття.

Той фільварок лежав у підніжжі високої гори, вкритої смерековим лісом. На шпилі гори, був старовинний замок. В тому замку, стояла одна сотня війська т. зв. "СС. Вартівника Сотня". — В тій сотні забракло людей, тому команда сотні оповістила набір, добровольців від 21-го до 50-го року життя, без різниці національності. Той набір використали робітники-чужинці, які терпіли знущання баворів й зголошувались на службу в сотні.

Щоб позбутись двірських зліднів, кілька людей і з поміж нас зголосились на службу, а між ними зголосився і — я.

В сотні обставини були багато країн як у фільварку. Тут ми мали добре харчі, приміщення і однострої. Праця була легка і як звичайно, кожного дня вранці, військова муштра, опісля — служба.

В той час, в Німеччині, з ворожих літаків спадали парашутисти й чинили диверсії. Тому ми часто патрулювали в околиці, шукаючи диверсантів.

III

Настала весна в 1945-му році. Німеччині, на всіх фронтах ситуація значно погіршилась. На південному й на західному фронтах англійська і американська армії, а на східному фронті советська армія — почали інвазію й безупинно йшли вперед. Німецький терен з кожним днем ставав щораз то меншим, й Німеччина наближувалась до капітуляції. Советські війська наблизувались до Судетенляндзу, тому я сподівався, що большевики захоплять в полон всі німецькі війська, які знаходяться на терені Судетенляндзу. Щоб не попасті в руки большевиків у військовому однострої, задумав я завчасу викрутитись з війська та й тікати з Судетенляндзу.

У Вартенбергу жив лікар-польський з Варшави. Під час варшавського повстання проти Німеччини в 1944-му році, — німці арештували його й вивезли до Німеччини. Але з браку лікарів-німців, поселили його у Вартенбергу й припоручили йому виконувати обов'язки лікаря. Він виконував обов'язки лікаря і в нашій сотні. Пішов я до нього — й сказав:

— Я не є німець ані фольксдойчер (німець народжений поза кордоном Німеччини) — а чистокровний — поляк. До німецького війська попав я випадково. Тому прошу вас, допоможіть мені з війська викрутитись.

Тобто як? — запитав лікар.

— Признайте мене хворим і не здібним до військової служби.

І що ви хочете? — сказав лікар. — Щоб за те німці розстріляли мене і вас? — А зрештою, я не маю права визнавати вас не здібним до військової служби. На це є військово-лікарська комісія.

Але я таки дальше наполягав на нього і просив; щоб мені як рідному братові по національності, подав помічну руку.

Врешті-решт, він погодився — й запитав:

— Чи ви хворували коли на запалення легенів, або на шлункову недугу?

— Hi!

— А на реуматизм?

— На реуматизм, я й тепер хворую.

— То й добре! — Тепер? мусите бути хворий на ноги! — Зрозуміли?

— Так!

— Наразі, даю вам дев'ять днів вільних від служби, бо дати більше не маю права. Після дев'яти днів, — дам вам ще п'ять днів, а опісля — вишло вас до військово-лікарської комісії в Биміш-Ляйпа. А там, старатисьмете мати свій розум, щоб знати як поводитись і що говорити. — Зрозуміли?

— Зрозумів! — Дякую.

Від того дня, почав я хворувати на ноги. Підпираючись палицею, я ледь волік ноги за собою.

Одного дня, одержав я наказ:

— "Явиться в Биміш-Ляйпа, для військово-лікарського перегляду!"

Я трішки злякався. Бо, ану ж, лікарська комісія не визнає мене хворим, і — що ж тоді буде?

Були то вже останні дні війни, й Німеччина стояла на порозі капітуляції. Тому військово-лікарській комісії вже не йшло про німецьку армію ані про мене, а лише проте, щоб ще кілька днів виконувати свої обов'язки. Й тому військово-лікарська комісія визнала мене хворим на ноги, то ще й з огляду на мій старший вік, визнала не здібним до військової служби.

Звільнинувшись з війська, не мав я де дітись, тому повернувся до фільварку. Але я не працював, бо був — "хворий".

Через кілька днів, завідуючий фільварком, сказав мені:

— Або працюйте, або — йдіть геть, бо задармо давати вам їсти, — я не можу!

Рад не рад, мусів я бути здоровим, кинути з руки палицю та й шукати праці. Знайшов я працю в бавора на хуторі Рег-Вассер, біля міста — Німес. Та той бавор був такий же самий як і той, що я був в нього тоді, коли щойно прибув до Німеччини. Але я терпів йому, бо бачив, що вже не довго бути мені в нього.

20. — ВТЕЧА ДО ІТАЛІЇ

Горами, лісами, широкими шляхами,
Повертались люди до своїх домів,
І я безталанний прилучився до них —
Та й ішов в невідоме.... до чужих країв.

Бо на Україну не міг я вертатись,
Лютий ворог-москаль загарбав мій рай,
Та ще й напосівся і мене забрати —
Та й запроторити у сибірський край.

(Ю. Витриваленко)

Німецька армія відступала на всіх фронтах. Німецькі часописи подавали:

— "Де приходять англо-американські війська, там виловлюють советських втікачів, — а навіть і старих російських політичних емігрантів які втекли перед більшевиками в 1917-му році, — й передають їх СССР".

Почав я промишляти; що робити, щоб не попасти в руки англо-американців ані в руки більшевиків. Я володію італійською мовою, й тому задумав іхати з італійцями до Італії. Але не як українець, а як — італієць, — й прибрав собі ім'я і прізвище:

— Романеллі Джюлійо —

Але треба було мати ще й особистий документ.

У Вартенбергу, в канцелярії заряду фільварку, працювала дівчина Ванда — полька з Вільна. Я вдався до неї з проханням, щоб вона виробила мені фальшивий документ. Зараз же вона написала на машині мое приbrane ім'я і прізвище, дату і місце народження (в Італії). — Я дав свою фотознятку, вона прибила двірську печатку, і — документ готовий.

Але Ванда сказала:

— Документ я затримую в себе, бо у вас можуть знайти німці, й закинуту вам шпигунство та й розстріляють вас і мене. Коли буде треба вам документу, приайдіть до мене, — я вам дам.

Прийшов Великдень. Один кілометр від хутора, було село — Бацдорф. В цьому селі був табір втікачів — родин української поліції. Ті родини, на Великдень запросили мене до себе в гостину. Засіли ми до спільної трапези. Заспівали: — Христос воскрес, — та й почали споживати — бідненьку, але радісну — велиcodну їжу. Довкола нас ревіли гармати. Більшевики були від нас найдальше 20-25 кілометрів. Та проте між нами панував святочний настрій. Люди христосались й одні одним складали святочні побажання.

Другого дня (Світлий Понеділок) — на шляху зчинився великий рух. Війська і німецькі втікачі втікали до Ніmesу.

Сусід моого господаря сказав: що з Ніmesу виїхали уряди і поліція. Зараз же пішов я до тaborу в Бацдорфі довідатись, як справа мається.

В тaborі всі були приготовані до втечі, й чекали наказу вихо-

дити. Зараз же я вернувся до свого господаря, забрав свої речі, й пішов до табору. Після полудня вирушили ми в дорогу.

Переходячи селами, чехи насміхались з нас — кажучи:

— "Німеччина вже здихає, а разом у Німеччиною здохнете і ви. Во ви зрадили свою батьківщину — Росію, й пішли в найми до Гітлера. В нас вже є рускі, й вони розплатяться з вами за вашу вірність Гітлерові!"

(Судетенлянд замешкують німці й чехи)

В одному селі, повернув я до криниці набрати води. Біля криниці стояв гурт чехів. Вони запитали мене:

— "Чому ви втекли з Росії, й тепер тікаете з німцями далі?!"

Я розказав їм про злідні, неволю, терор в ССР.

— "Це не правда! — закричали чехи. — Це підла пропаганда!

В Росії запанував комунізм, тому там робітники й селяни живуть добре. А що ти кажеш що там зло, це — ти брешеш!"

Чи це правда, чи не правда що я кажу, це вкороті ви ~~переконаєтесь~~ на своїй власній шкурі! — сказав я. — Й пішов ~~від~~ них геть.

Десь біля півночі зайшли ми в якесь село, та й зупинились на відпочинок. Недалеко нас ревіли гармати. На небі відзеркалювалась пожежа червоною загравою. Над панком, десь недалеко заклекотіли скоростріли. Заворушились втікачі і військо та й почали тікати шляхом до міста Ляйтмеріти. Напроти нас надіхала колона авт. Вояки на передньому авті закричали до нас:

— Завертайте назад! — Бо в Ляйтмеріти, вже є большевики й їхні танки їдуть сюди!

Ми раптово завернули й дійшовши до перехрестя доріг — зупинилися. Старшини зійшлися до купи, щось радили та заглядали в мапу. Я зацікавився що вони говорять, тому приступив біжче їх. Один старшина, вказуючи пальцем на мапі — сказав:

— "Нам залишилась тільки та одна дорога, якою можемо пререйти до англо-американців.. То ж їдмо якнайшвидше, щоб тут не захопили нас большевики. Вполудень, напевно прибудемо до англо-американців".

З його слів, я збагнув, що німці хочуть здатись в полон англо-американцям.

Пішли ми далі. Деякі вояки заїжджали автами в придорожні рови, й тут авта залишали, а самі розходились. Деякі піхотинці кидали свою зброю до ровів і теж розходились. Тільки мала частина війська ішла далі.

Вполудень, прийшли ми під високу гору. Дорога пнялась вгору щораз то вище і щораз то більше томила нас. Тому зупинились ми відпочивати.

Надійшов гурт воєннополонених італійців. Я зупинив їх, і почав з ними балачку. Після короткого відпочинку, пішли ми далі. Познайомившись з італійцями, я тримався вже їхнього гурту, бо хотів використати нагоду мандрувати разом з ними до Італії.

Раптом, попереду нас пролунав крик:

— "Рус! — Рус! — Напроти нас їдуть большевицькі панцери!"

Між військом і між втікачами запанував переполох й зчинилось замішання. Німці, одні завертали автами назад та й тікали. Інші, звертали авта зо шляху на бічні дороги та й тікали до ліса. А ще інші, залишали свої авта на шляху, й розбігались на всі сторони. Миттю військо розбіглось. На шляху позістали тільки покинені авта і втікачі.

Втікачі, на шляху стояли безрадно й не знали що їм діяти, де дігтись, в котру сторону тікати. Жінки й діти почали плакати, а чоловіки радились один одного — що робити?

Я з гуртом італійців, подався до ліса, й тут чекав — що буде.

II

Німеччина скапітулювала. Війна закінчилась. Не чути вже гуркоту гармат ні клекоту скорострілів.

Італійці рішили не рухатись з місця, поки не встановиться якийсь лад і настане загальний спокій. Й зараз же вивісили італійський і білий прапори. Вони мали хліб, м'ясо, макарони, що передніше набрали по дорозі з покинених німцями авт. Одні почали варити обід, а інші пішли на шлях, і там почали нишпорити в покинених автах. Повернувшись з шляху, — нанесли харчів, напоїв, курива, одежі, білизни, взуття а навіть й подушок, перин, коців.

Пішов і я до авт, й набрав собі всього того, чого тільки потрібував.

Над вечером, на шляху з'явилися большевицькі танки. На танках сиділи вояки й в руках тримали великий портрет Сталіна і транспарет з написом:

— "Вперед, на захист Європи перед фашистівськими бандитами!"

Італійці, побачивши большевицькі танки, побігли їм на зустріч, ю радісно вигукували:

— Віва Сталін! — Віва Русія! — Віва комунізм!

Я також побіг з ними й радісно вигукував: — Віва...! — Віва...!
— Віва...!

Другого дня вранці, почали ми приготовлятись до далішої дороги. Але кожний із нас, набрав речей з німецьких авт стільки, що не міг понести. На шляху були ручні візки, покинені німецькими втікачами. Ті візки ми забрали, зложили на них речі, та й — вирушили в дорогу.

Шляхом переходили большевицькі війська. Вояки нападали на цивільне населення — без різниці чех чи німець — грабили годинники, ровери, гроші, гвалтували жінок. А військова влада грабила в селян збіжжя, худобу, кури, яйця, молоко...

А ми ішли та й ішли щораз далі...

Одного дня, переходили ми біля якогось великого будинку. Перед будинком на шляху, стояли два енкаведисти. Вони зупинили нас й зажадали документів. Кожний італієць виказав свій документ. Прийшла черга й моя, — а я документу не мав.

Коли відходив я від свого господаря на хуторі в Гег-Вассер, я не мав вже часу піти до Вартенбергу за документом до Ванди, то-

му пустився в дорогу без документу.

Після провірки документів, енкаведисти звеліли італійцям йти далі, а мене забрали до будинку.

В кімнаті біля стола сиділи два енкаведисти. Один із них запитав мене:

— Ти хто такий?

Але я скомбінував собі таку мову, що вони розумітимуть мене, і не впізнають чи я італієць, чи не італієць.

Но понімай руска. — сказав я.

— Ти якої національності?

— Італіяно.

— Чому не маєш документу?

— Ійо работа ін Джерманія ін фабріка. Е дурантє ді бомбардаменто, — фабріка капут, е мійо документо — капут. Арбайтам рабога друга фотографія. Ма, Джерманія капут, е нима документі. Й показав я йому свої фотознятки, які приготовив собі до фальшивого документу у Вартенбергү. На фотознятках було написане мое приbrane ім'я і прізвище:

— Романеллі Джюлійо.

Енкаведист глянувши на фотознятки-запитав:

— Як твоя хвамілія?

Сі. — сказав я. — Ля моліє — й показуючи на пальцях руки — е кватро бамбіні.

Другий енкаведист зрозумів мене, розреготався — й сказав:

— Він думає, що ти питаеш, чи він має родину, а він каже, що має дружину і четверо дітей.

Не про родину твою я питаю тебе, — сказав перший енкаведист, — як твоє... ну... ну — наме?

— Мійо nome?

— Так! — Твоє nome.

— Романеллі Джюлійо.

— Ти солдат чи цивіль?

Ійо нон сольдато, — сказав я. — Ійо сомо цівіле!

Чорт його розбере, — сказав він до другого енкаведиста, — чи він італієць, чи може німець СС-ман чи гештановець.

Коли я служив в німецькому війську, мої руки виделікатніли, побіліли. З такими вицяцьканими ручками, було небезпечно попадати до большевиків. Коли мене звільнено з війська, й працюючи в бавора, я старався працювати як найтяжче, щоб дістати мозолі. На добавок, наніч я завивав руки шматою з мокрою землею, і ніколи не мив рук. Тому мої руки забруднились й полопала на них шкура. Та ще й з обличчя я схожий на італійця.

Та ні, він не є німець, — сказав другий енкаведист. — Це свідчить його італійська порода. І глянь на його руки, які вони порепані від тяжкої праці! Та хіба ж гештаповець чи СС-ман може мати такі спрацьовані руки? — Пусти його, хай собі йде до своєї дружини і до дітей!

Ішли ми ще один тиждень й прийшли до чеського міста —

Брікс. І ут міліція зупинила нас — й запитала:

— Ви якої національності?

Італійці — сказали ми.

Ідіть на Південну Залізничну Станцію! — наказала міліція. — Там всідають до потягу італійці, французи, мадяри і югославці, й поїдуть до Відня. А з Відня кожна нація поїде до своєї батьківщини.

На станції, міліція забрала від нас візки і всі ті речі, що ми набрали з німецьких покинених авт. Ми почали протестувати, й додмогались, щоб ті речі нам звернено. Та міліція сказала:

— Ті речі, ви не купили, а — вкрали. Якщо ви протестуєте, то ми посадимо вас за крадіж в арешт!

Виїхавши з Бріксу, до нашого потягу на станціях прибували італійці, й прибуло їх стільки, що у вагонах не було вже місця для них. Тому вони чіпались потягу де тільки могли. Посідали на дахах вагонів, а навіть і на паровозі, бо кожний із них бажав як найхутше прибути додому.

Приїхавши до міста Берно, — Чехо-Словаччина, — й тут на станції, енкаведисти оточили наш потяг — й запитали:

— Хто ви такі?

Італійці. — сказали ми.

— Забираїте свої речі й висідайте з потягу! — наказали енкаведисти. — І ставайте чвірками!

Енкаведисти завели нас перед великий будинок, й наказали; по тридцять людей заходити до того ж будинку! Прийшла черга і моя. Увійшли до кімнати тридцять людей, між ними і я. В другій кімнаті були енкаведисти, й вони наказали нам; по п'ять людей входити з речами до їхньої кімнати. Тут вони провіряли наші речі і документи. Хто мав документи, того завERTали до потягу. Хто не мав, — того затримували.

Але поміж італійцями, не тільки я один не мав документу, таких було багато. Почав я промишляти, як то уникнути б тієї пропріорки. Пішов я до туалети й через вікно виглядав надвір. Надворі не було нікого. Я з речами вискочив через вікно на двір, та й пішов до потягу.

Але по дорозі, спіткав мене інший клопіт. В руці я ніс футерал з скрипкою. На вулиці, стояли два міліціонери. Вони зупинили мене й наказали:

— Відчини футерал, хай ми побачимо, що ти тут несеш!

Скрипку несу. — сказав я. Й відчинив футерал. Ти вкрав скрипку! — сказав один з міліціонерів. — Тому я забираю скрипку до комісаріату міліції!

Й вирвавши футерал зо скрипкою з моїх рук, — почав тікати. Але знаючи, яка то еліта вступає до большевицької міліції, тому вхопив я його обидвома руками, та й зчинив крик.

На станції було чимало червоноармійців. Вони почувши мій крик, збіглись до мене, й побачивши мою шарпанину з міліціонером — запитали:

— Що тут сталося?

Щоб вони зрозуміли мене, — бо української мови ані російської я не знав, — то я вияснював їм як тільки міг:

— Я є бідний італієць. Три роки я тяжко працював в Німеччині, й за зароблені гроші купив собі скрипку та й тепер іду додому. А цей міліціонер ту скрипку заграбив в мене.

Всі червоноармійці стали в моїй обороні. А один червоноармієць прискачив до міліціонера й по українському скрикнув:

— "Ти сволото, віддай старичкові скрипку!" Та й вирвав скрипку з рук міліціонера, подав мені — й сказав:

— На бери старичок свою скрипку та й вези в Італію!

Але при тій нагоді, червоноармійці забажали почути італійську музику й почали просити мене заграти щось гарне італійське. З вдячності за оборону перед міліціонером, — я їм заграв. Червоноармійці запитували мене; чи я знаю грati щось руске.

Знаю! — сказав я. — Й почав грati: — Катюшу, Москва моя, козачок та інше... Червоноармійці дивувались, що я італієць, але знаю грati советські пісні, — й запитували:

— Ти старичок де навчився грati наших пісень?

В Німеччині від руских робітників. — казав я.

Енкаведисти провіряли італійців цілу ніч і аж вранці поїхали ми далі. Приїхавши під Відень, на станції Фльорітцдорф, висіли ми з потягу. Потяг дальше не йшов, бо на Дунаю був розірваний міст, тому пішли ми до Відня пішотою.

Переходячи Віднем, італійці розбились на менші та більші гурти й спішли на Південну Залізничну Станцію. (Зід Бангоф),

Я тримався свого гурту. Зустрілись ми з двома іншими італійцями й почали з ними балачку. Вони нам оповідали:

— "На Південній Залізничній Станції, всіли ми до потягу та й іхали до Італії. Щойно потяг рушив з станції, — до вагону увійшли рускі, й почали провіряти наші документи. Хто не мав документу, того арештували. Ми обидва не маемо документів. Нас арештували й завели до табору у Вінернйштадт. Там застали ми кілька тисяч людей, які попали до табору тому, що не мали документів. Там є люди різної національності: італійці, французи, мадяри, рускі та інші. В таборі панують голод і бруд, бо рускі не дбають про харчі для людей ні про гігієну.

Нарешті, рускі приготовили транспорт — 2.000 людей — на виїзд в Росію, й до того транспорту призначили і нас обидвох. Але нам пощастило втекти з табору й тепер промишляємо як то уникнути б руских та й поїхати домів.

Іхнє оповідання, то був удар ножем в моє серце, але я здався на Божу волю і ласку.

Прийшовши на Південну Залізничну Станцію, ще того ж дня всіли ми до потягу, та й — поїхали. Я був на остерозі, і на всякий випадок укладав собі пляні порятунку.

І сталося все так, як оповідали ті два італійці. Щойно потяг рушив з станції, — до вагону увійшли енкаведисти й зажадали в нас документів. Я зараз же заховався в туалеті. Через кілька хвилин, із-за дверей почув я голос моого доброго друга-італійця:

— Ще є один в туалеті, що не має документу.

Карааш! — сказав енкаведист. — Давай!

Я затримтів всім тілом, й рівночасно попав в скажену лютъ — подумав:

— Ось тобі й дружба з італійцем. Люди добре кажуть: — "Не вір італійцям, бо вони фальшиві люди!"

Італієць застукав до дверей туалети й гукнув:

— Виходи! — Тебе кличе руский!

Я вийшов.

Італійці зареготались — й запитали:

— Ну, що ж? — Чи ти дуже злякаєшся?

Мій друг-італієць, дружньо вхопивши мене руками за рамена — сказав:

— Не лякайся! — Між нами не загинеш! Руски заглядали всюди, — навіть і під лавки, чи там не заховався хто такий, що не має документу. Але щоб вони тебе не знайшли, ми закрили двері туалети валізами й клунками.

Приїхали ми до Вінернайштадт. Тут на станції, до нашого потягу приступили кілька енкаведистів, а з ними — одягнений в цивільній одежі — якийсь іх попихач італієць. Той італієць, почав намовляти нас:

— Забирайте свої речі, висідайте з потягу та й ходіть з нами до табору. Там ще сьогодні перейдете дезинфекцію, лікарський перевідгляд, отримаєте харчі на дорогу, а завтра вранці, зарезервованим для вас потягом, поїдете домів.

З нами їхав молодий ще віком підпоручник — Мілянезе Дзюзеппе. Слухаючи солодких слів італійця-московського агітатора, він збагнув, що москалі потребують рабів на безоплатну працю в СССР. і щоб іх набути, забирають тих людей, які не мають документів. Бо тих, які мають документи, москалі не мають права забирати. Але, щоб людей з документами зловити в московську пастику, москалі тих людей ласими обіцянками задурюють до табору, й там вони пропадають. Тому він через вікно вагону вихилився надвір, й того італійця-агітатора запитав:

— Ви італієць, чи — руский?

— Італієць.

— Якщо ви італієць, то ж не намовляйте нас, щоб ми ішли до російського табору, бо нам досить вже німецьких таборів. Війна вже закінчена, а з війною закінчили ми тaborи й тепер ідемо доМів. І не обіцяйте нам, що завтра поїдемо доМів, бо завтра й без вашої ласки ми будемо вдома.

— Хлопці! — гукнув він до італійців: — Не висідайте з потягу, бо нам треба їхати доМів, а не до російського табору! Потяг рушив в дальшу дорогу й наблизувався до кордону советсько-англійської зони в Австрії. Я турбувався чи пощастиТЬ мені без документу перейшли кордон. тим тяжче ставало мені на душі, бо зближувалась рішальна хвилина:

Або, — або...

У вагоні їхав залізничник. Я його запитав:

— Чи далеко ще до кордону совєтсько-англійської зони?

— Ще три станції.

— Коли італійці переходять кордон, — чи рускі провіряють їхні документи?

Очевидно. — сказав залізничник. — Хто має документи, того перепускають через кордон. Хто не має, — того забирають до табору у Вінернойштадт.

Цими словами, він вstromив мені ніж в серце. Наче косою стягом бурян повалився я на лавку та й тяжко зажурився. Во переpliv я море, а при березі — втоплюсь.

До вагону увійшов італієць — Бронцетті Лазаро, й побачивши мою скрипку, попросив мене заграти щось веселе.

Мені тепер не до веселої гри, — сказав я — бо мене огорнув тяжкий смуток.

— Чому?

— Я загубив свої документи, а без документу, на кордоні рускі не перепустять мене до Італії.

— Про документ не турбуйся! — Ти заграй щось, а документ буде.

— Та як буде?

— Ти не питай як, а грай! — Твій документ є в мене.

— Тобто як?

— А ось як:

Й винявши з кишені папір — сказав:

— Це є посвідка видана сільською управою в Чехо-Словаччині мені і ще трьом іншим італійцям. Але по дорозі, ті три погубились. Ти вибери собі одне ім'я і прізвище, тримайся в купі зо мною, й без клопоту перейдеш кордон.

Я зрадів дуже й выбрав ім'я й прізвище:

Феніні Анджельо

Приїхавши на кордон, — на станції большевики загнали нас до будинку, в якому містились паровози й обставили вартою. Тут ми переночували. Вранці після провірки наших речей і документів, — большевики передали нас англійцям.

21. — НА ПРАЦІ В ІТАЛІЇ

Тяжко жити на чужині
Та ще й в самоті:
Без родини, без дружини —
Круглій сироті.

Тиняюсь я по чужині...
Терплю горе й злідні,
Нема до кого пригорнутись,
У лихій годині.

(Ю. Витриваленко)

Щойно вступив я на англійську зону, зараз же з мене упав той тяжкий тягар, який на советській зоні давив мою душу й тіло. Тут і сонічко наче інакше світило як на советській зоні. Там було затъмарене, холодне, понуре, а тут, лагідненьке, ясне й теплесеньке. Мені на душі й тілі стало легко-легко й весело. Все те що я пережив на советській зоні, видавалось мені, що то був страшний сон.

Англійці зараз же повели нас до табору. Тут кожний із нас виказав свій документ й опісля видали нам обід. Після обіду, видали нам з магазину коци і шатра і після довгої і тяжкої подорожі, пішли ми спочивати.

Розкладши шатро, зараз ліг я спати. Спав я довго, смачно твердо, бо надімною вже не висіло марево московсько-большевицького страхіття.

Другого дня вранці, коци й шатра здали ми до магазину, всіли на військові авта й поїхали до міста Удіне. — Італія. В Удіні переночували, а вранці поїхали до Местре — біля Венеції.

В Местре заїхали ми до табору італійських поворотців. Тут видали нам обід — й сказали:

— Кому додому близько, — хай іде. Кому далеко, хай зголоситься з документами на англійській команді. Там зберуть більше людей з даної місцевості, й повезуть їх туди автами.

Італійці вийшовши з табору на вулицю, — одні з одними прощались та й розходились домів.

Вийшов і я з табору. — Але куди ж мені тепер йти? — В котрій стороні знаходиться місце, де б міг я осісти й працювати і спокійно жити?

Моєю метою був — Рим. А там, при допомозі Преосвященного Владики Кир Івана Бучка, виробити собі правдиві документи, знайти працю, та й зажити спокійним життям.

Але щоб поїхати до Риму, треба було зголоситись з документами на англійській команді. А я документу вже не мав, бо Бронцетті поїхав додому, й документ Феніні Анджеля забрав з собою.

Задумав я шукати будь яку працю, щоб мати притулок, кусок хліба та ложку страви.

Недалеко табору був малий домик, а біля домику на подвір'ї було кілька людей. Пішов я до тих людей й запитав; дебто знайти будь яку працю. Ті люди зразу як пізнали мене по мові що я чужинець — запитали:

— Ви якої національності?

Італієць! — сказав я. — Але ще малою дитиною виїхав я за кордон, й тому не володю вже добре італійською мовою. А тепер повертаю до своїх кревних в Касерти.

Один чоловік сказав:

— Як що ви шукаєте праці, то я раджу вам; шукайте в сільському господарстві. Бо там будете мати що їсти і де мешкати. А з фабричного заробітку, не зможете прожити. Звідси дванадцять кілометрів дороги, на березі Адріатицького Моря є великі й багаті хліборобські села. Ідіть туди, а там, напевно знайдете працю.

Господар того домику був хворий на ревматизм, тому лежав в тіні дерева на полотняному ліжку. Він мені сказав:

— В нас є такий звичай; як що хто щось шукає й не знає куди за тим йти, — бере в руку каменець й підкидає його вгору. Каменець впавши на землю — покотився. В одну сторону каменець покотився, в ту сторону треба йти. А там, напевно знайдеться те, чого шукається. А ну попробуйте і ви цього щастя!

Хоча я не вірю в забобони ані у ворожбу, але взяв каменець та й підкинув його вгору. Каменець впавши на землю покотився на Захід.

Ідіть на Захід! — сказав хворий. — Там знайдете працю.

Але не звертаючи уваги на ворожбу каменця, — я пішов на Схід, до хліборобських сіл. Сонце хилилося вже до заходу, коли я прийшов до першого села. Переходячи селом, повертав я до хат питав праці, але всюди відказували мені. Вже западав вечірний сумерк, коли повернув я на одне велике обійстя. На мене забрехав здоровенний собака прив'язаний біля буди. З хати вийшла молодиця. Я сказав їй що шукаю працю.

Заходьте в хату! — сказала молодиця. — Зараз прийде батько, і в цій справі поговорите з ним.

Прийшов батько. Молодиця сказала йому; що я шукаю праці.

Добре! — сказав батько.

Я зрадів дуже, бо зрозумів, що те "добре" то значить; що він приймає мене на працю.

Двоє дівчат, почали приготовляти стіл до вечері. До хати увійшли робітники: чоловіки, жінки, хлопці дівчата, та й засіли довкола стола до вечері.

Запросили до вечері й мене.

Після вечері, батько запитав мене:

— Ти хочеш праці?

— Так!

— Ці люди, що сидять довкола стола, — це мої сини, невістки, зяті, доньки і внуки. — сказав батько. — Маю їх вісімнадцять осіб. А на це маю тільки шість гектарів землі. І як ти думаєш; — чи треба мені приймати ще й чужого робітника?

— Та... думаю.. що ні!

— Ось, бачиш. — сказав батько. — Тепер в мене переночуєш, а завтра вранці, я направлю тебе до одного фільварку. Може там станеш на працю.

Опісля, один з його синів дав мені коца й завів до стайні спати. Вранці, батько покликав мене до хати, дав снідати й опісля, показав мені дорогу до фільварку.

У фільварку, зайшов я до канцелярії керівника фільварку — й просив праці.

Керівник глянувши на мене — запитав:

— Ви якої національності?

Італієць, — сказав я. — Але не володію добре італійською мовою, бо...

І оповів йому, видуману мною свою причину.

Слухаючи моого оповідання, він ввесь час свердлював мене своїми очами, а коли я скінчив оповідати, — він сказав:

— Ви повинні володіти добре німецькою мовою!

Менш — більш, — сказав я.

Він заговорив по німецькому:

— Будь ласка, покажіть свої документи!

— Не маю документів, бо — загубив.

— Гм. — То зле! сказав він. — І довший час мовчки глядів на мене, й вкінці — промовив:

— Я прийму вас на працю, але в нас дуже мізерний заробіток й не вистачить вам на прожиток. Краще шукайте праці на селі, там будете мати харч і приміщення.

— Я шукав вже праці на селі, але не знайшов.

— Ідіть ще раз! — А як що не знайдете, приходіть сюди, тоді я дам вам працю.

Не знайшовши праці, пішов я назад до Местре та й зайшов до дому хворого чоловіка.

— Знайшли працю? — запитав хворий.

— Та, ні! — І розказав йому — де я був.

— Треба було послухати моєї поради — сказав хворий, — та й іти в ту сторону, в которую покотився каменець, й там... були б ви знайшли працю. — Попробуйте ще раз щастя каменцем!

Підкинув я каменцем вгору, — каменець впавши на землю, знову покотився на Захід.

Ось, бачите, де знайдете працю? — сказав хворий. — В цій стороні, п'ять кілометрів звідси, є багате хліборобське село — Желяріно. Ідіть туди, а там, напевно знайдете працю!

Залишивши свої речі в хаті хворого, та й подався я до Желяріна. Біля шляху, було чимало господарств. Я заходив до кожної хати, питуючи праці, але всюди чув я однакову відповідь:

— “Мені не треба робітника! — маю своїх досить!”

Сів я в придорожньому рові та й тяжко зажурився. Що ж маю діяти? Ні що їсти, ні де ночі переночувати, ні гроша в кишенні. Поки що, ще вижебраю кусок хліба чи ложку теплої страви та й переночуюде в кого в стайні на голій соломі, — але ж довго так бути не можу. Як що беззідально вештатись поміж людьми, — попаду в око поліції. Документів не маю, посадять у в'язницю, і хто ж тоді виручить мене з в'язниці? — Хто докаже, що я в нічому

невинна людина? — Адже ж я тут без знайомства, бездомний безрідний, все довкілля. чуже.

А признатись хто я й звідки, — ще гірше, передадуть до СССР. Шляхом ішов якийсь чоловік. Я зупинив його й сказав:

— Я пошукую праці. Може ви, або знаєте кого такого, що потребує робітника?

Ти якої праці хочеш? — запитав чоловік.

— Будь-якої, щоб тільки працювати.

— Чи ти знаєш ковальську або механічну працю?

— Знаю ковальську працю!

— То й добре! — сказав чоловік. — В Желяріно живе мій кум. Він потребує одного робітника до фоні. Чи ти хочеш працювати при фоні?

Що то таке є та — фоні, я не знов. Але, що він питав мене; чи я знаю ковальську або механічну працю, я думав: що фоні, то якась машина в ковальському або в механічному варстаті. Тому я сказав:

— Так! — При фоні буду працювати.

Я кумові скажу про тебе. — сказав чоловік. — В мене живе хлопець, який працює в кума. Завтра вранці, о годині п'ятій, прийди до мене, — й показав мені свій дім, — і з тим хлопцем підеш до кума.

Мені краще прийти до вас сьогодні, — сказав я, — бо я не маю де ночувати.

— Приходи! — В мене переночуєш.

Другого дня вранці, пішов я з хлопцем до кума. Тут застав я більше робітників, бо кум був заможний господар.

З хати вийшла господиня й покликала робітників на снідання. Покликала і мене.

Після снідання господар звелів мені з двома іншими робітниками — Карлом і Джіджом — їхати до міста на працю до фоні. За прягли ми коней до двох бочок і до воза. На віз зложили гумові рури, помпу та інші прилади.

Наблизившись до бочок, почув я із них дуже ѹдкий сморід. Тоді я збагнув, що це таке — фоні, та яка буде моя праця. На саму згадку тієї праці, стало мені гидко.

Приїхавши до міста, відкрили ми канал туалети, й вклали в нього руру. Я помпував з каналу до бочки, а Карло і Джіджо вивозили в поле. Покінчивши чистити один канал, їхали ми до другого.

І так що дня.

Для мене, то була пекельна праця. Помпа була пів метра вижча від мене. Як що помпа функціонувала добре, то було ще пів бід лиха. Але помпа часто й раптово псувалась, й тоді замість до бочки, викидала на мене, й заляпувала мені голову, плечі й мене цілого. При тій каторжній фоні, мучився я два місяці. За той час, остатогді вона мені так, що я задумав покинути її та й дістатись до Риму.

Але дістатись до Риму, то була дуже трудна проблема. З Венеції до Риму, приблизно 600 кілометрів дороги. Потяги не ходили,

бо залізодорожні мости й станції, були зруйновані війною. Люди подорожували автобусами, але та подорож була дуже дорога. Грошої на подорож я не мав, тому рішшив я йти до Риму піхотою. Щоб знати дорогу до Риму, купив я мапу Італії, на якій були зазначені всі шляхи, села й міста.

Одного разу, сказав я господареві, що хочу йти від нього до своїх кревних в Касерти, й просив, щоб він написав мені посвідку, що я в нього працював.

Він написав.

Та посвідка стала моїм документом, з яким я пустився в дорогу — до Риму.

22. — МАНДРІВКА ДО РИМУ

Сонце заховалось за високі гори,
Товар повертає до своєї оборони.
Лиш я нещасний
Без роду, без хати...
Де голову зложу?
Не знати. — Не знати.

В перших днях моєї мандрівки до Риму, втомився я дуже. На-дворі панувала італійська липнева спека. Тяжко нав'ючений своїми речами, я ледь волік ноги за собою. Щоб не нести речей на плечах і в руках, купив я тачку, зложив на неї речі та й тручав перед себе. Тручати тачку, теж не легко було, та все ж таки легше, як нести речі на плечах. Але тачка не довго послужила мені. Колісцятко від сонця розісохлось, та й розсипалось. Мусів я знову брати речі на плечі та й нести.

Переходячи біля одного механічного варститу, побачив я кільканадцять старих роверів. Задумав я купити ровер, й запитав ціну. Але ровери були дорогі, а я не мав стільки грошей, тому купив ровер дешевий й без опон на колесах. Зложив на ровері речі та й пішов далі.

Йдуши рівним тереном Північної Італії, ішов я без великого труду, але коли прийшлося переходити через гори Апеніни, тут мусів я переборювати великі труднощі. Найтяжча дорога була біля містечок: Тредоційо, Портіко і Сан Коденцо. Тут дорога 18 кілометрів стрімкими серпантинами пнялася на шпиль гори, опісля такими ж серпантинами збігала 18 кілометрів в низ до Сан Коденцо.

Прийшовши під ту гору, у її підніжжі заночував я в малому і дуже бідному селі. Вранці господар дому порадив мені:

— “Візьміть з собою на дорогу дві-три пляшки води, бо тепер ваша дорога буде дуже тяжка. На дворі жара, схочете пити, а по дорозі немає сіл ані хат ні води, тільки дикі скелясті гори”.

Ішов я цілий день. Сонце заховалось вже за гори, залишаючи по собі останні промінні на шпілях гір. Я перетомлений, голодний, спрагнений, ледь волік ноги за собою.

Раптом на закруті дороги, побачив я дим. Слава ж Тобі Господи! Як що є дим, то є і люди. А як що є люди, то мусить бути хата і вода. Ось, зараз же нап'юся води й між людьми переночую.

Але прийшовши на закрут дороги, попав я у велике розчарування, бо замість хати, побачив циганське шатро. Біля шатра два вози а до возів прив'язані коні. Перед шатром горів вогонь, а над вогнем висів котел, в якому циганка варила вечерю. Біля возів й шатра, сиділи на землі напів голі цигани і юрба голих циганчат.

Побачивши циган, я злякався. Бо цигани, як звичайно цигани, завжди готові до грабежі і убийства. Хоча я не мав великих скарбів, але цигани полакомляться й на мою нещоту. Мене уб'ють, а мое тіло вкинуть в пропасть, і пропало. Хіба ж за мною буде хто пошукувати.

Переходячи біля циган, я члено поздоровив їх, й намагався як найхутше і найдальше віддалитись від них. Але цигани побачивши мене, всі вибігли на дорогу, поставали довкола мене та й почали допитувати: хто я, звідки й куди йду, що везу на ровері та чи маю що до продажу.

Малі циганчата побачивши мою скрипку, домагались, щоб заграти їм. Одне циганча взяло в руку камінь та й товче ним по футералі скрипки. Інше видряпалось на ровера, а ще інше впхало руку в мій наплечник. Але протестувати проти сваволі циганчат, я боявся. Я намагався як найхутше вирватись з циганського оточення та й тікати далі.

До мене приступив старий циган, нагнав циганчат від ровера, й запитав мене:

— Ти хочеш йти далі?

— Так!

— Я раджу тобі — не йди! — Вже вечір, а до першого села яке знаходиться по другому боці гори, ще є двадцять шість кілометрів тяжкої дороги. Я бачу, що ти стомлений, то ж й за цілу ніч не зайдеш туди. Краще, заночуй в нас! Заграєш нам на скрипці, повечеряєш з нами, набереш сил, а завтра вранці з Богом підеш далі.

Почав я вагуватись: — Чи йти далі, — чи послухати поради цигана. І пішов би я далі, бо циганові не довірюв, але побачив воду що тонесенькою струєю спливала по скелі та й з цюркотом спадала до підкладеного кітла. Вид зразу ж прикував мене до місця. Стомлений, спрагнений відчув я нехіть йти далі, тому звернув ровера до шатра, припер його до воза, а сам сів на землю та й попросив води напитись. Цигани обсіли мене довкола та й завели зо мною балочку.

Тим часом, стара циганка зварила вечерю. Цигани при свіtlі вогню, засіли до вечері — і мене запросили. Після вечері, одна молода циганка взяла гітару й ми у двох почали грati. Вже пізно вночі, цигани постелили на землі коци, подушки та інші лахи, й по-котом полягали спати. Біля себе примістили і мене. Вранці, подякував я циганам за ночівлю та й пішов далі.

В Італії є місцевості, в яких знаходяться маляричні комарі. Людина вкушена маляричним комарем, зараз же захворіє на малярію. Тому населення тих місцевостей хворіє на малярію. Переходячи маляричними місцевостями, маляричні комарі покусали й мене.

Одного дня після полудня, мені почало робитись холодно. — Що ж це? — Надворі пекельна жара, а я — змерз. Одягнув я плащ й приспішив ходьбу, щоб розігрітись, та це не помагало нічого. Мені ставало щораз то холодніше й почав дрижати всім тілом. Нарешті ослаб так, що дальше йти не міг. Тому ліг я проти сонця в придорожньому рові.

Я злякався дуже. Що ж я нещасний тепер маю діяти? — Хто ж заопікується мною хворим?

Шляхом переїзджали авта, переходили люди, але на мене ніхто не звертав уваги.

Надійшла якась жінка, зупинилась, й почала приглядатись мені. Я не рукаючись, стогнав. Вона збагнула, що я хворий, приступила до мене й запитала:

— Чоловіче, ви хворий?

— Так!

— Ціо вас болить?

Я розказав їй, як це мені почалось.

Це зле! — сказала жінка. — Ви хворі на малярію, й запитала:

— Ви куди йдете?

— До Касерти, додому.

Ого-го-о! — вигойкнула жінка. — Та ж вам додому ще сотні кілометрів. Ви хворий, хіба ж зможете зайти додому?

То що ж робити? — сказав я. — Треба вмирати тут, в рові.

Жінці ринули з очей слізози, й промовила:

— Бідний чоловік. Вставайте та й ходіть до мого дому!

Я підвівся й хотів йти, але раптом все тіло затремтіло, в очах світ пішов мені вевертом та й впав я на землю.

— Пождіть тут! — сказала жінка, — та й побігла.

Через пів години, жінка приїхала хуорою запряженою ослом, та й забрала мене до свого дому. Вдома зараз звеліла мені лягати в ліжко, та й вийшла з хати. Незадовго вернулась з якоюсь панею. Та пані помацала мій живчик, й сказала:

— Малярія!

Дала мені шість пастильок хініни, й сказала:

— Заживайте три пастильки денно, й гарячка спаде!

В тієї жінки перебув я два дні. За той час гарячка спала, і я почувався здоровим. Третього дня вранці подякував я жінці за її самарянський вчинок, та й пішов далі.

І знову ішов я та й ішов цілими днями і щораз наближувався до Риму.

Одного дня, побачив я в далечині Рим. Понад Римом висоціла висока баня на базиліці св. апостола Петра. З радості впав я на коліна звернув зір на баню базиліки й щиро дякував Богу, що допоміг мені перейти приблизно 600 кілометрів тяжкої дороги, і що дав мені витривалість й снагу перебороти всі труднощі 28-денної мандрівки та прибути до означеної мети.

Прийшовши до Риму, подався я до Ватикану. Біля базиліки св. апостола Петра, вештались священики різної національності й раси. Почав я розпитувати, де живе український греко-католицький єпископ Іван Бучко. Але кожний запитаний здвигуючи раменами — казав:

— Цього єпископа я не знаю.

Вештаючись по Ватикані, запитував я, де живе український греко-католицький єпископ Іван Бучко, та даремний був мій труд. Аж один італійський священик справив мене до греко-католицького єпископа на вулиці Вія Бабуїно.

Прийшовши до греко-католицької колегії, на хвіртці натиснув я гудзик дзвінка. До мене вийшов молодий священик, а я йому:

— Слава Ісусу Христу!

А він на мене глядить, але слава на віки не відповідає.
Він напевно не є українець — подумав я. — Тому сказав йому
по італійському:

— Буон джорно!

Буон джорно! — відповів священик.

— Чи єпископ Бучко є вдома?

— Хто?

— Єпископ Бучко.

— Який?

— Український греко-католицький єпископ Іван Бучко.

— Якої ж він національності?

— Українець.

Такого єпископа я не знаю, — сказав священик.

— А яка ж це колегія? — запитав я.

— Греко-католицька.

Пішов я вулицею над рікою Тібром. Над рікою сидів якийсь священик. По його одежі я пізnav, що він походить з котроїсь країни, яка сусідує з Західною Україною. Я запитав його по італійському, чи він знає де живе український греко-католицький єпископ Іван Бучко. Але він сказав, що італійської мови не розуміє.

Ви якої національності? — запитав я.

— Поляк.

Я почав говорити до нього по польському. Він усміхнувся й запитав по українському:

— Ви українець?

— Так!

— І я українець.

— Чому ж ви казали, що ви поляк?

Бо я думав, що ви римлянин. — сказав священик. — А римляни, не мають поняття про українців. В їхньому розумінні: українці, це плем'я, яке спорідне з москалями. Тому краще вже звати себе поляком.

(То був о. Володимир Пашківський).

Єпископ Бучко живе близько базиліки св. Петра, на вулиці Паседжята дель Джяніколо ч. 7. — сказав о. Пашківський. — Але ви не могли допитатись про єпископа тому, що в Римі він зветься єпископом-рутено, а не українським, й запитав:

— Чого ви хочете йти до єпископа Бучка?

— Хочу просити його, щоб він допоміг мені виробити документи.

Він вам нічого не допоможе. — сказав о. Пашківський. — Ви думаете, що тільки ви один прийдете до нього? — До нього щоденно приходять десятки наших втікачів. Вони його стомили так, що він не може вже говорити з ними.

Я вам краще пораджу: — Постарайтесь мати дві свої фотознятки до документу та й ідіть до “Польського Червоного Хреста”. Там зареєструють вас, видадуть вам посвідку, й пішлиють до “УНРА”. Там отримаєте допомогу, харчі й гроші. Опісля підете до польського консульяту. Там дасьте дві свої фотознятки, й зараз же видадуть вам пашпорт, як польському громадянинові.

В консуляті видадуть вам ще й картку, на яку щоденно діставатимете безплатно снідання, обід й вечерю, з кухні "Міжнародного Червоного Хреста"! — Хоча ті харчі дуже скученькі, але краще щось, як нічого.

І дав мені адресу до "Польського Червоного Хреста".

Протягом двох днів отримав я все те, що казав о. Пашківський. Польський консул запитав мене:

— Чи ви маєте працю і притулок?

Не маю ні праці, ні притулку — сказав я.

Як що так, то йдіть до міжнародного скитальчого табору в Чіне-Чітта. — сказав консул. — Через два-три дні, звідти виїзджатиме транспорт польських скитальців до польської оселі в провінції Барі. З тим транспортом поїдете і ви.

До табору я не хочу йти. — сказав я. — Бо бував я вже в різних таборах, тому знаю тaborове життя.

Ви бували в невільничих таборах, тому табір вам страшний. — сказав консул. — А в польській оселі будете мати волю, забезпечений дах над головою й харчі. А на випадок недуги, лікарську опіку. — Вештатись по Римі без праці, без притулку, це дуже тяжка проблема.

В ОСЕЛІ ПОЛЬСЬКИХ СКИТАЛЬЦІВ В ТРАНІ

Завзялись ляшки
Завзялись панки,
Та, ще й превражії люди,
Ой, вже мені милії браття,
Та, добра й не буде.

(мар. пісня)

Польські оселі знаходились в містечках Барлетта і Трані. Ті оселі були під опікою польської армії 2-го корпусу, під командуванням генерала Андерса.

Я прибув до оселі в Трані. Тут умовини для життя були задовільні. А найважніше було те, що до польських осель не мала права сягати драпіжня рука московсько-большевицької репатріяційної комісії. З міжнародних скитальчих таборів, які були під опікою "УНРА" до польських осель доходили жахливі вісті:

— "Аліянтська репатріяційна комісія, на бажання Советської Росії — советських втікачів насильно репатріює до СССР. Втікачі опираються насильству репатріаційної комісії, тому комісія покликає військо на допомогу до цього ганебного діла. Втікачі в розпачі опираються й війську. Військо вживає зброї, заганяє втікачів до авт., й вивозить".

Щоб не попадти до большевиків, по дорозі чимало втікачів допускалось самоубийства. Одні вішались, інші підрізували собі горла або перетинали жили в руках. А ще інші, які не мали відваги до самоубийства, просили інших, щоб їх убити.

З одного скитального табору з американської зони в Австрії, вийхав транспорт примусових репатріантів. Вони їхали в замкнених вагонах, під військовим конвоєм. Коли потяг прибув до Відня, аліянти хотіли передати втікачів большевикам. Відчнили вагони, та, передавати не було вже кого. У вагонах лежали трупи, купаючись у власній крові.

Та сумна подія, струснула сумлінням всього культурного світу. Й щоб зарадити тому лихові, скликано конференцію в Лондоні. На конференції були представники усіх держав світу, а також і советів. На конференції обговорювали питання скитальців. Обговорювали, радили, й вкінці, врадили:

— "Всіх советських втікачів репатріювати до СССР"!

На конференції була Леонора Рузвелт, дружина президента ЗДА Рузвельта. Вона запротестувала проти того насилия, й виголосила промову, в якій запропонувала:

— "Виємігрувати скитальців до заокеанських країн".

Всі представники, крім советських, одобрили пропозицію Рузвельтової. Завдяки їй, примусову репатріацію скитальців припинено.

З усіх скитальчих таборів, скитальці висилали Рузвельтовій листи подяки, за її заступництво тисячів-тисячів нещасних людей.

•II

Я думав, що московське-большевицьке лихо, яке навістило Європу, нарозумило поляків і навчимо їх жити по братньому з іншими народами. І що те лихо погасило в поляків шовіністичну ненависть до інших націй, а особливо до українців. Але вже через кілька днів моого побуту в оселі, я переконався, що горбатого й могила не направить. — Ненависть поляків до українців, не лише що не погасла, а ще більш розгорілась. Причиною до більшої ненависті, були польські балачки:

— “Коли в 1939-му році польська армія розгромлена німцями тікала до Румунії, українці підтроюджені німцями, нападали на польських воїків, й винищували їх”.

— “Під час німецької окупації України в 1941-4 рр.— українці нападали на доми польських родин, грабили їх і убивали”.

Але, що в 1939-му році, польська армія тікаючи до Румунії й переходячи Західною Україною нападала на села й нищила їх вогнем і мечем, поляки цього не згадували. Єдиний польський “вояка” Геруля Ян, в оселі в Трані, вихвалається, що в 1939-му році, переходячи через коломийщину, там порізав багнетом кільканадцятьох українців.

Та, не згадували поляки і те, що під час німецької окупації України, польські підпільні банди, в Західній Україні нападали на безборонні села, грабили й убивали мешканців, а села палили.

(В тому варварському діянні, найбільш активна була “Армія Крайова”).

До осель в Барлетті і Трані, поляки стягнули 2.500 поляків і 1.500 українців. Але українців поляки приймали до осель ненате, щоб дати їм притулок, а тому, що українці були потрібні їм до тодішніх польських політичних справ.

Українцями старанно піклувались ”Український Допомоговий Комітет“ в Римі і Преосвящений Владика Кир Іван Бучко. Преосвящений Владика прислав до осель двох священиків: — о. Ізидора Нагаєвського і о. Романа Рудницького. Під їхнім проводом українці згуртувались й почали працювати на церковній і культурно-освітній ділянках. Заснували ”Католицьку Акцію“, і ”Братство Матері Божої Неустанної Помочі“. Зорганізували церковний хор, бібліотеку. Для неграмотних заложили школу. Часописи й книжки до бібліотеки, постачали ”Український Допомоговий Комітет“ в Римі, і українці-емігранти в заокеанських країнах. — Українці на еміграції за океаном, допомагали нам і матеряльно.

Вони переводили збірки добровільних датків: одежду, взуття, гроши, й через руки ”Українського Допомогового Комітету“, передавали нам.

Поляки побачивши українську солідарність і культурно-освітній розвиток, — почали вигукувати:

— “Псякреф перуне! — Браця поляци, — киньмося на укра-

їнських кабануф та й виріжмо їх до останнього!"

В польській армії, було чимало українців. Вони побачивши нашу зорганізованість і ворожий настрій поляків, — ставали в нашій обороні.

В оселях була військова влада. Пізніше створено цивільну самоуправу. Переведені вибори, вибрано радних і війта, та в кожному блоку солтиса, який підлягав наказам війта. Створено й поліцію для публичної безпеки.

В оселях створено ще й таємну поліцію — "двійку", — яка займалась тільки політичними справами. Командантом "двійки", був завзятий україножер-Качмарек.

До осель прибували поляки-україножери, бувші члени "А. К." Ті україновбийники почали сильну нагінку на українців. В оселях чулося вигуки:

— "Жнонць українцуф!" (різати українців).

Українорізунам з "А. К.", пішла на руку "двійка", й під закидом видуманих поляками "воєнних злочинів" почала масові арешти серед українців. Арештованих тортурувала на зразок московсько-большевицького НКВД. Ламала їм ребра, вибивала зуби... Після кількаденних тортур, віддавала їх на аліянтський суд. Суд, під час переслухань не знайшовши в обжалованих вини, звільняв їх від вини і карі.

Декого з арештованих "двійка" змасакрувала так, що віддавати на суд, не було вже кого. Але щоб позбутись його і затягти перед світом свій звірський злочин, двійкарі його живого впихали в мішок, зашивали, й вночі везли до моря та й кидали у воду.

Один такий з арештованих й змасакрованих — Петро Брама, чудом врятувався від мішка й моря. "Двійка" арештувала його зате, о він служив в "Українській Дивізії Галичина". Одної ночі під вікно арешту прийшов польський старшина (він напевно був українець. — Ю. В.) — й сказав:

— "Тікай! — Тебе хочуть вкинути в море! Й дав йому пачку желеток, щоб ними перепиляти грati у вікні. Петрові Брамі пощастило втекти.

На польське варварство, українці внесли скаргу до аліянтського суду. Зараз же до осель прибула аліянтська судова комісія й розглянувши справу, — в арештованих українців не знайшла вини. Тому наказала, арештованих звільнити й припинити арешти! — Й загрозила:

— "В противному вигадку, — поляки відповідатимуть перед аліянтським судом".

Одного разу в оселях оповістили:

— "Польська армія гіїзджатиме до Англії. Кожний вояк має право забрати з собою свою родину і кревних. Через три місяці, оселі мають бути зліkvідовані. Хто з мешканців оселі не вийде до Англії той поїде до міжнародного скитальчого табору".

Польська армія вийшла до Англії, а з нею вийшло чимало скитальців. З поляками поїхала мала частина й українців, але тільки

ті, яким "двійка" дала дозвіл на виїзд. Позіставших українців — а також і поляків — перевезено до міжнародного скитальчого табору в Баньолі — біля Наполі. Між іншими перевезено і мене.

Але і тут не усміхалась нам доля. Перш за все, в таборі панував голод, бо харчі були такі скученькі, що на них, ледь можна була животіти. На добавок до табору доходили тривожні вісті, які непокоїли нас.

Одного разу до табору приїхала аліянтська комісія, її допитувала кожного скитальця: — Якої він національності? — Коли і як прибув до Італії? — Чому не хоче повернати на батьківщину і куди хоче їхати?

Одного дня, до табору заїхала англійська поліція, її забрала тих скитальців, які до 1939-го року були совєтськими громадянами. Ця подія злякала всіх скитальців.

Ще не проминув нам страх від тієї події, одної ночі, до табору заїхали авта з американськими й англійськими вояками. Вояки оточили два блоки, в яких замешкували хорватські скитальці. Вони сплячих хорватів зтягали з ліжок в'язали їх шнурами й викидали до авт.

В таборі зпнував переполох. Українці ж рішили — не здаватись воякам, а оборонятись до останнього. Їх забарикадувавши входові двері блоку та приготовивши зброю — цеглу зо стін — очікували нападу. Але вояки накидавши повні авта хорватів — виїхали з табору.

Минали дні за днями, а ми сиділи в таборі й не знали чого досидимось. По таборі кружляли різні вісті, — тривожні й потішаючі.

Одного листопадового дня в 1946-му році до табору прибув з Риму о. Дячишин, а з ним представник парагвайського консульяту в Римі. Вони оповістили нам:

— "За старанням українського поселенця в Парагваю — Паду-чака, парагвайський уряд дав дозвіл українським скитальцям емігрувати на поселення до Парагваю".

Почалися вписи на виїзд, і в місяці лютому в 1947-му році мали ми виїзджати. Але в той час, в Парагваї вибухла революція й наше емігрування —перекреслила. І знову минали дні за днями й проминуло вісім місяців.

В місяці липні в 1947-му році, до табору прибули еміграційні комісії з Перу і з Венесуелі. Вони списали нас, видали нам еміграційні документи — й обіцяли:

— "Найдальше через місяць — виїдете".

Минув один місяць, другий і третій, але про виїзд й чутки не було.

Скитальці не мали грошей на оплату віза, тому махнули рукою на все. А дехто продавав італійцям зо себе останню сорочку, штанни, взуття, щоб набути грошей на оплату віза. Та поки набув ту суму грошей, нам оповістили:

— "Візо коштує вже 17.000 італійських лір".

Таку суму грошей, ніхто із нас не міг набути, тому затратили ми надію на виїзд до Аргентини.

24. — ВИЇЗД ДО ЗАОКЕАНСЬКИХ КРАЇН

Гей, за морем за широким...
Разом нас судьба звела,
Край далекий на чужині
Нам за вітчину дала.

Як приайдеться стати разом,
Ми в Україну підем.
Бо для Неї ми на світі —
Для України живем.

(гимн укр. емігрантів)

”УНРА”, яка опікувалась скитальчими таборами, — але не з ширим серцем, бо там було чимало комуністів, які не сприяли скитальцям, — в 1946-му році перестала існувати. На її місце створено ”Міжнародну Організацію Опіки Скитальців“ — IPO. Тому що скитальці не мали змоги оплатити віза, — оплатило IPO.

Настав день виїзду до заокеанських країн. Той день, скитальцям був дуже радісним, бо кінчилися тaborові злидні. Кожний скитальць мріяв про краще завтра — за морем.

Але в парі з радістю, впала на душу й туга за Батьківчиною і за ріднею, яка там позістала.

З табору в Баньолі, почали виїзджати транспорти до Перу, Венесуелі і Аргентини. До Аргентини, перший транспорт виїзджав 31-го грудня 1947-го року. Скитальці з клунками, валізами, наплечниками, прощаючись з позіставшими друзями — всідали до авт та й від'їджали до морської пристані в Наполі.

Та, ворог не спав.

Коли скитальці почали заходити до пароплава, — раптом біля входу з'явилися советські енкаведисти з советської амбасади в Римі, й в асисті італійської поліції, почали арештовувати скитальців під закидом ”воєнних злочинців“. Скитальців опанував переполох. Зчиналися метушня, замішання, бігання. Скитальці розбіглись по пристані й заховались перед советськими людоловами.

Командант табору — англійський майор — про ту подію, негайно зателефонував до команди IPO в Римі. Заходом IPO, людоловство припинено. Але арештованих скитальців, енкаведисти посадили в тюрму в Наполі, а пізніше вивезли їх на італійський острів — Ліпарі. Та подія зробила на всіх скитальців дуже погане враження.

В таборі почали приготовляти другий транспорт до Аргентини, до якого призначили і мене.

На передодні виїзду, командант табору отримав повідомлення:

— ”Советська амбасада в Римі, приготовилась до несподіваного насоку на транспорт скитальців в пристані в Наполі, й арештувати 600 людей ”воєнних злочинців“.

Щоб оминути московсько-большевицьку напасті, IPO подбало, щоб ми всідали до пароплава не в Наполі, а десь — в іншій пристані. День виїзду був призначений на 28-го лютого 1948-го року.

Один день перед виїздом, командант табору, скликав людей нашого транспорту на збори — й сказав:

— "Завтра ви виїзджатимете до Аргентини. Де будете всідати до пароплава, — сьогодні вам не скажу! Скажу вам тільки те, що всідатимете далеко — на Півночі. Щоб ви не думали і не боялись що вас таємно веземо до СССР, — з вами поїдуть ваш священик о. Когут і наша Міс. (Англійка надана з IPO, на господиню табору). — Вони з вами будуть так довго, поки ви не всядете до пароплава. Але все те, що я вам говорю, для вашого власного добра, мусите затримати в таємниці!"

Після команданта промовляли о. Когут і Міс. У своїх промовах, між іншим, вони нас напоминали; щоб в місті ми не розголошували італійцям коли і куди виїжджаємо.

Після зборів, через п'ятьнадцять-двадцять хвилин, всі мешканці містечка Баньолі знали вже; що завтра ми виїзджатимемо до Аргентини, і що десь далеко на Півночі всідатимемо до пароплава.

По таборі почали кружляти тривожні сплітки:

— "Командант, о. Когут і Міс запродали нас советам. Вони хотіть завезти нас до СССР".

Тим спліткам повірили тільки легковірні безглузді люди. Розумні ж люди, на ті сплітки не звертали уваги.

Повідомлення про наш виїзд італійцям в місті, і поширювання спліток в таборі, то була злочинна робота московсько-большевицьких шпигунів, які скривалися серед нас під маскою скитальщини.

28-го лютого, в таборі зчинився великий рух. Наш транспорт приготовлявся до виїзду. Емігранти зі своїми речами виходили з блоків на тaborovу площа. На площі були авта, якими емігранти мали їхати на залізничну станцію. Тaborovі канцелярійні працівники, викликали емігрантів й кожний викликаний всідав до авта. Але щоб ім'я і прізвище емігранта затримати в таємниці, викликали його по числі, яке він мав причеплене до верхної одежі на грудях. Коли ми всіли до авт, нам наказано:

— "Відчепити число від одежі й заховати! — В дорозі на станціях не заходити ні з ким в розмову й не казати нікому хто ми, звідки й куди ідемо!" Ввечорі, потяг рушив з нами з місця та й стрілою гнав, не зупиняючись на станціях. В ночі зупинився на станції, прийшли кухарі з вечерою. Після вечери потяг рушив в дальшу дорогу та й гнав беззупинно до ранку. Вранці зупинився в Больонії. Тут постоявши п'ять хвилин — пігнав далі.

Вийхавши з Больонії, — по вагонах розійшлась сплітка:

— "Нас везуть до СССР!"

Деякі безглузді люди — злякалися, й почали нарікати на комandanта табору, на Міс, а найбільше на о. Когута. Почувши це о. Когут і Міс, — ходили по вагонах та й вспокоювали безглуздих людей — кажучи:

— Не вірте ворожим спліткам! — Вірте нам двоїм! — Ви ідеете до морської пристані, але з важкої причини, не можемо вам сказати — де. Там всядете до пароплава й поїдете до Аргентини.

Раптом побачили ми на обрію гострі шпилі альпійських гір. Через годину-півтора, потяг заїхав в гори Альпи й біля італійсько-австрійського кордону, на станції в місті Бренеро — зупинився. Тут

безглузді люди знову загули сплітку. Їм не помагали вже успокоювання о. Когута і Mic. Деякі із них втекли з потягу.

Переїхавши італійсько-австрійський кордон, — на австрійській території потяг зупинився на кожній більшій станції.

Тут по вагонах облетіла вже інша сплітка:

— "Нас везуть до табору в Австрії, бо в Італії скитальчі тaborи IPO мусить ліквідувати".

• Переїзджаючи містами: Верона, Бренеро, Роверетто — й приглядаючись альпійським горам, — гори, міста і заліznодорога, були мені знані. Бо тією заліznодорогою я їхав вже під час першої світової війни в 1914-18 рр. будучи австрійським вояком. Біля Роверетта впізнав ті гори, на яких воював я за Австрію і за її найяснішого пана цісаря. Другий раз, тією заліznодорогою повертає я з італійського полону додому. Та судьба присудила мені їхати цією заліznодорогою ще й третій раз. Але тепер я їду... Й оперши голову на вікно вагону, затопився в тяжких мислях.

Переїхавши через Австрію і через австрійсько-німецький кордон, поїхали ми в Німеччину. В околиці Гановер, на станції біля села Фалінгбостель висіли ми з потягу. Тут о. Когут нам сказав:

— Всідатимете до пароплава в німецькій пристані. Але пароплав не прибув ще до пристані, тому мусите почекати на нього кілька днів в скитальному таборі у Фалінгбостель. Пароплав може прибути до пристані через два - три дні, а може й через два-три тижні. Тому взываю вас; будьте спокійні й терпеливі. Я і Mic, будемо з вами в таборі, поки ви не всядите до пароплава.

В таборі у Фалінгбостель очікували ми пароплава, але минали дні за днями, а про пароплав не було й чутки. О. Когут і Mic, щоденно обіцяли нам:

— "Через кілька днів пароплав прибуде до пристані й ви раз же пойдете до Аргентини".

А тим часом, комуністична преса розбубнила по всьому світу:

— "В таборі в Баньолі — Італія, — знаходилось тисячу воєнних злочинців, які мали стати на суд справедливости, й бути покараними за свої злочини. Але IPO — яке створене американськими капіталістами — захищає тих злочинців. І щоб вони уникнули заслуженої карі, — 28 лютого цього року, IPO викрало їх з Італії й повезло в невідомому напрямі. Але вони не втечуть від суду справедливости, хочаб заховались і на дні океану!"

Та і московсько-большевицькі шпигуни, які скривалися серед нас — не дармували. Вони розсівали між нами різні нам не сприятливі, а проти о. Когута і проти Mic підбурюючі сплітки. Комуністична писанина в пресі й шпигунські сплітки в таборі, занепокоїли людей. Тому чимало і тих людей, які довіряли о. Когутові й Mic — попали у зневіру, бо на виїзд не було найменшого вигляду. Тому проти о. Когута і проти Mic спалахнув бунт, за те, що вони "обдурють" людей.

О. Когут і Mic, побачивши що не мають вже сили успокоїти розбурханих, безглуздих людей, — про бунт повідомили команду IPO в Берліні. Зараз же до табору прибули командант IPO — англій-

ський підполковник, і його заступник — майор, і одна жінка — сержант. Вони скликали нас на збори, і командант IPO промовив:

— "Люди добрі, — будьте спокійні! — Ніхто вас не обдурює і не вивозить до ССР. Той пароплав, яким ви маєте відпливати до Аргентини, має називу — Швальбардт. Тепер він є в ремонті в портовому варсттаті. Вчора я запитував телефонічно: Коли пароплав прибуде до пристані? Мені сказали: — Найдаліше через тиждень. Тому прошу вас: будьте спокійні й терпеливі! А я вам ручу своєю офіцерською честю, що через тиждень, — ви поїдете до Аргентини".

Командантові слова, подіяли успокоюче на людей, тому кожному із нас запалали в очах вогники вдоволення й довіри. Командант запримітив це — й сказав:

— "Чув я від людей, що українці дуже гарно співають. Я ніколи не мав ще нагоди почути українського співу, тому прошу заспівати яку гарну пісню!"

Людям, не треба було казати це два рази, бо всі почувались щасливими, що через тиждень вийдуть до "обіцяної землі". Тому із сотень грудей вирвались грімкі пісні. Вкінці ми заспівали:

— Гей, за морем, за широким —
Разом нас судьба звела,
Край далекий на чужині
Нам за вітчину дала.

О. Когут народжений в Канаді, тому володіє добре англійською мовою, і він наші пісні перекладав старшинам IPO. — Коли ми заспівали: — Гей, за морем, за широким... старшинам заблестіли в очах слізози, а жінка сержант — розплакалась. Опісля командант і майор угощували чоловіків цигаретами, а жінка сержант угощувала жінок і дітей чоколадою й цукорками.

Обіцянка команданта IPO — справдилась. 28-го березня, в пристані Бременгафен, всіли ми до пароплава. Коли пароплав випливав з пристані, о. Когут поблагословив нас хрестом, а Міс прощається з нами помахом рукі.

19-го квітня, причалив наш пароплав до пристані в Буенос Айрес. Висівши з пароплава, — завели нас до еміграційного готелю в портовій дільниці — Ретіро.

Біля готелю, на вулиці, щоденно збирались великі гурти старих українських емігрантів. Вони приходили довідатись, чи не прибув хто з їх родини, кревних, односельчан... І як звичайно, між старими й новоприбувшими емігрантами, відбувалися балачки на різні теми.

Але поміж старими емігрантами було чимало українців, які задурманили собі голову московським комунізмом й називали себе — русскими. Ti "руsski" гляділи на нас вовчим оком, й один одному товкмачив:

— "Це прибули ті воєнні злочинці, про яких ми читали в нашої рабочої газеті — "Світло".

Ti "руsski", дискутували з нами дуже гострим тоном, і як звичайно, ті дискусії закінчувались бійкою.

В еміграційному готелі, побули ми вісім днів. Через той час, еміграційний уряд, оформив нам документи, й наказав виходити з готелю та влаштуватись на працю.

Вийшовши з готелю, — першу допомогу — харчі, приміщення, пошукування праці — дали нам українські товариства "Просвіта" і "Відродження". — Скитальці розійшовши й влаштувались на різних працях в Буенос-Айрес та в околиці, помало звикали до нових обставин життя.

Але, прийшлося нам працювати разом з нашими земляками-комуністами. Вони ставились до нас ворожо й часто заводили з нами суперечку. При цьому старались шкодити нам де і як тільки могли. Користаючи з нашого незнання аргентинської мови, вони впроваджували нас в блуд, щоб пошкодити нашій добрій опінії.

В одній фабриці, наставник праці, звелів нашому скитальному зробити одну роботу. Скиталець не розуміючи аргентинської мови, звернувся до земляка-комуніста, щоб він переклав йому по українському. Злобний земляк-комуніст, з ненависті до скитальців переклав інакше, як велів наставник. Тому робота була зроблена зле, й вийшла на шкоду власникові фабрики і скитальному.

Згодом, наполегливою працею, скитальці доробились — одні меншого, інші більшого майна. Кожний скиталець купив кусок землі, побудував хату та й зажив під власним дахом. Чимало скитальців покинуло працю на будівництві чи у фабриці й заложили крамницю, бар чи ресторан, — а ремісники варстат.

Я, не залишаючись позаду інших скитальців, також купив кусок землі й побудував хатину. Але завжди прагнув я довідатись, яка доля зустріла мою дружину і доньку. Та то була тяжка проблема, бо між СССР і вільним світом, почасти не існувала. Десять років не мав я вістки з дому. Аж коли помер Сталін, тоді між СССР і вільним світом створилася почасти, й тоді я отримав вістку з дому:

Моя дружина, з Коломиї вернулась додому, але зараз же вивезено з донькою на Сибір.

Беріссо, 9 серпня 1965 р.

(КІНЕЦЬ)

